

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ

ATATÜRK
ve
TÜRKİYENİN DIŞ POLİTİKASI
(1919 – 1938)

Yazanlar

Prof. Dr. MEHMET GÖNLÜBOL
Dr. CEM SAR

ANKARA, 1990

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ

Sahife

III

B Ö L Ü M : I

MİLLÎ MÜCADELE DEVRİNDE TÜRK DİŞ POLİTİKASI

Millî Mücadelenin Başlaması	1
Misak-ı Milli ve Dış Politika Hedeflerinin Tesbiti	6
Türk - Sovyet Münasebetlerinin Gelişmesi	12
1921 Tarihli Türk - Sovyet Andlaşmasının İmzalanması	20
Batılı Devletlerle Münasebet	23
1921 Tarihli Türk - Fransız İtilâfnamesinin İmzalanması	29
1922 Yılında Türkiye'nin Dış Politikası ve Mudanya Mütarekesi	36
Lausanne Konferansı	41

B Ö L Ü M : II

LAUSANNE'DAN SONRA TÜRK DİŞ POLİTİKASI

A. 1923 - 1932 YILLARI ARASINDA TÜRK DİŞ POLİTİKASI	52
Türk - Yunan Münasebetleri	56
Türk - İngiliz Münasebetleri ve Musul Meselesi	63
Türk - Sovyet Münasebetleri	71
Türk - İtalyan Münasebetleri	76
Türk - Fransız Münasebetleri	79
Türkiye'nin Doğulu Devletlerle Münasebetleri	84
B. 1932 - 1938 YILLARI ARASINDA TÜRK DİŞ POLİTİKASI	
Genel Durum	88
Türkiye ve Milletler Cemiyeti	91

Türkiye'nin Balkan Devletleri ile Münasebetleri ve Balkan Entente'i	96
Türkiye'nin Doğulu Devletlerle Münasebeti ve Sâdâbad Paktı	104
Türk - Sovyet Münasebetleri	106
Türk - İtalyan Münasebetleri	109
Türk - Alman Münasebetleri	114
Türk - İngiliz Münasebetleri	117
Türkiye'nin Boğazlar Politikası ve Montreux Sözleşmesi	119
Türk - Fransız Münasebetleri ve Hatay Meselesi	126
SONUÇ	135
BİBLİYOGRAFYA	143

G İ R İ Ş

Avrupanın sanayi inkılâbına dayanan askeri üstünlüğü ve milliyetçi akımlarla beslenen sosyal yapısı karşısında Osmanlı İmparatorluğunun uzun yaşıyamadığı Birinci Cihan Savaşından çok önce belli olmaya başlamıştı. Ondokuzuncu yüzyılda bazı Osmanlı Padişahlarının islâhat hareketi, İmparatorluğu dağılmaktan kurtaramamıştı. Jön Türklerin yanlış bir hesapla İmparatorluğu Almanya tarafında Birinci Cihan Savaşına sürüklemeleri, Osmanlı Devletinin can çekişme süresini azaltmıştı. Harbden yenilgeye uğrıyarak çıkan Osmanlı Devletinin ülkesi, sırf Türk halkının yaşadığı çok küçük bir kısım dışında, düşman devletleri tarafından tamamen işgal ve taksim edilmişti. Anadolu'da Mustafa Kemal'in önderliği altında Millî Mücadele hareketi bu şartlar altında başlamıştı.

Kitabımızda, 1919 yılında Millî Mücadelenin başlamasından 1938 yılında Atatürk'ün ölümüne kadar geçen süre içinde, yani Atatürk devrinde, Türk dış politikasını incelemeye çalışacağız. Atatürk zamanında Türkiye'nin dış politikası konusunu incelemek çeşitli sebeplerden önem taşımaktadır. Millî Mücadele, uzun bir geçmişe sahip olan bir devletin hayatının tehlikeye düştüğü, bir bakıma son bulduğu, çok nazik bir devredir. Bu mücadele sonunda "Avrupa'nın hasta adamı" diye bilinen Osmanlı Devleti yıkılmış, bunun yerine yeni bir Türk Devleti kurulmuştur. Gerek Millî Mücadele sırasında, gerek onu takip eden yıllarda izlenen dış politika Türkiye'nin Milletlerarası camiada kaderini tayin edecek nitelikteydi. Türkiye'nin bu camia içinde önemini tekrar kazanması, Atatürk devrinde izlenen dış politika sayesinde mümkün olabilmektedir. Bugün dış politikamıza hâkim olan ilkelerin temelleri Atatürk devrinde, bizzat Atatürk tarafından atılmıştır. Bu sebeple, Türkiye'nin bu devredeki dış politikasını incelemek bugünkü dış politikamızın esaslarını göstermesi bakımından da önemlidir. Atatürk Türkiye'nin bağımsızlığı için savaşıırken, bağımsızlığını henüz kazanmamış ya da emperyalist devletlerin emellerine hedef olmuş ülkeler halkı için de kurtuluş örneği veriyordu. Gerçekten, Atatürk'ün dış politikası, yirminci yüzyılda siyasi ve iktisadi bağımsızlık savaşına girişen ülkeler halkına büyük devletlerin karşısında küçük devletlerin de eşit haklar temin edebileceklerini göstermiştir.

Atatürk devrinde Türk dış politikasını mahiyeti itibariyle birbirinden ayrı olan iki Bölümde inceliyeceğiz. Birinci Bölümde Millî Mücadele devrinde Türk dış politikası ele alınacaktır. Bu devrenin özelliği savaş ve diplomasi'nin birlikte yürütülmesidir. Millî Mücadele sırasında izlenen dış politika Türk ordularının savaş gücünü artırırken, düşmanların tecavüz ve direnme güçlerini azaltıyordu. İkinci Bölüm, Lausanne Andlaşmasının imzalanmasından, Atatürk'ün ölümüne kadar geçen devreyi kapsamaktadır. Bu devre içinde Türkiye hiç bir devletle silâhlı çatışma halinde bulunmamıştır; 1923 ile 1938 yılları arasında Türkiye barışçı bir dış politikanın en iyi örneğini vermiştir. Çalışmamızın Sonuç kısmında ise Atatürk devrinde Türk dış politikasına hâkim olan temel ilkeleri özetlemeye çalışacağız.

Atatürk devrinde Türk dış politikasını incelerken elimizdeki imkânlar nispetinde ilk kaynaklardan faydalanılmaya çalışıldı. Ancak, belirtmek gerekir ki, bu devreye ait dış politika vesikalarının büyük bir çoğunluğu hâlâ yayınlanmamıştır. Öte yandan, Atatürk devrinde Türk dış politikası Atatürk'le ilgili konuların en az ele alınması ve incelenmesi olmuştur.

Yukarda belirttiğimiz iki devre zarfındaki Türk dış politikası olaylarını incelemeye geçmeden önce işaret etmek lâzımdır ki, Milli Mücadele sırasında Türk dış politikası, Türkiye Büyük Millet Meclisi ile sıkı istişarede bulunmak suretiyle, bizzat Mustafa Kemal tarafından yönetilmiştir. Yeni Türkiye ancak Lausanne'dan sonra Dışişleri Bakanlığını teşkilâtlandırabilmiştir. Lausanne'dan sonraki devrede de Türk dış politikasının başlıca mimarı gene Atatürk idi. Gerçekten, bu devre içinde de Türkiye'nin dış politikasının ana hedefleri Atatürk tarafından tesbit edilmiştir.

BÖLÜM I

MİLLÎ MÜCADELE DEVRİNDE TÜRK DİŞ POLİTİKASI

Millî Mücadelenin Başlaması

Osmanlı Devleti ile Müttefik Devletler arasında Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra silâhlı çatışmaya son veren Mondros Mütarekesi, Limnos Adasının Mondros limanında demirli Agamemnon isimli İngiliz savaş gemisinde, 30 Ekim 1918 de, Türk Temsilci Heyeti Başkanı Bahriye Nazırı Hüseyin Rauf (Orbay) ile, Müttefikler adına, Amiral Galthorpe tarafından imzalanmıştır. Mütarekenin imzalanması sırasında, Osmanlı Devletinin Arap ülkeleriyle diğer bazı yerleri Müttefik Devletlerin fiili işgali altında bulunuyordu. Mütareke Andlaşmasında Boğazlar bölgesinin Müttefik Devletler tarafından askeri işgal altına alınacağı (Madde: 1) ve bu devletlerin "kendi emniyetlerini tehditte görünce sevkülceysi her bir yeri işgale hakları" bulunacağı (Madde: 7) öngörülmüyordu¹. Bundan başka, Mütareke Andlaşmasında özet olarak şu hükümler bulunuyordu: Sınır muhafazası ve iç güvenlik ile görevli kuvvetler dışında tekmil Osmanlı ordusu derhal terhis edilecek; Türk donanması teslim edilecek ve gösterilecek sular ve limanlarda mevkuf bulundurulacak; Türk demiryollarından ve gemilerinden serbestçe faydalanılacak; Toros tünelleri Müttefikler tarafından işgal edilecek; telsiz telgraflarla kablolar bu devletlerin kontrolü altında bulundurulacak; Kafkasya, Hicaz, Âsir, Yemen, Suriye ve Irak'daki Osmanlı kuvvetleri en yakın Müttefik kumandanlığına teslim olacak; Trablusgarp ve Bingazi'deki tekmil Türk subayları ve bu bölgedeki limanlar Müttefiklere teslim ve terk edilecek; Müttefiklerin bütün esirleri ve Ermeni esirleri Müttefiklere kayıtsız şartsız teslim edilecek; Türk esirleri ise, Müttefiklerin elinde kalacak; Ermenistan vilâyetlerinde karışıklık çıktığı takdirde Müttefikler bu bölgeleri işgal edeceklerdi.

Mütarekeden kısa bir süre sonra, Müttefik Donanması İstanbul'a gelmiş ve Müttefik yüksek komiserleri burada yerleşmişlerdi. Öte yandan, İngiliz kuvvetleri mütareke andlaşmasının 1 inci maddesi gereğince,

¹ Mondros Mütarekesinin metni için bkz: M. Cemil, *Lozan*, c. 1, (İstanbul: 1933), s. 202 - 203.

Çanakkale bölgesindeki mevzileri işgal etmişler ve aynı mütarekenin 7 inci maddesine dayanarak, 1 Kasım 1918 de, Türk Ordusu kumandanlarının direnmesine rağmen, Musul bölgesine girmeye kalkışmışlardı. 13 Kasım'da Müttefik donanmasının İstanbul'a gelmesi ve Boğazlardaki istihkâmların bu Devletlerin eline geçmesi, İstanbul Hükümetinin memleketi koruyabilmesini imkânsız kılmış ve bu yüzden Irak ve Suriye cephesindeki direnme kırılmıştı. Müttefikler, Mondros Mütarekesine koydukları Mezopotamya, Kilikya v. s. gibi eski coğrafya deyimlerinin müphemiyetinden istifade ile bu bölgenin kuzey sınırını demamlı olarak kuzeye iterek daha geniş Türk ülkelerini işgal yoluna gitmişlerdi². Öte yandan, Rusya'daki ihtilâl hareketinden istifade ile Kafkasya'da Azerbeycan, Gürcistan ve Ermenistan bağımsızlıklarını ilân etmişlerdi³. Osmanlı Orduları 1918 yılında Kafkasya'da Bakû şehrine kadar ilerlemiş oldukları ve Kars, Ardahan ve Batum şehirlerinde yapılan plebisitte bu bölge halkı Türkiye'ye katılmayı kabul ettiği halde, mütareke hükümleri gereğince (Madde: 11) Osmanlı kuvvetleri bu bölgeden de çekilmek durumunda kalmışlardı.

Müttefik donanmasının İstanbul'a gelmesinden kısa bir süre sonra, 23 Kasım 1919 da, Osmanlı ülkesini resmen işgale başlamak üzere, Avrupa'daki Müttefik Orduları Başkumandanı İstanbul'a parlak bir merasimle gelmiş ve İstanbul'daki azınlık tarafından sevgi gösterileri ile karşılanmıştı. Bu sırada henüz Türkiye'de teşkilâtlanmış bir milliyetçi kuvvet mevcut değildi; bu yüzden Müttefikler Osmanlı Devletinin silâhtan tecridi için giriştikleri teşebbüslerde önemli bir direnme ile karşılaşmamışlardı. 1919 yılı içinde İngiliz kuvvetleri Anadolu'nun güney-doğu bölgesinde Urfa, Ayntap, Maraş, Adana bölgelerini ve diğer bazı Anadolu şehirlerini, Mondros Mütarekesinin 7 nci maddesi hükümlerinden istifade ile işgal etmişler ve daha sonra da Suriye ve Kilikya'yı Fransızlara terketmişlerdi. 1919 yılının Nisan ayında ise İtalyanlar St. Jean de Maurienne gizli anlaşması gereğince, Müttefikler tarafından bu Devlete terkedilmiş olan Antalya bölgesini işgal etmişlerdi.

Fakat, Müttefikler tarafından Osmanlı Devletini parçalama teşebbü-

² Yusuf Hikmet Bayur, *Türkiye Devletinin Dış Siyaseti*, (İstanbul: 1938), s. 24-26.

³ Bu konuda Sovyet Hariciye Komiseri Chicherin tarafından Hariciye Vekâletine gönderilen 20 Eylül 1918 tarihli notanın metnine bkz: Jane Degras, *Soviet Documents on Foreign Policy*, (issued under the auspices of the Royal Institute of International Affairs), v. I (1917-1924), (London: Oxford University Press, 1951), s. 109-110.

süne karşı en büyük tepki, Yunan askeri birliklerinin 15 Mayıs 1919 da İzmir'e çıkması üzerine başlamıştır.

Birinci Dünya Savaşından sonra milletlerarası alanda yeni bir düzen kurmak ve Avrupa'nın geleceğini kararlaştırmak üzere, Paris'te 18 Ocak 1919 dan itibaren Amerika Birleşik Devletleri Başkanı ile İngiliz, Fransız ve İtalyan Başbakanları arasında toplantılar yapılmaya başlanmıştı. Bu toplantılarda ele alınan konulardan biri, Birinci Dünya Savaşı sırasında düşman devletlerden ayrılacak olan ülkelerin statüsünün tesbiti idi. Birinci Dünya Savaşındaki düşman devletlerden ve bu arada Osmanlı Devletinden ayrılacak ülkelerin, kurulması düşünülen Milletler Cemiyetinin manda rejimine konulması Güney Afrika Birliği Başbakanı General Smuts'un teklifi üzerine Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Wilson tarafından esas itibariyle kabul edilmişti. Manda sistemi Paris Barış Konferansında diğer Müttefik ve Ortak Devletlerin tasvibinden de geçmişti. Barış Konferansının 30 Ocak 1919 tarihli toplantısında, Osmanlı İmparatorluğundan ayrılacak ülkeler hakkında şu karar alınmıştı: "Müttefik ve Müsterek Devletler Ermenistan, Suriye, Irak, Kürdistan, Filistin ve Arabistan'ın Osmanlı İmparatorluğundan kâmilten ayrılmasında mutabık kalmışlardır. Bu husus Osmanlı İmparatorluğunun diğer kısımları hakkında verilecek karardan harihtir." Konferansın bu kararı 1919 yılında başhyan Millî Mücadele hareketi sebebiyle uygulanamamıştır. Osmanlı İmparatorluğundan ayrılan ülkeler ve bu ülkelerin tâbi olacağı rejim Lausanne Andlaşması ile kesin olarak tesbit edilebilmiştir.

Yunan Beşvekili Venizelos, Paris Barış Konferansının 3 ve 4 Şubat tarihli toplantılarında Anadolu üzerindeki isteklerini açıklarken Trakya'nın ve Anadolu'da Meis Adasından itibaren kuzeye, Marmara Denizine doğru çıkan bir hattın (Boğazlar bölgesi hariç) batısındaki arazinin Yunanistan'a verilmesini talep etmiştir. Öte yandan, İtalyanlar bu bölgenin büyük bir kısmının 26 Nisan 1915 tarihli Londra ve 17 Nisan 1917 tarihli St. Jean de Maurienne gizli anlaşmaları ile kendilerine vadedilmiş olduğunu iddia etmişlerdir. İngilizler ise, Londra Andlaşması ile yalnız Antalya'nın İtalya'ya vadedildiğini, St. Jean de Maurienne Andlaşmasının, Rusya'nın değişen tutumu karşısında muteber sayılamayacağını ileri sürmüşlerdir. Paris görüşmelerinde İngilizler, Batı Anadolu'nun İtalyanlar yerine Yunanlılar tarafından işgal edilmesini tercih ettiklerini açıkça belirtmişlerdir. Konferanstaki görüşmeler sonunda, İtalyan temsilcisinin muhalefetine rağmen, Fransız ve İngiliz temsilcilerinin desteği ve Amerikan temsilcisinin muvafakati ile şu karar alınmıştır: Yunanistan

⁴ Bayur, *Türkiye Devletinin Dış Siyaseti*, s. 34.

Anadolu'nun işgaline katılırsa bu Devlete Ayvalık, Soma, Kırkağaç, Alaşehir ve Kuşadası verilecektir; Yunanistan Anadolu'nun işgaline katılmaz, ya da Anadolu büyük bir devletin himayesi altına konulursa bu yerler bu büyük devletin işgal bölgesi dışında bırakılacaktır.

Öte yandan, Konferansa katılan Ermeni temsilcileri de Anadolu'nun bütün doğu bölgesi ile Diyarbakır, Maraş, Adana ve İskenderun da dahil olmak üzere bütün güney ve güney-doğu bölgelerinin Türkiye'den ayrılarak 20 yıl süre ile büyük devletlerin ortak himayesi altına konulmasını istemişlerdir.

Osmanlı İmparatorluğuna bağlı Arap ülkelerinin tasfiyesi konusu görüşülürken Fransız temsilcisi, gizli andlaşmalarla Fransa'ya bırakılmış olmasına rağmen, Musul'un bazı şartlarla İngiltere'ye terkedilmesini kabul etmiş, buna karşılık Suriye'nin Fransa'nın nüfuzu altına konulmasını talep etmiştir.

Konferansta üzerinde en fazla durulan meselelerden biri de Boğazların statüsünün tesbiti olmuştur. Ashında, Konferans toplanmadan önce, İngiltere Boğazlar bölgesinin ve kurulması düşünülen Ermenistan'ın Amerika Birleşik Devletlerinin mandası altına konulmasını teklif etmişti. Bununla beraber, Amerika Birleşik Devletleri Senatosunun muhalefeti üzerine bu teklifin gerçekleştirilmesi mümkün olmamıştır. Konferansın 29 Nisan 1919 tarihli oturumunda, gizli andlaşmalar gereğince, Avrupa'da İtalya'ya bırakılması gereken yerlerin bu devlete verilmemesi üzerine İtalyan temsilcisi Konferansı terk etmiş ve ancak 5 Mayıs'ta toplantılara katılmak üzere Paris'e dönmüştür. Arada geçen süre içinde, Konya'da bulunan bir İtalyan taburuna ilâveten, bir İtalyan savaş gemisinin İzmir'e gelmesi ve 29 Nisan'da Antalya ve Marmaris'e İtalyan birliklerinin çıkarılması, Müttefik Devletleri, özellikle İngiltere'yi, endişelendirmişti; bu devletler İzmir ve havalisini İtalya'ya bırakmak istemiyorlardı. Bunun üzerine, İngilizlerin teşviki ile Yunanlılar 15 Mayıs'ta, Mondros Mütarekesi hükümlerini açıkça ihlâl ederek, İzmir ve civarını işgale başladılar. Bundan iki gün sonra da İtalyanlar Kuşadası'na asker çıkardılar. Yunanlıların İzmir'e asker çıkarması sırasında, Batı Anadolu'da, Doğu Anadolu'dan farklı olarak, bu harekete karşı gelebilecek büyük Türk askeri birlikleri bulunmuyordu. Buna rağmen, mahallî halk teşkilâtlanarak işgal kuvvetlerine karşı direnmeye başlamıştı. Batı Anadolu'nun İtalya yerine, küçük ve zayıf bir devlet olan Yunanistan tarafından işgaline izin verilmesini, Konferanstaki İngiliz politikasının bir başarısı saymak gerekir; bu şekilde İngiltere Batı Anadolu'nun, kendisine tabi ve muhtaç bir devletin işgaline terkedilmesini sağlamış oluyordu. İngiliz Başbakan

Lloyd George Konferansın 21 Mayıs tarihli oturumunda, Anadolu'nun Ermeni ve Yunan işgali altındaki bölgeler dışında kalan kısımlarının artık parçalanmamasını, ya bağımsız kalmasını ya da Amerika Birleşik Devletleri mandası altına konulmasını teklif etmişti. Bu tarihten kısa bir süre sonra Osmanlı Sadrazamı Damat Ferit Paşa Konferansa davet edilmişti. Damat Ferit Konferansta yaptığı konuşmalarda, Anadolu'nun doğusunda bir Ermeni devletinin kurulmasına esas itibarıyla muhalefet etmemiş, buna karşılık Osmanlı İmparatorluğuna bağlı Arap ülkelerinin, özellikle kutsal şehirlerin bulunduğu Hicaz'ın, muhtar birer vilâyet şeklinde Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde kalmasını sağlamaya çalışmıştır. Başka bir deyimle, Türk unsuru ile meskûn bölgelerde bir Ermenistan devletinin kurulmasına muhalefet edilmemiş, buna karşılık, Arap ülkelerinin İmparatorluk sınırları içinde kalmasına çalışılmıştır. Bu davranış, o sırada Anadolu'da başlıyan milliyetçi hareketin amaçları ile tam bir çelişme halindeydi.

Anadolu'da Milli Mücadele hareketi, Doğu Anadolu'ya III. Ordu Müfettişi olarak gönderilen Mustafa Kemal'in 19 Mayıs 1919'da Samsun'a gelmesi üzerine başlamıştır. Mustafa Kemal, Samsun'a gelmesinden kısa bir süre sonra, Anadolu'daki Türk kuvvetlerini teşkilâtlandırarak bir ordu meydana getirmiş, bir de facto hükümet kurmuş ve yeni Türk Devletinin dış politika hedeflerini tesbit etmiştir.

Müttefiklerin Osmanlı Devletini parçalamak ve ilhak teşebbüsleri karşısında, Osmanlı çevrelerinde çegitli görüşler ileri atılmış ve savunulmuştur. Bazı kimseler İngiltere'nin himayesine girilmesini, bazıları ise Amerika Birleşik Devletlerinin mandasının kabul edilmesini talep etmişlerdir. Bu görüşleri ileri sürenler Osmanlı ülkelerinin muhtelif devletler tarafından taksim edilmesi yerine bir bütün olarak kalmasını isteyenlerdi. Diğer bir görüş de Osmanlı ülkelerinin taksiminin kaçınılmaz olduğu mülâhazasına dayanmakta idi; bu görüşü savunanlar, Osmanlı ülkelerinin ayrı ayrı teşkilâtlandırılmasını ve savunulmasını ileri sürmüşlerdir.

Mustafa Kemal bu görüşlerin hiçbirine katılmamıştır. Mustafa Kemal, Büyük Nutkunda, Türkiye'nin geleceği hakkındaki görüşünü şu şekilde özetlemiştir:

Efendiler, ben, bu kararların hiç birinde isabet görmedim. Çünkü, bu kararların istinat ettiği bütün deliller ve mantıklar çürüktü, esassız idi. Hakikatı halde, içinde bulunduğumuz tarihte, Osmanlı Devletinin temelleri çökmüş, ömrü tamam olmuştu. Osmanlı memleketleri tamamen parçalanmıştı. Son mesele, bunun da taksimini temin ile uğraşılmaktan ibaretti. Osmanlı Devleti onun

istiklâli, padişah, halife, hükümet, bunlar hepsi medlûlü kalmamış bir takım bimâna elfazdan ibaretti.

Nenin ve kimin masuniyeti için kimden ve ne muavenet talep olunmak isteniyordu?

O halde ciddi ve hakiki karar ne olabilirdi ?

Efendiler, bu vaziyet karşısında bir, tek karar vardı. O da hâkimiyeti milliyeye müstenit, bilâkaydüşart müstakil yeni bir Türk devleti tesis etmek!

İşte, daha, İstanbul'dan çıkmadan evvel düşündüğümüz ve Samsun'da Anadolu topraklarına ayak basar basmaz tatbikatına başladığımız karar, bu karar olmuştur⁵.

Mustafa Kemal işgal kuvvetlerine karşı direnmek ve bağımsız bir Türkiye yaratmak için, önce gerekli sivil ve askeri teşkilâtı kurmakla işe başlamıştır. 3 Haziran 1919 da Anadolu'daki askeri ve mülki âmir-lere gönderdiği telgrafta İstanbul temsilcilerinin Paris Barış Konferan-sındaki davranışlarını şiddetle tenkit etmiştir. Telgrafta, Ermenilere muhtariyet verilmemesi ve İngiltere'nin himayesi için yapılan tekliflerin kabul edilmemesi gerektiği ve bu hususların gerek Sadrâzam Ferit Paşa-ya, gerek Padişahın kendisine birer telgrafla bildirilmesi belirtiliyordu⁶. Bu telgraftan sonra Mustafa Kemal, Harbiye Nazırı, Sadrâzam ve Padi-şah tarafından İstanbul'a birçok defalar çağırılmış, fakat çağrılarını hep-sini reddetmiştir. Mustafa Kemal 8 Temmuz 1919 da bütün görevlerin-den ve askerlikten istifa etmiştir.

Misak-ı Milli ve Dış Politika Hedeflerinin Tesbiti

Millî Mücadele hareketinin amaçları ve ilkeleri, önce Erzurum'da, sonra da Sivas'ta toplanan kongrelerde tesbit edilmiştir. "Vilâyet-i Şar-kiye Müdafaa-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti" nin Erzurum şubesinin, Trab-zon ile anlaşarak, 23 Temmuz - 6 Ağustos 1919 tarihleri arasında Erzu-rum'da topladığı "Vilâyet-i Şarkîye Kongresi" nde Mustafa Kemal baş-kan seçilmişti. Mustafa Kemal Kongre'de söylediği ilk nutukta, çalışma-ların hedefinin "İrade-i Milliyeye müstenit bir Şûray-ı milli tesisi ve kuvvetini iradei milliyeden alacak bir hükümetin teşkili" olduğunu söy-lemiştir⁷.

Kongre çalışmaları sonunda bir bildiri yayınlanmıştır. Bu bildirinin dış politika ile ilgili hükümleri arasında şunlar bulunuyordu: Millî sınırlar içinde vatan bir bütündür, onun muhtelif kısımları birbirinden ayrılamaz;

⁵ Gazi Mustafa Kemal, *Nutuk*, c. I, (İstanbul: 1934), s. 9.

⁶ *Ibid.*, s. 20 - 21.

⁷ *Ibid.*, s. 47.

yabancı müdahalesi karşısında Osmanlı Hükümetinin düşmesi halinde millet birlikte savunmada ve direnmede bulunacaktır; yabancılara siyasi egemenliğimizi ve toplumsal dengemizi bozucu imtiyazlar verilmeyecektir; manda ve himaye kabul edilmeyecektir⁸. Bundan başka, Erzurum Kon-gresinde, İstanbul Hükümeti memleketin bağımsızlığını temine muktedir olamadığı takdirde, bunu sağlamak amacıyla bir geçici hükümetin kurul-ması da kabul edilmişti.

Mustafa Kemal 2 Eylülde Erzurum'dan Sivas'a döndü. Burada bü-tün Osmanlı vilâyetlerinin temsilcilerini bir araya tophıyacak olan Sivas Kongresinin hazırlığı ile meşgul oldu.

Sivas Kongresi 4 Eylül 1919 da açıldı ve Mustafa Kemal başkanlığa seçildi. Kongrenin en önemli görevi, Erzurum Kongresinde doğu vilâyet-leri adına kabul olunan bildirinin bütün memlekete teşmilini sağlamak idi. Düşman devletleri ve İstanbul Hükümetinin baltalama çabalarına rağmen, Kongre çalışmalarını 11 Eylülde başarı ile sonuçlandırdı. Kon-grede, Erzurum'da kabul edilmiş olan esaslara dayanan ve bütün mem-leketi kapsayan "Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti" kurul-muştu. Nazari olarak cemiyetin en önemli organı Kongresi idi. Fakat, Kongre toplantı halinde bulunmadığı sırada, Kongrece tâyin edilmiş bu-lunan "Heyet-i Temsiliye" Cemiyet adına hareket edecekti. Heyet-i Tem-siliye'nin Başkanı Mustafa Kemal idi. Fakat, Kongre bir daha toplana-madığından, onun yürütme organı niteliğinde olan Heyet-i Temsiliye, Mustafa Kemal'in idaresi altında, içerde ve dışarda millî kuvvetleri temsil etmiş ve mücadeleyi yürütmüştür. Millî hareketin gerek İstanbul Hükü-meti, gerek yabancı devletlerle olan münasebetlerini bu organ yönetmiş ve bu devletlerle yapılan yazışmalar bu organ adına Mustafa Kemal ta-rafından imzalanmıştır.

Sivas Kongresinin 9 Eylül'de yayınladığı bildiride, Erzurum Kongresi tarafından yayınlanan bildirinin dış politika ile ilgili esasları, önemsiz bazı değişikliklerle, hemen hemen aynen teyit ediliyordu. Erzurum Kon-gresinde yabancı bir devletin mandasının ya da himayesinin kabul edil-meyeceği belirtilmiş olduğu halde, Sivas Kongresinde bu mesele, bazı kimselerin tahriki üzerine, yeniden enine boyuna görüşülmüş, fakat neti-cede reddedilmişti. Kongre görüşmeleri sırasında bütün vilâyetlerle muha-berede bulunulmuş, Anadolu ve Rumeli vilâyetlerinin hepsinin "Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti" ne bağlanması ve Heyet-i Temsiliye tarafından verilecek emirlerin yerine getirilmesi sağlanmıştır. Böylece, millî hareketin başlangıcında Türk ülkesinin parçalanması ile sonuçlanabilecek akımların

⁸ *Ibid.*

ortaya çıkmasına bütün milletin irade ve kararı ile son verilmiş oluyordu. Kongre kararlarının İstanbul Hükümeti tarafından tasvip edilmemesi üzerine bu Hükümet ile münasebetler kesilmişti. Heyet-i Temsiliyenin Kongre adına verdiği talimattan sonra bütün vilâyetlerin mülki ve askeri makamları İstanbul ile muhabereyi kesmiş, İstanbul memleketsiz bir hükümet durumuna gelmişti. İstanbul ile muhabere kesilir kesilmez Heyet-i Temsiliye Ferit Paşa'nın isten el çektilmesi ve Meclis-i Mebusanın toplanması için teşebbüse girişti. Bu teşebbüsler başarılı olmuş ve 2 Ekim 1919 da Ferit Paşa Kabinesi düşmüş, yerine Ali Rıza Paşa Kabinesi gelmişti. Mustafa Kemal ile yeni İstanbul Hükümeti arasındaki görüşmelerin olumlu bir sonuç vermesi üzerine, Ali Rıza Kabinesi İstanbul'da Meclis-i Mebusanın toplanmasına karar vermiş ve bunun için seçimler yapılmıştı. Seçimler sonunda, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Meclis-i Mebusanda çoğunluğu sağlamıştı.

Meclis-i Mebusan ilk toplantısını 12 Ocak 1920 de yapmıştır. Düşman devletlerinin tehdidi altında çalışan bu Meclisin en önemli çalışması 28 Ocak'da Misak-ı Milli'yi kabul etmesidir. Misak-ı Milli, önce Erzurum Kongresinde kabul edilen, daha sonra Sivas Kongresinde genişletilerek teyit edilen ilkeleri kapsamakta idi. Bu belgede Milli Mücadele hareketinin iç ve dış amaçları belirtiliyordu. Gerçekten, Misak-ı Millîde tesbit edilen ilkeler yalnız Milli Mücadele yıllarında değil, ondan sonraki devrede de Türk dış politikasının temelini teşkil etmiştir.

Giriş kısmından başka 6 maddeden ibaret olan bu kısa belgenin dış politika ile ilgili hükümleri özet olarak şöyledir: Mondros Mütarekesinde tesbit edilen hudut hattının içinde ve dışında kalan "Osmanlı - İslâm" çoğunluğu ile meskûn yerler ayrılmaz bir bütün teşkil etmektedir; bu hattın dışında kalan ve Mütarekenin akdi sırasında düşman ordularının işgali altında bulunan Arap çoğunluğu ile meskûn yerlerin mukadderatı bu ülkeler halkının serbest oyu ile tâyin edilecektir (Madde: 1). Daha önce halkın serbest oyu ile ana vatana katılmayı kabul etmiş bulunan "Elviyei Selâse" (üç vilâyet: Kars, Batum, Ardahan) için, gerekirse tekrar serbest oya başvurulması kabul edilebilir (Madde: 2). Batı Trakya'nın hukuki statüsü de bu bölge halkının serbest oyu ile tesbit edilmelidir (Madde: 3). Hükümet ve Hilâfetin merkezi olan İstanbul şehri ile Marmara Denizi her türlü tehlikeden masun olmalıdır; bu esas saklı kalmak şartıyla Akdeniz ve Karadeniz Boğazlarının yabancıların ticaret ve seyrüseferine açılması hususunda bütün ilgili devletlerle birlikte verilecek karar muteber sayılacaktır (Madde: 4). Müttefik Devletlerle düşmanlar arasında yapılan andlaşmalar gereğince azınlıkların hakları, civar

ülkelerde bulunan Müslüman halkın da aynı haklardan faydalanması şartıyla, tarafımızdan korunacaktır (Madde: 5). Millî ve iktisadi gelişmemizin gerçekleşebilmesi ve işlerimizin daha modern bir idarece tedvirinin sağlanabilmesi için her devlet gibi bizim de gelişmemizde bağımsızlığa ve tam bir serbestliğe sahip olmamız hayat ve beka için gereklidir. Bu sebeple, siyasi, adli, mali ve diğer konularda gelişmemize engel olabilecek şartlara karşıyız. Boğazlarla ilgili meselelerimizin halli de bu ilkelere aykırı olmayacaktır.

Misak-ı Milli'nin Giriş kısmında ise, yukarıda öngörülen şartların haklı ve sürekli bir barışın sağlanabilmesi için kabul edilebilecek azamî fedakârlık olduğu ve bu şartlar dışında "Osmanlı Saltanat ve Cemiyetinin" yaşamasının mümkün olamayacağı belirtilmektedir⁹.

Böylece, Mustafa Kemal'in önderlik ettiği hareketin amaç ve ilkeleri Osmanlı Devletinin yasama organı tarafından da teyit edilmiş oluyordu. Müttefik Devletlere karşı Türk Milletinin direneceğini gösteren Misak-ı Milli, aslında bu devletlerin arzularına boyun eğmiş bulunan İstanbul Hükümetinin politikasının reddedildiğini de belirtiyordu. Misak-ı Milli Osmanlı gelenekleriyle bağların kesildiğini ifade ediyordu; İslâm dünyasına öncülük yapmak iddiasında bulunan çok-milletli bir İmparatorluk yerine, çok daha mütecanis bir millî devlet kurulacaktı. Yeni Türkiye'nin kuvveti de burada idi.

Misak-ı Milli'nin kabulünden sonra, Müttefik Devletler Anadolu'da başlayan millî hareketi önlemek ve hazırlanmakta olan barış şartlarını kolaylıkla kabul ettirebilmek için İstanbul'a donanmalarını göndererek 16 Mart 1920 de bu şehri resmen işgal ettiler. Milliyetçi tanınan kimse-leri tevkif ederek Malta'ya sürgüne gönderdiler ve Meclis-i Mebusanı kapattırdılar. Aynı gün Mustafa Kemal Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Heyet-i Temsiliyesi adına Müttefik Devletlerin bu davranışını işgal devletleri ve Amerika Birleşik Devletleri nezdinde protesto etmiş¹⁰ ve 19 Mart 1920 de, bütün vilâyetlere ve Kolordu Kumandanlıklarına gönderdiği bir tâmin ile, olağanüstü yetkilere sahip bir Meclisin Ankara'da toplanması için gerekli seçim hazırlıklarının yapılmasını bildirmişti¹¹. Bu tâmin üzerine yapılan seçimler sonunda, 23 Nisan 1920 de, Ankara'da Türkiye Büyük Millet Meclisi toplanmış ve 24-25 Nisan'da Mustafa Kemal Meclis ve Hükümet Başkanlığına seçilmişti. Böylece, Ankara Hükü-

⁹ Misak-ı Milli'nin metni için bkz: *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, Dördüncü Devre-i İntihabiye, İctima Fevkalâde, 17 Şubat 1336 (1920), in'ikadı s. 115.

¹⁰ *Nutuk*, c. I, s. 298.

¹¹ *Ibid.*, s. 301 - 302.

meti Anadolu'nun Müttefiklerin ve Yunanlıların işgali altında bulunmayan kısımlarını idare etmeye başlamıştı. 1919 Yılında Yunanlıların Anadolu'ya çıkmaları milliyetçi hareketi tahrik etmiş olduğu gibi, Müttefiklerin İstanbul'u işgali de Anadolu'da *de facto* bir hükümetin kurulmasına yol açmıştı. Ankara Hükümetinin kurulması, Osmanlı İmparatorluğunun 24 Nisan 1920 de San Remo'da Müttefikler tarafından taksim edilmesiyle aynı zamana raslar. Ankara'da toplanan Türkiye Büyük Millet Meclisi, Osmanlı Padişahının Müttefiklerin bir esiri olduğunu, bu yüzden de bu devletlerle giriştiği müzakerelerde Türkiye'yi bağliyamıyacağını bildirmişti. Ankara Hükümeti, İstanbul işgal altında kaldığı sürece, yalnız Türkiye Büyük Millet Meclisinin halkı temsil edebileceğini işgal kuvvetlerine tebliğ etmişti¹².

Erzurum ve Sivas Kongrelerinde Millî Mücadele hareketinin teşkilâtlandırılması ile Nisan 1920 de Ankara'da Türkiye Büyük Millet Meclisinin kurulması arasında geçen süre içinde, işgal kuvvetleri ve diğer devletlerle milliyetçiler arasındaki münasebetler Heyet-i Temsiliye adına bizzat Mustafa Kemal tarafından yönetilmiştir. Bu devrede Mustafa Kemal, işgal kuvvetleri ve Amerika Birleşik Devletleri ile temas kurmaya çalışmış ve milliyetçi hareketin programını bu devletlere kabul ettirmeye gayret etmiştir. Öte yandan, Mustafa Kemal, Müttefik Devletlere karşı İstanbul Hükümetiyle ortak bir politika izlenmesini sağlamak amacıyla, İstanbul Hükümetinin temsilcisi Bahriye Nazırı Salih Paşa ile 20-22 Ekim 1919 tarihlerinde Amasya'da görüşmeler yapmıştır. Milliyetçi hareketin İstanbul Hükümeti tarafından zımnen tanınması ile sonuçlanan bu görüşmelerde, Salih Paşa Millî Mücadele ilkelerini prensip itibarıyla tasvip etmiş ve Müttefik Devletlerle Osmanlı Devleti arasında aktebilecek Barış Konferansına Heyet-i Temsiliyenin temsilciler gönderilmesini kabul etmişti¹³. Bununla beraber, Salih Paşa, herhalde Müttefik Devletlerin baskısı yüzünden, bu esasları İstanbul Hükümetine kabul ettirememişti¹⁴. Bu yüzden, Milliyetçi hareketle İstanbul Hükümetinin dış politikalarının ahenkleştirilmesi mümkün olmamıştı.

1920 yılının başında, bir yandan Misak-ı Milli'nin Meclis-i Mebusan tarafından kabul edilmesi, diğer yandan da Fransız işgal kuvvetlerine karşı güney cephesinde fiilî mukavemetin başlaması, Müttefik Devletleri

endişelendirmeye başlamıştı. Gerçekten, güneydeki çarpışmalar sonunda Fransızlar Ankara Hükümeti ile temas etmek ve görüşmeye girişmek mecburiyetinde kalmışlardı. Suriye Fevkalâde Komiseri Muavini başkanlığı altında Ankara'ya gelen bir Fransız heyeti ile Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti arasında 30 Mayıs 1920 de 20 günlük bir mütareke imzalanmıştı.

Yeni Türk Devleti ile Fransız Cumhuriyeti arasında yapılan bu mütareke siyasi ve hukuki bakımlardan önem taşımaktadır. Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Müttefik Devletler tarafından henüz tanınmamıştı. Bu devletler Türk milletinin mukadderatı ile ilgili konularda İstanbul Hükümeti ile temas ediyorlardı. Fransa, İstanbul Hükümeti yerine, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti ile görüşmelere girişmek ve adı geçen Hükümet ile bir mütareke anlaşması yapmakla, Ankara Hükümetini zımnen ve *de facto* tanımış oluyordu¹⁵. Mustafa Kemal mütareke görüşmeleri sırasında Fransız kuvvetlerinin Türk ülkesini terketmeleri talebinde bulunmuştur. Fakat Fransız temsilcileri bu konuda yetkili olmadıklarını ileri sürerek, bu teklifi kabul etmemişlerdi¹⁶. Bundan sonra, mütarekenin imzalanmasından 20 gün geçmediği halde, 18 Haziran'da, Fransızlar Zonguldak'a asker çıkardılar. Bu olay, Fransızlarla mücadelelenin tekrar başlamasına sebep oldu. Fransızlar, Mütarekenin Türkiye'nin yalnız güney bölgesine inhisar ettiğini iddia etmişler, Türkler ise, bütün memleketi kapsadığını ileri sürmüşlerdir¹⁷.

1920 yılının ilkbaharında, Mondros Mütarekesinin imzalanmasından bir buçuk yıl geçtiği ve Almanya, Avusturya, Macaristan ve Bulgaristan ile aylar önce barış yapılmış olduğu halde, Türkiye ile yapılacak barışın esasları henüz kararlaştırılmamıştı. Bunun başlıca sebepleri, Müttefikler arasında Türkiye'ye karşı takip edilecek siyaset hakkında görüş ayrılıklarının belirmesi ve savaştan yenilgeye uğrıyarak çıkan devletlerin silâhlarını derhal bırakmalarına rağmen, Anadolu'da, hattâ Rumeli'de, hâlâ silâhlı bir direnmenin mevcut olmasıydı¹⁸.

Anadolu'da Millî Mukavemet hareketi kuvvetlenmeye başladıktan sonra, Müttefikler, özellikle İngilizler, Osmanlı Devleti ile yapılacak olan barış andlaşmasını kabul ettirmek için İstanbul Hükümeti üzerinde baskı yapmaya başlamışlardı. 16 Martta İstanbul'un resmen işgal edil-

¹² Nutuk, c. II, s. 15-17.

¹³ Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti, *op. cit.*, s. 60-61.

¹⁴ Elaine Dina Smith, *Turkey: Origins of the Kemalist Movement and the Government of the Grand National Assembly (1919-1923)*, (Washington, D.C. 1959), s. 106.

¹⁵ Bayur, *Türkiye Devletinin Dış Siyaseti*, s. 42.

¹² Roderic H. Davison, "Turkish Diplomacy from Mudros to Lausanne", *The Diplomats 1919-1939*, (ed. Gordon A. Craig and Felix Gilbert), (Princeton: Princeton University Press, 1953), s. 181-182.

¹³ Nutuk, c. I, s. 173 vd.

¹⁴ Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, c. IV. (İstanbul: 1931), s. 41-42.

mesi üzerine İngilizler baskılarını arttırmışlar ve milliyetçi hareketi bir dereceye kadar anlayışla karşılayan Salih Paşa Kabinesi yerine, Padişaha tamamen bağlı Damat Ferit Paşa'yı 5 Nisan'da Sadrazam yaptırmışlardı. Birinci Dünya Savaşını resmen sonuçlandırmak için Paris'te toplanacak olan Barış Konferansına İstanbul Hükümeti 22 Nisan 1920 de davet edilmişti. Konferansta İstanbul Hükümetini sabık Sadrazam Tevfik Paşa başkanlığında bir heyet temsil edecekti. Müttefik Devletlerin İstanbul Hükümetini Barış Konferansına davetlerinden 8 gün sonra, Mustafa Kemal Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetinin kurulduğunu bir nota ile bütün Avrupa devletlerine bildirmişti. Buna rağmen, Müttefikler bu notayı göz önünde bulundurmada İstanbul Hükümeti ile barış yapmakta ısrar etmişlerdi. Paris'te Tevfik Paşa'ya teklif edilen barış şartları yalnız Osmanlı ülkelerini değil, Türk ülkesini de parçalamakta idi. Türkiye Büyük Millet Meclisi bu tekliflere mukabele ederek, 18 Haziran 1920 tarihli toplantısında, Misak-ı Milliye sadık kalacağı ve Türk topraklarının parçalanmasını kabul etmeyeceği üzerinde yemin etmiş ve bu hususu bütün devletlere duyurmuştu. Ancak, bu olay Osmanlı temsilcileri tarafından Sèvres Andlaşmasının, 10 Ağustos 1920 de, Paris'te imzalanmasına engel olamamıştı. Aynı gün İngiliz, Fransız ve İtalyan temsilcileri bir Üçlü Andlaşma imzalayarak, Fransa ve İtalya'ya Anadolu'da geniş nüfuz bölgeleri tanımışlardı¹⁹.

Türk - Sovyet Münasebetlerinin Gelişmesi

Milli Mücadele hareketinin biri askerî, diğeri siyasi olmak üzere iki cephesi vardır. Bu hareketi hazırlayanlar, bir taraftan memleketi düşman işgalinden kurtarmaya çalışırken, diğer yandan da yeni Türk Devletinin siyasi münasebetlerini tanzimle meşgul olmuşlardır. Milli Mücadelenin askerî cepheleri, batıda Yunanlılara, güneyde Fransızlara ve doğuda Ermenilere karşı teşekkül etmiştir. Bundan başka, Padişah Hükümeti teşkil ettiği bazı kuvvetlerle, yurdun çeşitli bölgelerinde ve milliyetçilerin düşmanlara karşı kurduğu cephelerin gerisinde, Milli Mücadeleyi tehlikeye sokabilecek teşebbüslere girişmişti; bunlarla da savaşmak gerekiyordu. Bu askerî cephelerde çatışmayı başarıya ulaştırabilmek için, Türkiye Büyük Millet Meclisinin ve Hükümetinin Başkanı olan Mustafa Kemal, Milli Mücadelenin diplomatik cephesine de önem vermiştir. Müttefikler arasında Birinci Dünya Savaşında yenilgiye uğriyan devletlere karşı uygulanacak politika üzerinde her zaman bir görüş birliği bulunmuyordu. Bununla beraber, bu devletler barış görüşmelerindeki pazarlıklarda, tek

¹⁹ Davison, *op. cit.*, s. 86.

bir cephe halinde hareket etmeyi başarabilmişlerdir. Milli Mücadele önderinin bu devletlere karşı kullanabileceği iki büyük devlet bulunuyordu: Amerika Birleşik Devletleri ve Sovyetler Birliği.

Savaşın sonra Amerika Birleşik Devletlerinin Osmanlı Devletine karşı izlediği politika Wilson'un 14 maddesinde belirtilen, fakat hiçbir zaman tatbikat alanına konulamıyan, "milliyetler ilkesine" (milletlerin kendi mukadderatlarını bizzat tayin etmesi) dayanıyordu. Amerika Birleşik Devletleri bu ilkeye dayanarak, Anadolu'nun doğu bölgesinde bağımsız bir Ermenistan devletinin kurulmasını savunmuştu. Bu amacını gerçekleştirmek ve kurulması düşünülen Ermenistan'ın muhtemelen Amerikan mandası altına konulması meselesini tetkik etmek üzere, Amerika Birleşik Devletleri, Eylül 1919 da, Anadolu'ya ve Kafkasya'ya General Harbord'un başkanlığında bir heyet göndermişti. Mustafa Kemal, 22 Eylül 1919 da, General Harbord'a, Heyet-i Temsiliye Reisi olarak Milli Mücadelenin hedeflerini özetliyen bir memorandum vermiştir²⁰. Mustafa Kemal bu memorandumda, General Harbord'a "tarafsız büyük bir devletin yardımını" kabul edebileceğini ve amacının "İmparatorluğu tarafsız bir devletin, tercihan Amerika Birleşik Devletlerinin Maandası ile korumak" olduğunu bildirmişti²¹. Mustafa Kemal bu teklifi, İngilizlere ve bu devletin desteği ile Anadolu'ya asker çıkarmış bulunan Yunanlılara karşı zaman kazanmak için bir taktik olarak düşünmüştü. Nitekim, milliyetçi kuvvetler güçlendikçe, Mustafa Kemal bu görüşü terketmiştir. Gerçekten, bunun sadece Müttefik Devletlerin davranışlarına karşı mukabil bir taktikten ibaret olduğu ve Mustafa Kemal'in Türk ülkesi üzerine hiçbir devletin himayesini ya da mandasını aslâ kabul etmeyi düşünmediği sonraki davranışlarından açıkça anlaşılmaktadır. Harbord başkanlığındaki heyet Amerika Birleşik Devletlerine döndükten kısa bir süre sonra, Amerika Birleşik Devletleri Monroe Doktrinin etkisiyle yalnızlık politikasına çekilince, Türkiye'nin manda idaresine konulması ve bağımsız bir Ermenistan kurmak teşebbüsü de suya düşmüştür.

Öte yandan, Ankara Hükümetinin Sovyetlerle münasebeti farklı bir şekilde gelişmiştir. Birinci Dünya Savaşından büyük kayıplarla çıkan ve ortak düşmana karşı savaşan bu devletle uzun bir süre devam eden bir dostluk münasebeti kurulabilmiştir. O sırada Sovyetler de, Ankara Hükümeti gibi, iç ve dış düşmanlara karşı direnmekte ve onlara karşı savaşmaktaydı. Sovyet Rusya'daki yeni rejim iç düşmanlara karşı başarılar

²⁰ Mustafa Kemal'in Harbord ile konuşması hakkında bkz: *Nutuk*, c. I, s. 123 - 124.

²¹ Maj. Gen. James G. Harbord, "American Military Mission to Armenia", *International Conciliation*, v. CLI (June 1920), s. 294 - 295.

kazandığı halde, dış düşmanlara karşı aynı başarıyı sağlayamamıştı. Gerçekten, Sovyetler Batı cephesinde Polonya'ya karşı ağır bir yenilgeye uğramışlardı. Boğazlar bölgesinde, Kafkasya'da, İran'da ve Afganistan'da bulunan İngiliz kuvvetleri Sovyetler Birliğini çember altına almışlardı. Batılı devletler tarafından teçhiz edilen büyük miktarda Çarlık taraftarı kuvvetler Sibiry'a, Kuzey Denizi, Kafkasya ve Kırım cephelerinden Sovyet kuvvetlerine karşı tecavüze geçmişlerdi. Sovyetler Birliği bu ölüm-kalım mücadelesinde, bir taraftan kendisini savunmaya çalışırken, öte yandan da Doğulu devletlerde ve sömürgelerde komünist rejimi benimsemesi ihtimali bulunan hareketleri teşvik ve tahrik ediyordu.

Sovyet ihtilâlinde sonra Kafkasya Rusya'dan ayrılmış ve burada, Mayıs 1918 de, üç ülke bağımsızlığını ilân etmişti: Ermenistan, Gürcistan ve Azerbeycan. Mondros Mütarekesinden sonra İngilizler Kafkasya'yı işgal etmişler ve burada bir "cordon sanitaire" kurarak, Türkiye ile Rusya arasındaki münasebeti kesmişlerdi. Kafkasya'da bağımsız devletlerin kurulmasından sonra İngilizler, önce 28 Ağustos 1919 da Batum hariç bütün Kafkasyayı, sonradan da, 7 Temmuz 1920 de, Batum'u terketmişlerdi. Öte yandan, Sovyet rejimine karşı direnen General Denikin kuvvetlerinin 1919 da yenilgiye uğratılması üzerine, Anadolu'daki Milli mukavemet kuvvetleri ile Sovyetler Birliği arasında dolaysız münasebet kurulması mümkün olmuştu²². Heyet-i Temsiliyenin 1919 yılında ve 1920 yılının başlarında milliyetçi hareketi idare ettiği sırada, Türk milliyetçileri ile Sovyetler arasında münasebet kurulduğu ve milliyetçilere askerî yardımda bulunulması hususunda bir anlaşma yapıldığı hakkında bazı kaynaklarda bilgi verilmekte, fakat hiçbir vesika gösterilmemektedir²³.

Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından seçilen Vekiller Heyetinin 5 Mayıs'ta yaptığı ilk toplantıda karşılaştığı en önemli meselelerden biri, Müttefiklere ve Yunanlılara karşı girilecek mücadelede Türkiye'nin yalnız kalmamasını temin idi. O sırada, emperyalizmi tenkid ve gizli emperyalist anlaşmaları tek taraflı bir tasarruf ile hükümsüz ilân eden Sovyet Hükümeti de, Türkiye gibi, Batılı devletlerin tehdidi altında bulunuyordu. Bu yüzden Ankara Hükümeti en tabii müttefik olarak Sovyetler Birliğini görmüştü. Sovyetlerin dostluğunu sağlamak ve mümkün olduğu takdirde bu devlet ile bir ittifak anlaşması yapmak maksadiyle Ankara Hükümeti 11 Mayıs 1920 de (Bab-ı Âli temsilcilerine Sèvres Andlaşması metninin

²² Arnold J. Toynbee, *Survey of International Affairs 1920-1923*, (London: Oxford University Press, 1927), s. 363 vd. (Bu seri bundan sonra "Survey" şeklinde zikredilecektir).

²³ Örneğin, bkz: *Ibid.*, s. 365; Arnold J. Toynbee, *The Western Question in Greece and Turkey*, (Boston: Houghton Mifflin Co., 1923), s. 367.

tevdi edildiği gün) Moskova'ya bir temsilci heyeti gönderdi. Heyet başkanı, yeni Türk Devletinin Hariciye Vekillğine getirilen Bekir Sami Bey idi; heyet arasında İktisat Vekili Yusuf Kemal (Tengirsek), Dr. Miralay İbrahim Tali (Öngören), Lazistan Mebusu Osman, Erkan Harbiye Kaymakamı Seyfi (General Seyfi Düzgören) Beyler de bulunuyordu. Ankara Hükümeti bu suretle Sovyet Hükümeti ile ilk defa resmen siyasi münasebetlere girmiş oluyordu. Bekir Sami Bey heyetinin asıl amacı Sovyetlerle bir dostluk andlaşması yapmak imkânını araştırmak ve ihtiyacınız olan para ve her türlü malzeme yardımını temin etmek idi. Bu tarihte Kafkas bölgesindeki devletlerle dostluk münasebetleri henüz kurulamamış olduğundan, Ankara'dan hareket eden heyetimiz dolambaçlı bir yol takip ederek, Trabzon üzerinden denizyolu ile Karadeniz'i geçmiş ve Moskova'ya ancak 69 günde varabilmişti²⁴.

Tarih boyunca Rusya'nın Osmanlı ülkesi üzerindeki en önemli hedefini daima Türk Boğazları teşkil etmiştir. Milli Mücadele sırasında, Boğazların ilk defa yabancıların işgali altına girmesi ve bu devletlerin arasında Rusya'nın bulunmaması, Türkiye ile Rusya arasındaki münasebetlerin yeni esaslara göre düzenlenmesini kolaylaştırmıştı. Fakat, bu sırada Bolşeviklerle Türklerin düşmanları aynı olduğu halde, bu iki memleketteki hareketin temel amaçları arasında önemli farklar bulunuyordu. Bolşevik Rus rejimi Türkiye'deki Milli Mücadele hareketini, Batılı kapitalist - emperyalist tecavüzüne karşı duran bir unsur olarak görmekte ve bunu Müslüman halkların bir uyanışı olarak kabul etmekteydi. Bu yüzden, Sovyetler, Türkleri, İngiltere'ye karşı tabii bir müttefik olarak görüyorlardı. 3 Aralık 1917 de Sovyet Halk Komiserleri Meclisi tarafından Doğulu devletlerin Müslüman halklarına hitaben yayınlanan bir bildiride, Çarlık Hükümetinin de taraftar olduğu ve Osmanlı İmparatorluğunu ve İran'ı parçalamaya matûf gizli andlaşmaların feshedildiği belirtiliyordu²⁵. Sivas Kongresinin toplantı halinde bulunduğu sırada, 13 Eylül 1919 da, Sovyet Dışişleri Komiseri Chicherin doğrudan doğruya "Türk İşçileri ve Köylülerine" hitap eden bir bildirisinde, İstanbul'u Rusya'ya veren gizli andlaşmaları Sovyet Hükümetinin feshettiğini teyit etmiş ve memleketin "sömürücü Paşalar" esaretinden kurtarılacak Türk işçilerinin ve köylülerinin eline verilmesi ve onların memleketin efendisi durumuna getirilmesi gerektiğini ileri sürmüştür²⁶. Oysa, Mustafa Kemal'in Anadolu'da

²⁴ Ali Fuat Cebesoy, *Moskova Hâtıraları (21/11/1920 — 2/6/1922)*, (İstanbul: Vatan Neşriyatı, 1955), s. 61-62.

²⁵ Degras, *op. cit.*, v. I (1917-1924), s. 15-17.

²⁶ Bu bildirinin metni için bkz: *Ibid.*, s. 164-167.

bir sınıf mücadelesini değil, memleketi istilâ edenlere karşı bir kurtuluş savaşına girişmiş bulunduğu gerek Chicherin, gerek diğer Sovyet ileri gelenleri tarafından bilinmekteydi. Mustafa Kemal, 26 Nisan 1920 de Chicherin'e yazdığı bir mektupta, sınıf mücadelesini söz konusu etmeden, Millî Mücadelenin başarıya ulaşması için faydalı olabileceğini düşünerek, "siyasi ve askerî nitelikte bir ittifak içerisinde" Sovyetler Birliği ile işbirliği yapmak istediğini bildirmişti. Mustafa Kemal bu mektupta, "her iki memketi de tehdit eden yabancı emperyalizme karşı birlikte mücadele etmeyi" teklif etmişti²⁷. Mustafa Kemal'in bir sınıf mücadelesini değil, sadece memleketi istilâ edenlere karşı bir kurtuluş savaşına girişmiş bulunduğunu bilen Chicherin, 2 Haziran 1920 de Mustafa Kemal'in mektubuna verdiği cevapta, ittifaktan ve askerî yardımdan bahsetmeksizin, iki devlet arasında derhal diplomatik münasebetlerin kurulmasını istemiştir. Chicherin mektubunda, Misak-ı Milli esaslarının kendilerince kabul edildiğini belirttiğinden sonra, Misak'ın bazı hükümlerini Sovyet çıkarlarına göre yorumlamıştır. Chicherin, Türkiye Büyük Millet Meclisinin "Ermenistan'ın, Kürdistan'ın, Lazistan'ın, Batum Vilâyetinin, Doğu Trakya'nın ve Türk - Arap halkları ile mukim ülkelerin kendi mukadderatlarını kendilerinin tâyin edeceği" hakkındaki kararına değindikten sonra, Türk Boğazları meselesinin "Karadeniz'e sahildevletlerin katıldığı bir konferansta ele alınması" hakkındaki eski Sovyet iddiasını yenilemekte idi²⁸. Mustafa Kemal bu Sovyet isteklerini, ileride Sovyetlerle yapılan temaslarda bertaraf edebilmiştir.

Hariciye Vekili Bekir Sami Bey'in başkanlığında Moskova'ya giden heyetin Moskova'daki görüşmeleri kolay geçmemiş ve aylarca devam etmiştir. 24 Ağustos 1920 de Türk heyeti ile Sovyetler arasında bir andlaşma tasarısı üzerinde mutabakata varılmış, fakat bu andlaşma, Kafkas bölgesindeki çatışmalar yüzünden, yedi ay sonra imzalanabilmiştir.

Bekir Sami Bey heyeti Moskova yolunda bulunduğu sırada ve Moskova'ya vasil olduktan sonra, Kafkasya'nın durumunda önemli değişiklikler olmuştu. 27-28 Nisan 1920 de Bakû'da bir ayaklanma olmuş ve Azerbeycan'da bir Bolşevik rejimi iktidara geçmişti. Böylece Bakû'ya yerleşen Bolşevikler Kafkasya'nın diğer bölgelerinde de karışıklıklar çıkarmaya başlamışlardı. Bunun sonucu olarak, Mayıs - Haziran 1920 tarihlerinde Erivan Ermeni Cumhuriyetinde Bolşevik ayaklanmaları

²⁷ Louis Fisher, *The Soviets in World Affairs, 1917 - 1929*, v. I, (Princeton: Princeton University Press, 1951), s. 390.

²⁸ Chicherin'in Mustafa Kemal'e gönderdiği notanın metni için bkz: Degras, *op. cit.*, v. I (1917 - 1924), s. 187 - 188.

olmuştu. Bu sırada Gürcistan'da Menşevik bir hükümet iktidarda idi. Gürcüler 7 Mayıs'ta Sovyet Azerbeycan'ı ile, 6 Haziran 1920 de de Sovyet Rusya ile Andlaşmalar imzalamışlardı. 6 Haziran Andlaşması ile Sovyet Rusya Gürcistan'ın bağımsızlığını tanımıştı²⁹.

Gürcistan ve Ermenistan bağımsız birer devlet olmakla beraber, Sovyetler Birliğinin bu devletleri ele geçirmek istediği her türlü davranışlarından belli oluyordu. Nitekim, Bekir Sami Bey heyeti Moskova'da bulunduğu sırada Sovyet birlikleri Ermenistan'a tecavüz etmişler ve Ermenileri 10 Ağustos 1920 de bir andlaşma yapmaya mecbur bırakmışlardı. Bu andlaşma gereğince Sovyetler, aslında Türkiye'ye ait bazı bölgeler üzerinde Ermenistan'ın hükümlerini tanımışlar ve Sovyetler Birliğini Anadolu'ya bağlayan kara yolunu Ermenistan kontrolüne terketmişlerdi³⁰. Bu şekilde Ermenistan üzerindeki nüfuzunu arttırmış bulunan Sovyetler, Chicherin'in 13 Ağustos'ta Moskova'da Bekir Sami Bey ile yaptığı görüşmelerde Bitlis, Van ve Muş gibi Türk ülkelerinin Ermenistan'a terkedilmesini istemişler, fakat bu istek Bekir Sami Bey Heyeti tarafından reddedilmişti³¹.

Sovyet istekleri Moskova görüşmelerini tehlikeye düşürmüştü. Chicherin Anadolu'daki milliyetçi hareketin er geç kırılacağını ümit etmekte ve buna göre hareket etmekteydi. Şüphesiz Mustafa Kemal de Bolşeviklerin asıl amacını bilmekte ve Sovyetlerle münasebetlerini buna göre ayarlamaktaydı.

Bekir Sami Bey Heyeti daha Moskova yolunda iken, Haziran 1920 de, Ermeniler Kafkasya'daki Türk azınlıklarına karşı zulme başlamış ve Mütteliklerin kendilerine terk ettikleri kuzey-doğu Anadolu'yu işgal teşebbüslerine girişmişlerdi. Türk kuvvetleri Mondros Müttarekesinden sonra Kafkasya'yı boşaltırken birçok yerlerde bölgesel Türk hükümetleri kurmuşlardı. Ermeniler Haziran 1920 de giriştikleri saldırıda, bu bölgesel hükümetlerin bulunduğu yerlerden biri olan Olti'yi işgal etmişlerdi. Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetinin Hariciye Vekâleti bu olayı 7 Temmuz 1920 de Taşnak Ermeni Hükümeti nezdinde protesto etmiş, fakat Ermeniler tecavüz ve istilâ hareketini durdurmamışlardı. Bunun üzerine, Doğu Cephesi Kumandanlığına tâyin edilmiş bulunan 15 inci Kolordu Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa kumandasındaki Türk Ordusu, 28 Eylül sabahı mukabil harekete geçmişti. Doğudaki Ermeni saldırısı, 22 Haziran'da Batı cephesinde başlamış bulunan Yunan saldırısı

²⁹ Toynbee, *Survey...* 1920 - 1923, s. 366.

³⁰ Bayur, *Türkiye Devletinin Dış Siyaseti*, s. 66.

³¹ Cebesoy, *op. cit.*, s. 70 - 71.

ile aynı zamana raslar. Türk kuvvetlerinin aynı zamanda her iki cephede de savaş durumunda olmasını mahzurlu gören Mustafa Kemal, bazı Türk kumandanlarının Haziran ayı içinde Ermenilere karşı mukabil harekete geçilmesini istemelerine rağmen, bu hareketi geciktirmekte fayda görmüştü³². Gerçekten, o sırada Türkiye'nin askeri ve siyasi çıkarları bunu gerektiriyordu. Ermenistan'a karşı o sırada girilecek mukabil bir hareket, iç ve dış tehlikeler doğurabilecekti. Nitekim, dış düşmanlarla savaşan Ankara Hükümeti, millî harekete karşı direnen iç kuvvetlerle de savaşmak durumundaydı. Diğer taraftan, o sırada Ermenistan'a karşı girilecek bir hareket İngiltere'nin fiili müdahalesini de teşvik edebilirdi.

Bu sebeplerden, ancak Eylül ayı sonunda mukabil saldırıya geçen Türk orduları 30 Eylül 1920 de Sarıkamış'ı, 30 Ekim'de Kars'ı ve 7 Kasım'da Gümrü dahil olmak üzere Arpa çayının doğusundaki bölgeleri Ermenilerin elinden almıştı. Gümrü'nün işgalinden sonra Ermenilerin talebi üzerine mütareke yapılmıştı. Ermenilerle 26 Kasım'da başlayan barış müzakereleri sırasında Sovyet orduları kuzey Kafkasya ve Kırım bölgesinde Bolşevizme karşı direnen General Wrangel ordularını yenmişler ve Ermenistan'ın işlerine müdahale etmeye başlamışlardı. Sovyetlerin bu müdahalesi üzerine Ermenistan'daki batı taraftarı hükümet devrilmiş ve Bolşevikler iktidarı ellerine geçirmişlerdi. Yeni Ermeni Hükümeti ile Türkiye arasında, 2-3 Aralık 1920 gecesi Gümrü Barış Andlaşması imzalanmıştı³³. Türkiye adına Kâzım Karabekir Paşa tarafından imzalanan Gümrü Andlaşması yeni Türk Devletinin akdettiği ilk andlaşmadır. Bu andlaşma gereğince, 10 Ağustos 1920 de İstanbul Hükümeti tarafından imzalanan Sèvres Andlaşmasının Ermenistan hudutları içinde gösterdiği birçok Doğu vilâyetleri (1878 Andlaşması ile Rusya'ya terkedilmiş olan Kars bölgesi de dahil olmak üzere) Türkiye'ye veriliyordu. Buna karşılık Türkiye işgal etmiş bulunduğu Gümrü'yü Ermenistan'a terk etmeyi kabul etmişti. Gümrü Andlaşması, Türkiye'yi Sovyetler Birliği'ne bağlayan Erzurum - Bakû demiryolunun yeniden açılmasını ve iki devletin arasında dolaysız münasebetin kurulmasını mümkün kılmıştı³⁴.

Türk kuvvetleri Ermenistan'ı yenilgiye uğratıp güney Kafkasya'ya girince, Gürcistan'la temas haline geçmişti. 1920 yılının Temmuz ayında

³² Hikmet Bayur, "Kuvay-ı Milliye Devrinde Atatürk'ün Dış Siyasa ile İlgili Bazı Görüş ve Davranışları", *Belleten*, c. XX, sayı 80 (Ekim 1956), s. 667 vd.

³³ Gümrü Barış Andlaşmasının metni için bkz: Reşat Ekrem, *Osmanlı Muahedeleri ve Kapitülâsyonlar 1300 - 1920 ve Lozan Muahedesi*, (İstanbul: 1934), s. 281 - 282.

³⁴ Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti, *op. cit.*, s. 72 - 73; Toynbee, *Survey... 1920 - 1923*, s. 368 - 369.

İngilizlerin Batum'u terketmesi üzerine burasını Gürcüler işgal etmişlerdi. Batum'un Gürcüler tarafından işgali, Osmanlı Devleti ile Sovyetler arasında Birinci Dünya Savaşını sonuçlandıran Brest-Litovsk Andlaşmasına aykırı düşüyordu.

1920 yılı içinde önce Azerbeycan'da sonra da Ermenistan'da birer Bolşevik Hükümet kurmağa muvaffak olan Sovyetler, Gürcistan'daki Menşevik Hükümetini devirmek teşebbüsüne girişmişlerdi. Sovyetlere karşı Ankara Hükümetinin yardımını sağlamak için Gürcü Hükümeti Ankara ile münasebet kurmuş ve 1921 yılının başında Ankara'ya bir elçi göndermişti. Gürcistan elçisi M. Simeon Medivani 8 Şubat'ta itimatnamesini Mustafa Kemal'e vermiştir³⁵. Mustafa Kemal ile derhal temasa geçen elçi, o sırada Sovyetlerin tehdit ve tecavüz hareketlerine maruz kalan Gürcistan'ın bazı bölgelerini, özellikle Batum'u, Sovyet işgalinden kurtarmak için, buraların Türk kuvvetleri tarafından geçici olarak işgal edilmesini teklif etmişti. Nitekim, Sovyet kuvvetleri 20 Şubatta Gürcistan'ı istilâya başlamıştı. Bunun üzerine, Ankara Hükümeti 22 Şubatta Gürcü Hükümetine gönderdiği bir ultimatomda, Brest - Litovsk Andlaşması ile Türkiye'ye verilen ve halen Gürcülerin elinde bulunan Artvin ve Ardahan'ın iadesini istemişti. Bu talebin Gürcü Hükümeti tarafından kabul edilmesi üzerine, bu bölgeler Türkiye'ye terkedilmişti. Sovyetlere karşı zaman kazanmak amacıyla Batum'un geçici olarak işgali hakkında yapılan teklif ise Mustafa Kemal tarafından kabul edilmemiş ve Kâzım Karabekir kumandasındaki Türk orduları, Sovyet ordularının Batum'a yaklaşmasından bir hafta önce, 11 Mart'ta, Batum'u kayıtsız şartsız işgal etmişlerdi. Öte yandan, Sovyet tecavüzü karşısında Gürcü Hükümeti 25 Şubat'ta Tiflis'i boşaltmış, 14 Mart'ta Sovyetlerle mütareke imzalamış ve 17 Mart'ta da aynı devlet ile akdettiği bir sözleşme ile Batum'un Sovyetler tarafından işgalini kabul etmişti. Aynı gün Gürcü Hükümeti Müttefik Devletlere ait gemiler ile memleketi terketmiş ve 19 Mart'ta Gürcistan'da Sovyet Cumhuriyeti ilân edilmişti³⁶.

Batum'un Gürcüler tarafından Sovyetlere terkedilmesi üzerine, halen bu şehri işgal etmiş bulunan Türk kuvvetleri ile Sovyet kuvvetleri arasında çatışma tehlikesi ortaya çıkmıştı. Bu tehlike 16 Mart 1921 de, Moskova'da, Sovyet Hükümeti ile Ankara Hükümeti arasında imzalanan Andlaşma ile önlenmiştir.

³⁵ Gürcistan elçisi Millî Devlet reisine itimatnamesini veren ilk elçidir. Bayur, *Türkiye Devletinin Dış Siyaseti*, s. 69.

³⁶ Toynbee, *Survey... 1920 - 1923*, s. 369 - 370; Bayur *Türkiye Devletinin Dış Siyaseti*, s. 69 - 70.

1921 Tarihli Türk - Sovyet Andlaşmasının İmzalanması

Moskova'ya gitmiş bulunan Bekir Sami Bey Heyeti ile Sovyet Hükümeti arasında 24 Ağustos 1920 de bir andlaşma tasarısı parafe edildiğini, fakat Sovyet Hariciye Komiseri Chicherin'in Kafkasya'da Türkiye'ye ait bazı bölgelerin Ermenistan'a verilmesini istemesi üzerine andlaşmanın imzalanmasının mümkün olmadığını yukarıda belirtmiştik.

Moskova görüşmeleri cereyan ederken Anadolu'nun Batı Cephesinde Yunan saldırısı başlamıştı. Bu sebeple, Türk - Sovyet münasebetlerinin gelişmesi Ankara Hükümeti için özel bir önem kazanmıştı. Gerçekten, 22 Haziran 1920 de başlayan Yunan saldırısı, başlangıçta Yunanlılar lehine gelişmeler göstermiş ve Yunan kuvvetleri 8 Temmuz'da Buras ya 20 Temmuz'da Tekirdağ'a, 25 Temmuz'da Edirne'ye ve 29 Ağustos'ta da Uşak'a girmişlerdi. Bu durum karşısında Ankara'da bazı zaaf emareleri ortaya çıkmış ve Türkiye Büyük Millet Meclisinin bazı üyeleri yardım karşılığında Sovyet isteklerinin kabul edilmesini savunmuşlardı. Fakat, Türkiye Büyük Millet Meclisi Mustafa Kemal'in de muhalif olduğu bu görüşü reddetmiş ve 21 Kasım 1920 de Meclisin kararı, Moskova'da bulunan Bekir Sami Bey'e bildirilmişti³⁷. Moskova ile Ankara arasındaki bu uyumsuzluklara rağmen Chicherin, Ekim ayında M. Budu Medivani'yi (bu zat 8 Şubat 1921 de Mustafa Kemal'e itimatnamesini veren Menşevik Gürcü Hükümetinin elçisi M. Simeon Medivani'nin kardeşidir) Ankara'ya elçi olarak göndermiştir. Fakat, Medivani ancak 19 Şubat 1921 de Ankara'ya varmış ve 5 Mart'ta Devlet Reisi sıfatıyla Mustafa Kemal'e itimatnamesini vermiştir. Diğer taraftan, Mustafa Kemal 21 Kasım 1920 de o zamana kadar Batı Cephesi Kumandanı bulunan Ali Fuat (Cebesoy) Paşayı bu görevinden alarak, Türkiye Büyük Millet Meclisinin tasvibi ile Moskova elçiliğine tayin etmişti. Ali Fuat Paşa heyeti 14 Aralık 1920 de Moskova'ya müteveccihen Ankara'dan ayrılmıştı³⁸.

Bundan sonra Türk - Sovyet münasebetlerinin gelişmesi iki tehlike ile karşılaşmıştı. Bunlardan birincisi, Türk - Sovyet görüşmelerinin yapıldığı sırada Enver Paşa'nın Moskova'da bulunması, diğeri de Kominternin teşebbüsü ile Bakû'da Doğu Milletleri Kongresinin toplanması idi.

Birinci Dünya Savaşında Osmanlı İmparatorluğunun yenilmesinden sonra, önce Almanya'ya kaçan, oradan da Mart 1920 de Moskova'ya geçen eski Osmanlı Harbiye Nazırı Enver Paşa Türk - Sovyet görüşmeleri

³⁷ Bayur, *Ibid.*, s. 66 - 67.

³⁸ *Nutuk*, c. II, s. 51 - 52. Cebesoy heyetinin Moskova'ya gitmesi hakkında bkz: Cebesoy, *op. cit.*, s. 100 vd.

sırasında kendisini Türkiye'nin gerçek temsilcisi olarak göstermiş ve emellerini gerçekleştirmek için Sovyetlerin yardımını kazanmaya çalışmıştır. Fakat, Enver Paşa'nın Turancı emellerinden şüphelenen Sovyetler Ankara Hükümeti ile işbirliği yapmayı tercih etmişlerdir³⁹.

Sovyetler 1 Eylül 1920 de Bakû'de Kominternin teşebbüsü ile toplanan Doğu Milletleri Kongresini, genel olarak Asya milletlerinde, özellikle Türkiye'de, bir komünist cereyanı yaratmak için kullanmışlardı. Fakat Sovyetlerin bu teşebbüsleri olumlu bir sonuç vermemiştir. Aslında Sovyetler Anadolu'daki milli hareketin bir komünist hareketi olmadığını pekâlâ bildikleri halde, gene de ortak düşman olan Batılı devletlere direnen Türkiye'ye yardım etmeyi faydalı görmüşlerdi. Bu husus Bakû Kongresi başkanlığına seçilmiş bulunan Zinoviev tarafından Kongrede yapılan bir konuşmada şu şekilde ifade edilmişti:

Biz, daha bizimle bir düşünmeyen kitlelere de sabır ile yardım ediyoruz. Bunlar fikren dahi bize muhaliftirler. Meselâ şûra hükümetinin Türkiye'ye, Mustafa Kemal'e yardımcı olduğunu biliyorsunuz. Biz başında Mustafa Kemal bulunan hareketin Komünist hareketi olmadığını bir dakika bile unutmuyoruz. Ankara'daki halk hükümetinin birinci içtimasının stenograf sureti gözümün önündedir. Mustafa Kemal, Halifenin ve Sultanın şahsı mukaddestir, ona dokunulmaz diyor. Mustafa Kemal'in başında bulunduğu hareket, Halifenin şahsını düşmandan kurtarmak istiyor. İşte bu fırkanın noktainazarı budur. Bu komünist prensibi midir? Hayır, asla... Cemaatin hislerine riayet ediyoruz. Bunu değiştirmek bizim elimizden gelmez. Çünkü bu iş için çok çalışmak ister. Şark'ın ve başka memleketlerin dinî akidelerine biz ihtiyatla yaklaşıyoruz. Bununla beraber Mustafa Kemal Hükümetinin Türkiye'de yürüttüğü siyaset, Komünist Enternasyonalinin siyaseti, yani bizim siyasetimiz değildir. Fakat İngiliz Hükümetinin aleyhine yürüyen bir inkılâp mücadelesine yardım etmeğe hazırız⁴⁰.

Enver Paşanın Rusya'daki faaliyetleri ve Bakû Kongresi, Moskova'da cereyan etmekte olan Türk - Sovyet görüşmelerinin olumlu sonuçlanmasına engel olamamıştır. Öte yandan, milliyetçi kuvvetlerin doğuda Ermenileri ve batıda, Birinci İnönü Savaşında, Yunanlıları yenilgiye uğratması, Ankara temsilcilerinin Moskova'da pazarlık gücünü arttırmış ve andlaşmanın imzalanmasını kolaylaştırmıştır. Nihayet, Türk Heyeti Mos-

³⁹ Fisher, *op. cit.*, s. 384 - 390.

⁴⁰ Cebesoy, *op. cit.*, s. 21 - 23. Bu Kongreye Ankara Hükümeti İbrahim Tali (Öngören) Beyi gözlemci olarak göndermiş ve İbrahim Tali Bey Kongrede bir konuşma yapmıştır. Bu konuşmanın metni için bkz: *Ibid.*, s. 29 - 31.

kova'ya varduktan sekiz ay sonra, 16 Mart 1921 de, Türk - Sovyet Dostluk Andlaşması imzalanmıştır⁴¹.

Moskova Andlaşması Sovyet Hükümetine İngiltere'ye karşı yeni bir dost kazandırıyordu. Andlaşmanın dibacesinde, iki hükümetin "tevessü ve istilâ siyasetine karşı olan mücadelelerindeki tesanütlerini ve iki milletin birine vâki olan müşkilâtın diğerinin vaziyetini de vahim kılacağı" öngörülmüyordu. Öte yandan bu Andlaşma, doğu sınırlarını teminat altına alması ve Batılı Devletlerle girilen görüşmelerde pazarlık gücünü artırması bakımından Türkiye için de önemli idi. Andlaşmanın 1 inci maddesinde Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından tanınmıyan andlaşmaların Sovyetler Hükümeti tarafından da tanınmıyacağı ve taraflardan herhangi birine zorla imzalatılan bir milletlerarası vesikanın diğer devletçe kabul edilmeyeceği belirtiliyordu. Aynı maddede "Türkiye" deyiminden Misak-ı Milli sınırları içinde kalan arazinin kastedildiği ve bu arazinin Kars ve Ardahan'ı da kapsadığı öngörülmüyordu. Batum ve çevresi Sovyet Gürcistanına terkedilecek, buna karşılık bu bölge halkına geniş bir muhtariyet tanınacak ve Türkiye Batum limanını serbestçe kullanabilecekti (Madde: 2). Boğazların bütün devletlerin ticaretine açılmasını sağlamak maksadıyla, Âkid Devletler, Boğazlar meselesinin Karadenize sahildar Devletlerin temsilcilerinin katıldığı bir konferansta ele alınmasını prensip itibariyle kabul etmişlerdi; fakat, bu konferansta Türkiye'nin İstanbul üzerindeki egemenliğini tahdit eden kararlar alınmıyacaktı (Madde: 5). Moskova Andlaşmasının akdine varan görüşmelerin yapıldığı sırada Türkiye'nin hâlâ Batılı Devletlerin işgali altında bulunması yüzünden, Sovyetlerin teklifi üzerine, Moskova'da bulunan Türk temsilcileri Andlaşmaya böyle bir hüküm konulmasını kabul etmişlerdi. Bununla beraber, Boğazlar meselesinin Karadeniz'e sahildar devletler tarafından halledilmesi hususunda Sovyetlere verilen tâviz ileride, Lausanne Andlaşmasının akdi sırasında telâfi edilmiştir. Andlaşmanın 6 ıncı maddesi ile iki devlet arasındaki bütün anlaşmaları, çıkarlarına aykırı düştüğü için, hükümsüz ilân etmişlerdir. Ayrıca, Sovyet Hükümeti, Osmanlı Devleti ile Çarlık Hükümeti arasında evvelce akdedilmiş andlaşmalardan doğan mali ve diğer vecibelerinden Türkiye'yi berî kıldığını beyan etmiştir. Sovyet Hükümeti Çarlık Rusyasına verilmiş olan kapitülasyon haklarından da feragat etmiştir (Madde: 7).

Öte yandan, Andlaşmanın 8 inci maddesi hükümleri iki taraf arasında tam bir itimadın bulunmadığını ortaya koymaktadır. Bu hükümler gereğince Âkid taraflar kendi ülkeleri üzerinde, diğer devletin hükümetini

⁴¹ Bu Andlaşmanın metni için bkz: *Düstur*, Üçüncü Tertip, c. 2. s. 102.

devirmek amacını güden teşekküllerin kurulmasına ve çalışmasına müsaade etmiyecektir. Sovyetler bakımından bu maddenin önemi, bu memlekette bulunan ve sayıları milyonlarla ifade edilen Türk asıllı kimselerin Turancı akımlara karşı tahrik edilmesini önlemektir; Türkiye bakımından bu maddenin faydası ise, Kafkaslarda ve diğer yerlerde, Türkiye'de bir Bolşevik hareketini tahrik ve teşvik edecek teşekküllerin kurulmasına engel olmak idi. Andlaşmada propaganda yapılmaması hakkında sarîh hükümler bulunmuyordu. Aslında, Sovyetler, Türkiye'de Bolşevik propagandası yapmak teşebbüslerinde bulunmuşlar, fakat başarılı sonuçlar elde edememişlerdi⁴². Fakat, bu ideolojik çatışmaların iki hükümet arasındaki münasebetler üzerinde önemli bir etkisi olmamıştır. Sovyetler Milli Mücadele sırasında, Türkiye'ye miktarı bugüne kadar resmen açıklanmıyan ölçülerde maddî yardımlarda bulunmuşlardır⁴³.

Türk Heyeti Moskova'da bulunduğu sırada orada bağımsızlığını yeni kazanmış bulunan Afganistan temsilcileri ile de temas etmiş ve bu devletle 1 Mart 1921 de bir dostluk andlaşması imzalamıştır⁴⁴.

Batılı Devletlerle Münasebetler

1921 yılının başında Moskova'da Sovyetler ile Ankara temsilcileri arasında yapılmakta olan görüşmelerin olumlu sonuçlar vermeye başlaması, Ankara Hükümetinin Batılı devletlerle diplomatik münasebetlere girişmesini kolaylaştırmıştı. Milliyetçi kuvvetlerin doğuda Ermenilere ve batıda Yunanlılara karşı zaferler kazanması üzerine Müttefik Devletler Meclisi, Yunan ve Türk temsilcilerini Londra'da bir konferansa davet etmişti. Bu davetten Müttefiklerin Sèvres Andlaşmasında bazı değişiklikler yapmak istedikleri anlaşıyordu.

Müttefikler 26 Ocak 1921 de İstanbul Hükümetini Londra Konferansına davet ederken, gönderilecek Türk heyeti arasında Ankara temsilcilerinin de bulunmasını istemişlerdi. Ancak, dolaylı olarak yapılan bu davet Mustafa Kemal tarafından reddedilmişti. Müttefiklerin İstanbul Hükümetine yapmış oldukları davetten sonra Sadrazam Tefik Paşa ile Mustafa Kemal arasında uzun telgraf muhaberesi cereyan etmişti. Tefik Paşa'nın 27 Ocak 1921 tarihinde Mustafa Kemal'e gönderdiği telgrafta şöyle deniliyordu:

⁴² Fisher, *op. cit.*, s. 393.

⁴³ Ali Fuat Cebesoy Milli Mücadele sırasında Sovyetlerin Türkiye'ye yaptığı yardımlar hakkında bazı bilgiler vermektedir. Bkz: Cebesoy, *op. cit.*, s. 78.

⁴⁴ Bu Andlaşmanın metni için bkz: *Düstur*, Üçüncü Tertip, c. 2, s. 99.

"25 Kânunsani tarihinde Paris'te in'ikat eden meclis tarafından mütebâz mukarrerat mucibince şark meselesinin hallini müzakere etmek üzere 21 Şubat Londra'da Düveli Müttefika mürâhhasları ile Osmanlı ve Yunan Hükümetleri mürâhhaslarından mürekkep bir konferans içtima davet olunacaktır. Mevcut muahdede, hâdisat dolayısıyla zaruri görülecek tadilât icra edilecektir. Hükümet-i seniyeye gönderilecek davet, Mustafa Kemal Paşanın veyahut mezuniyeti lâzimeyi haiz mürâhhasların Osmanlı heyeti mürâhhasası meyanında bulunmaları meşruttur. İşbu mukarrerat, Düveli Müttefikânın İstanbul Mümessilleri tarafından tebliğ edildi. Tâyin buyuracağınız mürâhhaslar buradan intihap edeceğimiz zevatla birleşerek azimet eylemek üzere karar ve cevabınıza intizar ediyorum"⁴⁵.

Mustafa Kemal aynı gün bu telgrafa şu cevabı vermiştir:

"İrade-i milliyeye müsteniden Türkiye'nin mukadderatına vaziyet olan yegâne meşru ve müstakil kuvveti hâkime, Ankara'da müstemirren mün'akid, Türkiye Büyük Millet Meclisidir. Türkiye'ye müteallik bilcümle mesailin halline memur ve her türlü münasebatı hariciyede muhatap, ancak işbu Meclisin heyeti hükümetidir. İstanbul'da herhangi bir heyetin minküllilvucub bir vaz'ı meşru ve hukukisi yoktur. Binaenaleyh, böyle bir heyetin kendine hükümet namını vermiş olması, milletin hukuku hâkimiyetine sarahaten mugayir ve bu nam altında memleket ve milletin hayatına ait mesailde harice karşı kendini muhatap göstermesi nakabili tecvidir. Heyetimize teveccüh eden vatanî ve vidadî vazife derhal hakikat ve vaziyete iktifa ederek millet ve memleket namına meşru muhatap hükümetin, Ankara'da olduğunu kabul ve ilân etmektir. Millet ve memleketimiz namına selâhiyeti meşruaya sahip hükümetin Ankara'da olduğu Düveli İtilâfiye takdir edildiği şüphesiz bulunduğu halde, düveli mezkûrenin bu noktânazarını alenen izharda teahhur etmeleri İstanbul'da mutavassıt bir heyetin mevcudiyeti kendileri için istifadeli olabileceğini zannetmelerinden neş'et etmektedir.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti sulh ve müsalemeti kemali ciddiyet ve samimiyetle arzu ettiğini ve yalnız hukuku milliyesinin tanınmasını talepten ibaret olan şeraitini mukarrerat ilân ve işbu hukukun tasdiki halinde, teklif olunacak müzakeratı kabule amade olduğunu beyan eylemiştir. Düveli İtilâfiye, Londra'da aktedcekleri konferansta, Şark meselesini adli hak dairesinde halletmeye karar vermişlerse, davetlerini Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetine doğrudan doğruya tevcih etmelidirler. Şeraiti anife dairesinde vukubulacak davetin Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti tarafından hüsnü kabul edileceğini tekrar beyan ederiz"⁴⁶.

⁴⁵ Nutuk, c. II, s. 87.

⁴⁶ Ibid., s. 88.

Bundan sonraki telgraf muhaberelelerinde Tevfik Paşa İstanbul ve Ankara Hükümetlerinin amaçlarının aynı olduğunu belirtiyordu. Buna karşı Meclisin kararı üzerine Tevfik Paşaya gönderilen cevapta amaçların aynı olabileceği, fakat millî hareketin işgal altındaki İstanbul'a ve onun hükümetine tabi olamayacağı bildirildi⁴⁷.

Ankara'da, Londra Konferansına yapılan davet üzerine uzun tartışmalar cereyan etmiştir. Bu tartışmalarda üzerinde durulan noktalardan biri, bu davetin Birinci İnönü Savaşında yenilgiye uğrıyan Yunanlılara zaman kazandırmak için tertiplenmiş olabileceği ihtimali idi. Bununla beraber, Mustafa Kemal kendi görüşlerini Meclise kabul ettirmiştir: Bir Temsilci Heyeti teşkil edilecek, fakat bu heyet doğrudan doğruya bir davet yapılmadan Londra'ya gitmiyecektir. Gerçekten Sèvres Andlaşmasını imzalayan İstanbul Hükümeti kanalıyla yapılan bir davet üzerine Ankara Hükümeti Konferansa temsilci gönderseydi, Müttefikler milliyetçilerin Misak-ı Milli ilkelerinden tâvizde bulunacaklarını zannedeceklerdi.

Türkiye Büyük Millet Meclisinin vermiş olduğu karar üzerine Dışişleri Bakanı Bekir Sami Bey'in başkanlığında bir temsilci heyeti teşkil edilmiş ve bu heyet önce Antalya'ya, oradan da bir İtalyan torpidosu ile Brendizi'ye hareket etmişti. Brendizi'den Roma'ya geçen heyet, Türkiye'deki milliyetçi harekete karşı sempatisi olan İtalyan Dışişleri Bakanı Kont Sforza'nın aracılığı ile Llyod George tarafından Londra Konferansına katılmaya davet edilmişti.

Bekir Sami Bey Londra Konferansına hareket ettiği sırada Moskova'dan yeni dönmüş bulunuyordu. Yukarıda belirtildiği gibi bu sırada Moskova görüşmeleri hâlâ devam ediyordu. Moskova'da Sovyetlerle yapılan görüşmelerin çok uzun sürmesine rağmen henüz olumlu sonuçlar vermemesi, Bekir Sami Beyi Türk - Sovyet münasebetlerinin başarılı bir şekilde gelişeceği hususunda tereddüde sevk etmişti. Ayrıca, Moskova görüşmeleri Bekir Sami Bey'de, Sovyet liderlerinin samimi olmadığı, Sovyetlerin otoraktik bir azınlık tarafından idare edildiği ve yeni rejimin Rusya'da azınlık haklarını korumadığı kanısını uyandırmıştı^{48/a}. Bu sebepten, Bekir Sami Bey Londra'da Batılı Devletlerle bir an önce anlaşmaya varmak isteği ile hareket ediyordu. Ankara'da kendisine verilen talimat ise Misak-ı Milli ilkelerini Batılılara kabul ettirmeğe çalışmak idi.

Londra görüşmelerinde Bekir Sami Bey, Ankara ve İstanbul temsilcileri arasında varılan bir anlaşma sonucunda, her iki heyet adına hareket

⁴⁷ Ibid., s. 99 vd.

^{48/a} Halide Edip Adıvar *Türkün Ateşle İmtihanı*, (İstanbul: 1962), s. 183 vd.

etmiştir. Müttefik Devletlerin temsilcilerini şaşırtan bu işbirliği, Ankara Hükümetinin gittikçe artan nüfuzunu gösteriyordu.

Londra Konferansı 27 Şubat'tan 12 Mart 1921'e kadar devam etmiştir. Türk temsilcilerinin Londra temaslarını iki kısma ayırmak gerekir: Birincisi, Türk temsilcileri ile Müttefik Devletler ve Yunan temsilcileri arasındaki genel görüşmeler; ikincisi de Ankara heyeti başkanı Hacıye Vekili Bekir Sami Bey ile İngiliz, Fransız ve İtalyan temsilcileri arasındaki görüşmeler ve hazırlanan andlaşma tasarılarıdır.

Londra toplantıları başlamadan önce, bir taraftan Müttefik Devletlerle İstanbul Hükümeti, diğer yandan da İstanbul Hükümeti ile Ankara Hükümeti arasında teati edilen telgraflardan Londra'da toplanacak olan konferansın mahiyeti ve amacı belli oluyordu. Tevfik Paşa'dan Mustafa Kemal'e gönderilen 27 Ocak 1921 tarihli telgraftan, Müttefiklerin, Sèvres Andlaşması hükümleri esas olmak üzere, Ankara Hükümeti ile savaşı sonuçlandıracak bir andlaşma yapmak istedikleri anlaşıyordu. Oysa, Mustafa Kemal Ankara temsilcilerine Misak-ı Milli ilkelerinden hiçbir fedakârlıkta bulunmamak talimatını vermişti. Bu yüzden, Konferans görüşmelerinin daha başlangıcında Müttefikler ile Türk temsilcileri arasında geniş bir görüş ayrılığı ortaya çıkmıştı. Müttefik Devletlerin Sèvres Andlaşmasında Türkiye lehine bazı önemsiz değişiklikler yapılmasını öngören teklifleri hem Türkler, hem de Yunanlılar tarafından reddedilmiştir. Konferansın 12 Mart 1921 tarihli son toplantısında, İzmir ve havalisinde Türklere daha geniş yetkiler tanınması hususunda Müttefikler tarafından ileri sürülen tekliflere Türkiye'nin cevabını beklemeden, Yunanlılar 23 Mart 1921'de Anadolu'da ikinci bir taarruz hamlesine girişmişlerdi. Fakat Yunanlılar 31 Mart - 1 Nisan 1921 tarihinde İkinci İnönü'de yeniden yenilgeye uğradılar. Londra Konferansının Ankara Hükümetine sağladığı en önemli kazanç, Amerikan Cumhurbaşkanı Wilson'un meşhur 14 Maddesi ilkelerine uygun olarak hazırlanmış bulunan Misak-ı Milli'nin, Batılı devletlere ve dünya halk oyuna daha iyi duyurulması idi⁴⁸. Diğer taraftan, Konferansta Müttefik Devletler arasındaki görüş ayrılıkları belirli bir şekilde ortaya çıkmaya başlamıştı: Fransa ve İtalya, İngiltere'yi ve bu devlet tarafından bir vasıta olarak kullanılan Yunanistan'ı desteklemiyorlardı. Diğer taraftan, İngiltere'nin, Ankara Hükümeti ile Sovyet Hükümeti arasında Moskova'da cereyan etmekte olan görüşme-

⁴⁸ *Nutuk*, c. II, s. 103 vd. Londra görüşmeleri ve yapılan teklifler hakkında daha etraflı bilgi için bkz: Bayur, *Türkiye Devletinin Dış Siyaseti*, s. 78 vd; Töynbee, *The Western Question in Greece and Turkey*, s. 93 vd.

lerin başarısız sonuçlanması için sarfettiği gayretler de bir sonuç vermemiştir⁴⁹.

Londra Konferansı sırasında genel barış görüşmelerinden başka, Bekir Sami Bey ile İngiliz, Fransız ve İtalyan temsilcileri arasında ayrı görüşmeler yapılmış ve andlaşmalar imzalanmıştır. İngiliz temsilcileri ile hazırlanan andlaşma esirlerin mübadelesi ile ilgili idi. Bu andlaşma gereğince, Türklerin elinde bulunan İngiliz esirleri geri verilecek, buna karşılık İngilizler yalnız "Ermenilere ve İngiliz üserasına zulüm ve ya suimamele" etmemiş bulunan Türk esirlerini iade edeceklerdi⁵⁰. Diğer taraftan, Fransız Başbakanı Briand ile Bekir Sami Bey arasında 11 Mart 1921'de imzalanan andlaşma gereğince ise, güney cephesinde çatışmaya son verilecek ve bu bölgedeki Türk kuvvetleri silâhtan tecrit edilecekti. Buna karşılık, güney bölgesinde Fransızlara bazı idari yetkiler tanınacak, Diyarbakır ve Sivas vilâyetlerinin "iktisadi kalkınma" sı için Fransız sermayesinden faydalanılacak ve Fransızlara bu bölgede iktisadi imtiyazlar verilecekti. Sèvres Andlaşmasında belirtilen sınır hatında Türkiye lehine bazı değişikliklerin yapılması da bu andlaşmada yer almakta idi⁵¹. Nihayet, İtalyan Dışişleri Bakanı Kont Sforza ile Bekir Sami Bey arasında 12 Mart 1921'de imzalanan andlaşma gereğince, İtalya, İzmir ve Trakya'nın Türkiye'ye iadesini Konferansta savunacak, buna mukabil bu devlete, İzmir hariç, batı ve güney Anadolu'nun birçok vilâyetlerinde iktisadi imtiyazlar verilecekti⁵².

Bekir Sami Bey bu andlaşmaları Ankara ile istişare etmeden ve Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetinin tasvibini almadan imzalamıştı. Türkiye'nin çıkarlarına aykırı düşen ve Müttefiklere birçok tâvizler veren bu andlaşmalardan açıkça anlaşılacağı gibi, Anadolu'daki milliyetçi cereyanın mahiyeti Sami Bey tarafından iyi bir şekilde anlaşılmamıştı. Gerçekten, Müttefikler arasında Türkiye'yi taksim için yapılan ve yurdu bir sömürge statüsüne düşüren gizli anlaşmalar ile Bekir Sami Bey tarafından imzalanan bu andlaşmalar arasında benzerlikler bulunmakta idi. Bu yüzden Bekir Sami Bey Ankara'ya döndükten sonra, eşitlik esasına dayanmayan bu andlaşmaları imza ettiği için gerek Mustafa Kemal, gerek Türkiye Büyük Millet Meclisi üyeleri tarafından şiddetle tenkid edilmişti. Bekir Sami Bey'in Londra'da imzaladığı andlaşmalar Meclis tarafından tasdik edilmemiştir. Mustafa Kemal 19 Mayıs 1921'de Bekir

⁴⁹ Bu konuda Chicherin tarafından Lord Curzon'a 4 Şubat 1921'de gönderilen telgrafın metnine bkz: Degras, *op. cit.*, v. I (1917-1924), s. 230-233.

⁵⁰ *Nutuk*, c. II, s. 110.

⁵¹ *Ibid.*, s. 111.

⁵² *Ibid.*, s. 111-112.

Sami Bey'e gönderdiği bir mektupta bu andlaşmalar hakkındaki görüşünü şu şekilde ifade etmiştir:

"Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetinin şimdiye kadar muhtelif vesile ve vasıtalarla bütün âleme ilân edilmiş olan prensipleri malûmu âliniz olup bu prensiplerin hututu esasiyesi şu kısa cümle ile kabili ifadedir: Malûm olan hududu milliyemiz dahilinde memleketimizin tamamîyetini ve milletin istiklâl-i tamını temin etmek Heyeti murahhasa riyaseti vazifesiyle vukubulan son seyahat ve temaslarınızın sizde hasıl ettiği tesirat ve intibaata nazaran Hükûmatî İtilâfiyenin mevzu prensiplerimizi ihlâl etmeksizin memleketimizi anlaşılmaya mütemayıl oldukları kanaatinde bulunduğunuz anlaşılıyor. Türkiye Büyük Millet Meclisi, Müteliflerin bu temayülâtına delâlet edecek ciddi ve samimî âsar ve netayici henüz görememektedir. Bu bapta tahminatınızın tahakkukuna imkân bahşolacak bir zemin bulmanız mümkün olduğu takdirde, bu neticenin Türkiye Büyük Millet Meclisi ve Hükümeti tarafından memnuniyetle kabul edilebileceğini temin eylerim"⁵³.

Bekir Sami Bey, her ne bahasına olursa olsun Milli Mücadelenin artık sonuçlandırılması gerektiği kanısındaydı. 12 Ağustos 1921 tarihinde Mustafa Kemal'e gönderdiği bir telgrafta bu görüşünü şu şekilde belirtiyordu: "Henüz fırsat elde iken âkilâne bir siyaset takibi, memleketi düştüğü girdabı azîmeden kurtarabilir. Vukuat tamamıyla tetkik edilerek selâmeti memleket namına bir hattı hareket elzemdir. Aksi takdirde, tarih ve millet nazarında mesuliyetten hiçbirimiz kurtulamayız. Saadeti millet ve selâmeti islâmiyet namına musip bir hattı hareketin ittihaz ve bir an evvel tebliğ buyurulmasını rica ederim"⁵⁴.

Londra Konferansından kısa bir süre sonra başlayan Yunan taarruzu ve diğer siyasi ve askerî gelişmeler göz önünde bulundurulduğu zaman, Atatürk'ün görüşlerindeki isabet kendiliğinden ortaya çıkar. Mustafa Kemal, Londra'dan dönen Bekir Sami Bey'in Hariciye Vekillîğinden çekilmesini istemiş ve bunun üzerine Bekir Sami Bey görevinden istifa etmiştir. Bekir Sami Bey'in yerine Hariciye Vekillîğine, o sırada Moskova'da Sovyetlerle 16 Mart 1921 Andlaşmasına varan görüşmeleri yapan, Yusuf Kemal (Tengirşek) Bey getirilmişti.

Bekir Sami Bey'in Müttefiklerle her ne bahasına olursa olsun barış yapma fikri Türkiye Büyük Millet Meclisinde de bazı kimseler tarafından savunulmuştu. Türkiye Büyük Millet Meclisinin bazı üyeleri arasında

⁵³ Ibid., s. 113.

⁵⁴ Ibid.

beliren bu cereyan bir ay kadar devam eden çetin, yorucu ve üzücü bir mücadeleden sonra, İkinci İnönü zaferinin tesiriyle bastırılmıştır.

Ankara Hükümeti, Bekir Sami Bey'in büyük imtiyazlar bahasına elde etmeğe çalıştığı sonuçları, daha sonra önemli bir fedakârlıkta bulunmadan elde etmeyi başarmıştır. Nitekim, 23 Ekim 1921 de İngilizlerle mutabakata varılarak Malta'ya gönderilen bütün Türklerle, Anadolu'da tutuklu bütün İngilizler mübadele edilmişlerdir⁵⁵. Bundan başka, İtalyanlar Haziran ayından itibaren Antalya bölgesindeki kuvvetlerini geri çekmeye başlamışlar, Fransıızlar da Ankara Hükümeti ile temas kurmak teşebbüslerine girişmişlerdir. Londra Konferansından sonra artık Türk halkı adına söz söylemek yetkisine sahip makamın Ankara Hükümeti olduğu, İstanbul Hükümetinin ise sadece Padişahı temsil ettiği herkesçe kabul edilmeye başlanmıştı. Müttefik Devletler hâlâ resmen İstanbul Hükümetini tanımakla beraber, Türkiye ile giriştikleri münasebetlerde bir sonuca ulaşabilmek için Ankara Hükümeti ile temas etmek mecburiyetinde olduklarını anlamışlardı.

1921 Tarihli Türk - Fransız İtilâfnamesinin İmzalanması

Londra Konferansının olumsuz bir şekilde sonuçlanması üzerine, Yunanlıların diplomasi yolu ile elde edemediklerini savaş meydanlarındaki zaferleri ile elde etmek için yeni taarruz hamlelerine giriştiklerini, fakat 30 Mart - 1 Nisan 1921 tarihlerinde cereyan eden İkinci İnönü Savaşında ikinci defa önemli yenilgiye uğratıldıklarını yukarıda belirtmiştik. İkinci İnönü Savaşından sonra, 10 Temmuz 1921 de başlayan ve Sakarya Meydan Muharebesi ile sonuçlanan Yunan taarruzuna kadar geçen süre içinde, Müttefikler Bekir Sami Bey ile Londra'da yapmış oldukları Andlaşmaları Türkiye'ye kabul ettirebilmek için Ankara ile yeniden temas kurmak istemişlerdir. İtalyanlar Haziran ayından itibaren Antalya bölgesinden çekilmeye başlamışlar ve bu çekilmeyi 5 Temmuz 1921 de tamamlamışlardı. Bundan sonra, Ekim 1921 de İtalyanlar Ankara'ya bir temsilci göndererek, Ankara Hükümetinden iktisadi imtiyazlar talebinde bulunmuşlardı; fakat, bu talep reddedilmiştir⁵⁶.

Diğer taraftan, bu sırada İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri General Harrington da Mustafa Kemal ile temasa geçmiş ve Yunanlıların Türkiye'den çıkarılacaklarını ileri sürerek, İngiltere ile Ankara Hükümeti arasında esirlerin mübadelesini talep etmiştir. Ancak, İngiltere'nin bu te-

⁵⁵ Ibid., s. 110.

⁵⁶ Bayur, *Türkiye Devletinin Dış Siyaseti*, s. 105. Ayrıca bkz: Davison, *op cit.*, s. 192.

sebbüste samimi olmadığı ve Ankara Hükümetini oyalamak istediği 10 Temmuz'da yenilenen Yunan taarruzları ile açıkça ortaya çıkmıştı⁵⁷.

İkinci İnönü Savaşından üç ay kadar sonra başlayan Yunan taarruzu, Yunan ordusunun Türk ordusundan çok daha iyi teçhiz edilmiş olması sebebiyle, sür'atle gelişmiş ve Türk kuvvetleri 25 Temmuz'da Sakarya nehrinin doğusuna kadar geri çekilmişlerdir. Batılı devletler bu Yunan taarruzu karşısında, 10 Ağustos 1921 de, Anadolu'da cereyan eden Türk-Yunan savaşlarında tarafsız olduklarını ilân etmişler ve muharip kuvvetlerin Boğazlar etrafındaki tarafsız bölgeye girmelerini yasaklayan bir bildiri yayınlamışlardır. Batı'da Yunan taarruzu başladıktan sonra Mustafa Kemal, 5 Ağustos'ta, Başkumandanlığa getirilmişti. Mustafa Kemal'in idare ettiği Türk ordusu 23 Ağustos - 13 Eylül 1921 tarihleri arasında 100 kilometrelik bir cephe üzerinde cereyan eden kanlı savaşlarda Yunan ordusunu kesin ve önemli bir yenilgiye uğratmaya muvaffak olmuştu.

İtalyanlar ve İngilizler gibi Fransızlar da, 1921 yılının ortalarına doğru Ankara Hükümeti ile temas teşebbüslerine girişmişlerdir. Bu sırada Fransızlar, bir taraftan işgalleri altında bulundurdıkları Suriye'de ve güney Anadolu'da mukavemet ile karşılaşırken, diğer yandan da Almanya'nın, özellikle Ren Bölgesinin istikbâli konusunda İngilizlerle çatışmaya başlamışlardı. Bu sebeplerle ve Millî ordunun Yunanlılara karşı kazandığı askerî zaferlerin etkisi ile Fransızlarla Ankara Hükümetinin yaptığı temaslar, İngilizlerle yapılan temasların aksine, olumlu gelişmiş ve 20 Ekim 1921 de Fransa ile Ankara'da bir İtilâfname imzalanmıştır. Bu İtilâfname Ankara Hükümeti için siyasi bir başarı idi. Fransız Hükümeti, Ankara Hükümeti ile ayrı bir andlaşma yapmak için 9 Haziran 1921 de Fransız Senatosu Dışişleri Komisyonu Başkanı M. Henri Franklin - Bouillon'u "gayri resmi" bir temas kurmak için Ankara'ya göndermişti. Franklin - Bouillon'un Ankara ziyareti iki hafta kadar sürmüş ve kendisiyle görüşmeleri bizzat Mustafa Kemal yapmıştır. Bu görüşmeler hakkında Mustafa Kemal Büyük Nutkunda geniş bilgi vermektedir. Bu bilgiyi, yalnız Fransa ile münasebetlerimizi göstermesi bakımından değil, aynı zamanda Millî Mücadelenin dış hedeflerini açıklaması bakımından aynen veriyoruz:

9 Haziran 1921 tarihinde Ankara'ya muvasalat eden Müsyü Franklen Buyyon ile Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey ve Fevzi Paşa Hazretlerinin huzurlarıyla bizzat iki hafta kadar müzakeratta bulundum.

Birbirimizi tanımakla geçen hususî bir mülâkattan sonra, 13 Haziran 1921 Pazartesi günü Ankara istasyonundaki daire mahsusamda aktettiğimiz ilk içtimada, müzakeratımıza bir nok-

taî hareket tâîni lüzumundan bahsederek müdavelei efkâra başladık. Ben, bizim için noktaî hareketin, Misakı Millî muhteviyatı olduğu esasını vazettim.

Müsyü Franklen Buyyon, prensipler üzerinde münakaşa etmenin müşkilâtını dermeyeran ederek, Sevr Muahedesi'nin bir emrivâki olarak mevcut olduğunu söyledikten sonra, Londra'da Bekir Sami Beyle Müsyü Briyanın yaptıkları itilâfnameyi esas ittihaz etmek ve bu itilâfname muhteviyatının, Misak-ı Millî'ye muhalif olan noktaları üzerinde, münakaşada bulunmak münasip olacağı mütalâasını serdetti. Bu teklifin de haklı olduğunu teyiden, Londra'ya giden murahhaslarımızın Misakı Millîden bahsetmediklerini ve Misakı Millînin ve hareketi millîyenin, değil Avrupa'da, henüz İstanbul'da bile takdir edilmemiş olduğunu zikretti.

Ben, verdiğim cevaplarda dedim ki: "Eski Osmanlı İmparatorluğundan yeni bir Türkiye Devleti vücade gelmiştir. Bunu tanımak lâzımdır. Bu yeni Türkiye, her müstakil millet gibi hukukunu tanıttacaktır. Sevr Muahedesi, Türk milleti için o kadar meş'um bir idam kararnamesidir ki, onun bir dost ağzından çıkarmaması talep ederiz. Bu mükâlememiz esnasında dahi Sevr Muahedesi'ni telâffuz etmek istemem. Sevr Muahedesi'ni, dimağın dan çıkarmıyan milletlerle, itimat esasına müstenit muamelâta girişmeyiz. Bizim nazarımızda böyle bir muahede yoktur. Londra'ya giden Heyeti Murahhasamız Reisi, bundan bahsetmemiş ise verdiğimiz talimat ve selâhiyet dairesinde hareket etmemiş demektir. Hata irtikâp etmiştir. Bu hata yüzünden, Avrupa ve bilhassa Fransa efkârı umumiyesinde makûs tesirler hasıl olduğu görülmüyor. Bekir Sami Beyin gittiği yoldan hareket edersek, biz de aynı vehile hata etmiş oluruz. Avrupa'nın Misakı Millî'den haberdar olmamasına imkân yoktur. Avrupa, Misakı Millî tâbirini öğrenmemiş olabilir. Fakat, senelerden beri kan döküğümüzü gören Avrupa ve bütün dünya, şu kanlı mücadelâtin neden ileri geldiğini elbette düşünmektedirler. Misakı Millî ve hareketi millîye hakkında İstanbul'un haberdar olmadığına dair beyanat, doğru değildir. İstanbul halkı, bütün Türk milleti gibi, hareketi millîyeye vâkıf ve onun taraftarıdır. Gayrivâkıf ve aleyhtar görünen zevat ve tevabii, mahdud ve milletçe mahlûdur."

Franklen Buyyon, Bekir Sami Beyin talimat ve selâhiyeti haricinde hareket etmiş olduğuna dair olan beyanatım üzerine dediler ki, bundan bahsedebilir miyim? Beyanatımı istediği yerlere ilâm ve hikâye edebileceğini söyledim. Müsyü Franklen Buyyon, Bekir Sami Bey itilâfnamesinden ayrılmamak için serdi mazeret ederken, Bekir Sami Beyin bir Misakı Millî olduğundan ve onun hududu haricine çıkamıyacağından bahsetmediğini ve eğer bahsetseydi o zaman ona göre görüşülüp icabı gibi hareket olunabileceğini, fakat şimdi meselenin müşkül olduğunu tekrar etti. Efkarı umumiye; bu Türkler, murahhasları vasıtasıyla, bun-

⁵⁷ Nutuk., c. II, s. 151 - 153.

dan niçin bahsetmemişler, şimdi, yeni yeni meseleler çıkarıyorlar diyeceklerdir.

Nihayet, uzun müzakere ve münakaşalardan sonra, Müsyü Franklen Buyyon, evvelâ Misakı Milli'yi okuyup anladıktan sonra görüşmek üzere, müzakerenin tehirini teklif etti. Ondan sonra Misakı Milli'nin maddeleri baştan nihayete kadar birer birer okunarak müzakere ve münakaşaya devam olundu. En çok tevakkuf olunan nokta; kapitülasyonların lağvını, istiklâli tammımızı talep eden madde üzerinde vukubuldu. Müsyü Franklen Buyyon, bu mesailin şayânı tetkik ve teemmül olduğunu dermeyer etti. Ben, bu noktaya cevap verdim. Söylediklerimin hülâsası, şu idi: İstiklâli tam, bizim bugün, deruhte ettiğimiz vazifemin ruhu aslısidir. Bu vazife, bütün millete ve tarihe karşı deruhte edilmiştir. Bu vazifeyi deruhte ederken, kabiliyeti tatbikiyesi hakkında şüphe yok ki çok düşündük. Fakat binnetice hasıl ettiğimiz kanaat ve iman, bunda, muvaffak olabileceğimize dairdir. Biz, böyle işe başlamış adamları. Bizden evvelkilerin irtikâp ettikleri hatalar yüzünden, milletimiz, lafzan mevcut zannolunan istiklâlinde, mukayyet bulunuyordu. Şimdiye kadar Türkiye'yi, cihanı medeniyette kusurlu gösteren neler mutasavvur ise, hep bu hatadan ve hep bu hataya tebaiyetten neş'et etmektedir. Bu hataya tebaiyetin neticesi; mutlaka, memleket ve milletin bütün haysiyetinden ve bütün kabiliyeti hayatiyesinden tecerrüt ve tebaüt etmesini mucip olabilir. Biz; yaşamak istiyen haysiyet ve şerefiyle yaşamak istiyen bir milletiz. Bir hataya tebaiyet yüzünden bu evsaktan mahrum kalmağa tahammül edemeyiz. Alim, cahil, bilâistisna, tekml efradı milletimiz, belki içinde mündemiç müşkülâtı tamamen idrâk etmeksizin, bugün yalnız bir nokta etrafında toplanmış ve fakat sonuna kadar kanını akıtmaya karar vermiştir. O nokta; istiklâli tammımızın temini ve idamesidir.

İstiklâli tam, denildiği zaman, bittabi siyasi, malî, iktisadi, adlî, askerî, harsî ve ilâ... her hususta istiklâli tam ve serbestii tam demektir. Bu saydıklarımın herhangi birinde istiklâlden mahrumiyet, millet ve memleketin, mânâyı hakikisiyle bütün istiklâlinde mahrumiyeti demektir.

Biz, bunu temin ve istihsal etmeden sulh ve sukûna mazhar olacağımız kanaatinde değiliz. Şeklen, usulen sulh yapabiliriz. İtilâf yapabiliriz. Fakat istiklâli tammımızı temin etmeyecek olan bu gibi sulhler ve itilâflarla milletimiz hiç bir vakit hayatına ve sukûnete mazhar olmayacaktır. Belki, maddî mücadelelerini terk ederek harabiye sürüklenmeye müsaade etmiş olacaktır. Eğer, milletimiz, buna razı olsaydı, bunu kabul istidadında bulunsaydı, iki seneden beri mücadele etmeğe hiç de lüzum yoktu. Daha Mütarekenin ferdasında sukûna geçmek mümkün olabilirdi.

Müsyü Franklen Buyyon; bu beyanatım karşısında, ciddî ve samimî olarak mülâhazat ve mütaleatta bulundu. Ve en nihayet bunun zaman meselesi olduğu kanaatini izhar etti.

Efendiler, Müsyü Franklen Buyyon ile mühim ve talî mesail üzerinde günlerce ve günlerce müdavelei efkârda bulunduk. Netice olarak birbirimizi fikirleriyle, hisleriyle, meslekleriyle anlamak müyesser oldu zannedirim. Fakat, Fransa Hükümeti ile Türk Hükümeti milliyesi arasında, katî itilâf noktaları tesbit edilebilmek için biraz daha zamanın geçmesi zarurî oldu. Neye intizar olunuyordu? İhtimâl ki, Türk mevcudiyeti milliyesinin Birinci ve İkinci İnönünden sonra daha büyücek bir eserle teyit edilmiş olmasına!... Filhakika, Müsyü Franklen Buyyon'un kararı kat'îye iktiran ettirip imza eylediği Ankara İtilâfnamesi, Sakarya Melhamei Kübrasından 37 gün sonra, arz etmiş olduğum gibi, 20 Teşrinievvel 1921 de vücut bulmuş bir vesikadır.

Bu İtilâfname ile, siyasi, iktisadi, askerî ilâ... hiç bir hususta istiklâlimizden hiç bir şey feda etmeksizin eczayı vatanımızın kıymetli parçalarını ısgalden tahlis etmiş olduk. Bu İtilâfname ile âmali milliyemiz, ilk defa olarak düvelî garbiyeden biri tarafından, tasdik ve ifade edilmiş oldu⁵⁸.

Fransa ile yapılan 20 Ekim 1921 tarihli Ankara İtilâfnamesinde iki devlet arasında savaş durumunun sona erdirileceği açık olarak belirtiliyordu (Madde: 1). İki devlet arasında bütün esirler mübadele edilecekti (Madde: 2). İtilâfnamenin 6 ncı maddesinde şöyle deniliyordu: "Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Misakı Milli'de alenen tanınan ekalliyetler hukukunun, bu hususta Düvelî Mütelif ile bunların hasımları ve bazı müttefikleri arasında mün'akit mukavelâtta aynı esasa müsteniden kendi tarafından teyit olunacağını beyan eyler." 7 inci madde gereğince ise, İskenderun muntakası için "bir usulî idarei mahsusa tesis olunacaktır. Mıntakâi mezkûrenin Türk ırkından olan sekenesi harslarının inkişafı için her türlü teşkilâtta müstefit olacaklardır. Türk lisanı orada mahiyeti resmiyeyi haiz olacaktır." 9 uncu maddede, Osmanlı Devletinin kurucusu Sultan Osman'ın büyük babası Süleyman Şahın Caber Kalesinde bulunan mezarının müstemilâtı ile beraber Türkiye'nin malı olacağı, Türkiye'nin orada muhafızlar bulunduracağı ve burada Türk bayrağı keşide edilebileceği öngörülmüyordu. İtilâfnamede Türkiye ile Suriye arasında yeni hudut hattı tesbit ediliyordu. Sèvres Andlaşması hükümlerini Türkiye'nin lehine önemli bir şekilde değiştiren yeni hudut hattı, Kilikya bölgesini ve Bağdat demiryolunun büyük bir kısmını Türkiye sınırları içinde bırakıyordu (Madde: 8)⁵⁹. Bu İtilâfname, Türkiye adına Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey ve Fransa adına da M. Henri Franklin - Bouillon tarafından imzalanmıştır. İtilâfnamenin hazırlanması sırasında Fransa Türkiye'den bazı

⁵⁸ Ibid., s. 135 - 138.

⁵⁹ Ankara İtilâfnamesinin metni için bkz: *Düstur*, Üçüncü Tertip, c. 2, s. 152.

imtiyaz taleplerinde bulunmuş, fakat, İtilâfnamede Fransa'ya hiçbir konuda Türkiye'nin egemenliğini sınırlıyabilecek önemli bir imtiyaz verilmemiştir. Diğer taraftan, İskenderun Sancağının Suriye'ye terkedilmesi Türkiye bakımından önemli bir fedakârlık teşkil etmekteydi. Bununla beraber, İtilâfnamenin imza edildiği gün Yusuf Kemal Bey ve Franklin-Bouillon tarafından imzalanan ve tarafların İtilâfname hakkındaki görüşlerini ihtiva eden ayrı bir vesikada, İskenderun Sancağı hakkında şöyle deniliyordu: "İskenderun ve Antakya mıntıkaları için Yusuf Kemal Bey orada mütemekkin ahaliye Türk Bayrağını ihtiva eden hususi bir bayrak intihap etmek salâhiyetini vermek lâzım geldiğini beyan eder. Menatıkı mezkûre ahalisine böyle bir salâhiyet tanınmasındaki faideyi teslim eden Fransız murahhası, bu hususta hükümetinin nezdinde teşebbüsâtı lâzimedede bulunacağını vaadeder⁶⁰." Fransa ile anlaşmak bahasına Ankara Hükümetinin o zamanki şartlar içinde katlanmak durumunda kaldığı bu fedakârlık, 1939 yılında, Atatürk'ün ölümünden kısa bir süre sonra, Hatay'ın anavatanına katılmasıyla telâfi edilmiştir.

Ankara İtilâfnamesini Türkiye için önemli bir siyasi zafer saymak gerekir. Bu İtilâfname ile Türkiye doğu meselesinden sonra güney meselesini de halletmiş ve böylece Misak-ı Milli amaçlarını kısmen gerçekleştirmiş oluyordu. Bu İtilâfnamenin imzalanması, diğer taraftan, Türkiye meselesinin halli konusunda Müttefikler arasında, özellikle İngiltere ve Fransa arasındaki görüş ayrılığını tahrik eden yeni bir sebep teşkil etmiştir. Millî Hükümetin Fransa tarafından tanınması anlamına gelen ve bir barış andlaşması mahiyetindeki olan bu İtilâfname Ankara Hükümetinin Müttefikler nazarındaki durumunu kuvvetlendirmiştir⁶¹. Öte yandan, bu İtilâfnamenin yapılmasından sonra güney cephesinde bulunan Türk kuvvetlerini, Yunanlılara karşı kullanmak üzere batı cephesine aktarmak mümkün olabilmıştır.

Türk - Fransız İtilâfnamesi yalnız İngiltere'nin değil, Sovyet Rusya'nın da tepkisi ile karşılaşmış ve bu devleti endişelendirmiştir. Fakat,

⁶⁰ Bu vesikanın metni için bkz: *Ibid.*, s. 160

⁶¹ İtilâfnamenin imzalandığı sırada İngiliz Başbakanı Lord Curzon bunun bir tanıma teşkil ettiğini ve ayrı bir barış andlaşması mahiyetini taşıdığını iddia etmiştir. Bkz: J. C. Hurewitz, *Diplomacy in the Near and Middle East. A Documentary Record: 1914-1956*, v. II, (New Jersey: Princeton University Press, 1956), s. 97; Smith, *op. cit.*, s. 112; Davison, *op. cit.*, s. 93. Fransız Hükümeti o sırada bu iddiayı şiddetle reddetmekle beraber, İtilâfname ile Fransanın Ankara Hükümetini tanımış olduğunu ve İtilâfname hükümleri göz önünde bulundurulduğunda bunun ayrı bir barış andlaşması mahiyetini taşıdığını kabul etmek gerekir.

Mustafa Kemal bu tepkilere mukavemet etmiştir. Aslında Ankara İtilâfnamesi Türkiye'nin Sovyetler Birliği nazarında prestijini yükseltmiştir⁶².

Sakarya zaferinden sonra ve Ankara İtilâfnamesinin imzalanmasından bir hafta önce, 13 Ekim 1921 de, Kâzım Karabekir Paşa Türkiye adına, Rus temsilcilerinin de katılması ile, Kars'da Gürcistan, Azerbeycan ve Ermenistan'la bir andlaşma imzalanmıştır. Sovyetlerle 16 Mart 1921 de Moskova'da yapılan Andlaşma hükümlerine benzer hükümler ihtiva eden bu andlaşma ile di geçen üç devlet Türkiye'nin Moskova Andlaşmasında tesbit edilen doğu sınırlarını teyit ve kabul etmişlerdir⁶³.

Sakarya zaferinden sonra Ankara Hükümeti Sovyetlerle yeniden temasa geçmiştir. 13 Aralık 1921 de Ukrayna'daki Sovyet kuvvetlerinin Başkumandanı Michael Frunze Ankara'ya gelmiş ve 2 Ocak 1922 de Ukrayna ile Ankara Hükümeti arasında bir andlaşma imzalanmıştır. Bu andlaşma mahiyeti itibarıyla 16 Mart 1921 de Sovyet Rusya ile imzalanan Moskova Andlaşmasına benzemektedir⁶⁴.

Frunze'nin 23 gün süren Ankara ziyareti sırasında, Millî kuvvetlere yapılacak yeni askerî yardımlar ve Sakarya zaferinden sonra Yunan kuvvetlerinin karşısında Türk kuvvetlerinin durumu ile ilgili meseleler üzerinde görüşmeler yapılmıştır. Frunze'nin ziyaretinden kısa bir süre sonra, Moskova, Aralov'u yeni elçi olarak Ankara'ya göndermiştir. Aralov Mustafa Kemal ile birlikte batı cephesine gitmiş ve teftişler yapmıştır⁶⁵.

Böylece, yukarda izaha çalıştığımız gibi, 1921 yılı içinde ve 1922 yılının başlangıcında Ankara Hükümeti askerî alanda olduğu gibi diplomasi alanında da önemli başarılar kazanmıştı. Gerçekten, Millî Hükümet bu süre zarfında Misak-ı Milli esaslarını Sovyet Rusya'ya ve Kafkas devletlerine resmen kabul ettirmişti. Fransa ise bu esasları zımnen tanımıştı. Diplomasi alanında Millî Hükümetin en büyük zaferi, Batılı devletleri birbirinden ayırması ve diğer sebeplerin de yardımı ile bu devletler arasında beliren görüş ayrılığundan faydalanabilmesidir. Millî Hükümet Fransa ve İtalya ile silâhlı çatışmaları durdurmaya muvaffak olduktan sonra, İngiltere'ye ve bu devlet tarafından kendi emellerini gerçekleştirmek amacıyla bir vasıta olarak kullanılan Yunanistan'a karşı bütün gücü ile yeni bir hamle yapmak imkânını elde etmişti. Öte yandan, Millî Hükümet içinde tam egemenliğini kurabilmiş ve milletin bütün imkânlarını kullanabilecek duruma gelmişti. Özet olarak, 1921 yılı içinde izlenen iç

⁶² Harry N. Howard, *The Partition of Turkey: A Diplomatic History, 1913-1923*, (Norman, Okla., 1931), s. 268.

⁶³ Bu Andlaşmanın metni için bkz: *Düstur*, Üçüncü Tertip, c. 3, s. 24.

⁶⁴ Bu Andlaşmanın metni için bkz: *Ibid.*, s. 14.

⁶⁵ Fisher, *op. cit.*, s. 393-394.

ve dış politika Millî Hükûmete önemli çıkarlar sağlamış ve bu Hükûmeti, son zafere yaklaştırmıştır.

1922 Yılında Türkiye'nin Dış Politikası ve Mundanya Mütarekesi

1922 yılı başında Millî kuvvetlerin en önemli görevi Yunan işgal kuvvetlerini batı Anadolu'dan ve Trakya'dan çıkarmak ve Misak-ı Millî esaslarına göre barışı sağlamak idi. Mustafa Kemal Büyük Nutkunda 1922 yılı başlangıcında Millî Hükûmetin izlediği politikayı şöyle özetlemiştir:

Efendiler, 1922 senesi Ağustosuna kadar da garp devletleriyle müspet mânâda ciddi münasebetler vuku bulmadı. Memleketimizde bulunan düşmanları silâh kuvvetiyle çıkarmadıkça, çıkara-bilecek mevcudiyet ve kudreti milliyemizi fiilen ispat etmedikçe, diplomasi sahasında ümide kapılmanın caiz olmadığı hakkındaki kanaatimiz katî ve daimî idi. En doğru kanaatin bu olduğunu bu olacağını, tabii olarak kabul etmek muvafıktır. Filhakika bugünün şeraiti hayatiyesi içinde bir fert için olduğu gibi, bir millet için dahi kudret ve kabiliyetini, eseri fiilî ile izhar ve ispat etmedikçe itibar ve ehemmiyet intizarında bulunmak beyhudedir. Kudret ve kabiliyetten mahrum olanlara iltifat olunmaz. İnsanlık, adalet, mürüvvet icabatını, bütün bu evsafi haiz olduğunu gösterenler talep edebilir⁶⁶.

Mustafa Kemal 1922 yılında son askeri hamlesini yapmadan önce kansız bir zafer elde etmek teşebbüsünde bulunmuştur. Bu maksatla, Müttefiklerle yeniden temas etmek ve mümkün olduğu takdirde Misak-ı Millî esaslarına uygun bir barış sağlamak için Hariciye Vekili Yusuf Kemal Beyi Şubat 1922 de Avrupa'ya göndermiştir. Yusuf Kemal Bey Mart ayı içinde Londra'da ve Paris'te temaslarda bulunmuştur⁶⁷. Bu temaslarda sonunda, Türk heyeti henüz geri dönmeden Paris'te başlayan Müttefik Devletler Hariciye Vekilleri Konferansı 22 Mart 1922 de Türk ve Yunan hükûmetlerine bir mütareke teklifinde bulunmuştur. Yunanlılar Sakarya yenilgisinden sonra Türk ordularıyla yeniden çatışmaktan çekindikleri için mütareke teklifini derhal kabul ettiler. Mustafa Kemal'in Büyük Nutkunda Müttefik devletlerin mütareke teklifi hakkında şöyle denilmektedir:

⁶⁶ Nutuk, c. II, s. 153.

⁶⁷ Bu sırada İstanbul Hükûmeti de aynı şekilde temaslarda bulunmak amacıyla Hariciye Nazırı Ahmet İzzet Paşayı Avrupaya göndermişti. Ancak, İstanbul Hükûmeti Hariciye Nazırının bu temaları sadece Türkiye aleyhine sonuçlar doğurmuş ve Batılı devletlere ikiliğimizden faydalanmaları imkânını vermişti. Bayur, *Türkiye Devletinin Dış Siyaseti*, s. 106 - 107.

Efendiler, Yunanlılar, bu mütarekeyi derhal kabul ettiler. Yunan ordusu Sakarya'da maddeten ve mânen mağlûp edilmişti. Bu ordunun yeniden vâsi miyasta hareket ve taarruz yaparak tecrübe talii bir daha kıyam etmesi müşkül idi. Bunun, bu hakikati anlamak, elbette herkesçe mümkün olmuştur. Yunan ordusunu yeniden netice kat'î verecek harekâta sevk etmek mümkün olamayınca, bizim de bir seneye yakın bir zamandanberi ihzâr ile meşgul olduğumuz ordumuzu ataletle sevk etmek, hükûmeti milliyeye ümitler vererek, intizar içinde bırakmak ve bu suretle geçecek zaman zarfında, hükûmeti millîye ve ordumuzu gevşetmek cidden mühim bir tedbir idi. Binaenaleyh İtilâf Devletlerinin, Anadolu'yu tahliye ve şarkı karip meselesini hal maksadiyle olduğunu, ifade eyledikleri bu mütareke şeraitini ciddi-yle tetkik ettik⁶⁸.

Mustafa Kemal Vekiller Heyeti ile birlikte bu mütareke teklifine cevap hazırlarken, Paris'te toplantı halinde bulunan Müttefik Devletler Hariciye Vekilleri Konferansı, Ankara'ya gönderdikleri ikinci bir nota ile barış teklifinde bulunmuşlardır. Bu nota Müttefiklerin barış şartlarını kapsıyordu. Bu şartlar şunlardı:

Gerek Türkiye'de, gerek Yunanistan'da ekalliyetlerin müdafaa hukukuna ve bu bapta vazolunacak kavaidîn tatbikine Cemiyeti Akvamın dahi iştirak ettirilmesi; şarkta bir Ermeni yurdunun teşkili, ve bu işe de kezaik Cemiyeti Akvamın iştirak ettirilmesi;

Boğazların serbestisini temin için Gelibolu şibihceziresinde ve Boğazlar havalisinde gayriaskeri bir mıntaka teşkili;

Trakya hududunun Tekirdağ'ını bize ve Kırkkilise, Babaeski ve Edirne'yi Yunanlılara bırakacak surette tesbiti;

Bizde kalacak olan İzmir'in Rumlarına ve Yunanlılarda kalacak olan Edirne'nin Türklerine, işbu şehirlerin idaresine âdilâne bir surette iştirak edebilmek imkânını vermek maksadiyle münasip bir usulün kararlaştırılması;

Sulhü müteakip İstanbul'un İtilâfçılara tahliyesi;

Sevr projesi ile elli bin kişiden mürekkep olan Türk kuvayı müsellâhasının seksen beş bine iblâğı ve Sevr projesinde olduğu gibi askerlerimizin ücretli asker olması;

Sevr projesindeki malî komisyonun ilgası ile beraber düvelî itilâfiyenin iktisadî menafiini, düyunu umumiyenin ve bize tahmil olunacak tazminatı harbiyenin temini tesviyesi hususunda Türk hâkimiyeti ile kabili telif bir usulün tâyini;

Adlî ve iktisadî kapitülasyonlarda tadilât icrası zımnında birer komisyonun teşkili⁶⁹.

⁶⁸ Nutuk, c. II, s. 155.

⁶⁹ Ibid., s. 157.

Mustafa Kemal barış görüşmelerine girişilmesini esas itibariyle kabul etmiş, fakat bu müzakerelerden faydalanmak istiyen Yunanlılara yeni bir taarruz imkânını vermek istememiştir. Ankara Hükümetinin Müttefiklere 5 Nisan 1922 de verdiği cevapta dört aylık bir mütareke yapılması teklif edilmiş ve Yunanlıların derhal Anadolu'yu terke başlamaları ve bu ameliyeyi mütareke süresi sonuna kadar tamamlamaları şartı ileri sürülmüştü⁷⁰. Bundan sonra, Ankara Hükümeti ile Müttefikler arasında cereyan eden yazışma Büyük Nutukta şu şekilde özetlenmektedir:

Bu notamıza, 15 Nisan 1922 de cevap verdiler. Bittabi menfi idi. Biz de 22 Nisan'da buna cevap verdik. Bu cevabımızın nihayetinde, mütareke meselesinde mutabakat hasıl olmasa bile, sulh müzakeratını tehir etmenin muvafık olmayacağını bildirdik. İzmit'te bir konferans toplanmasını teklif ettik. Bu muhaverat dahi neticesiz kaldı. Beykoz'da veya Venedik'te bir konferansın içtimai mükerreren mevzuubahis oldu. Fakat nihai zaferimizin tahakkuku anına kadar, bunların hiç biri tahakkuk etmedi⁷¹.

Mustafa Kemal bir yandan barış görüşmelerinin kendisi tarafından kesilmesi sorumluluğunu bertaraf etmeğe çalışırken, diğer yandan da Nisan 1922 de Cenova'da toplanacak olan Milletlerarası İktisat Konferansına Ankara hükümetinin de davet edilmesini sağlamaya çalışıyordu. Fakat, Türkiye'nin bu konferansa katılması sadece Sovyet Dışişleri Komiseri Chicherin tarafından desteklenmişti⁷². Türkiye'nin bu konferansa davet edilmemesi, Türkiye'nin Paris ve Roma'daki mümessilleri tarafından protesto edilmişti⁷³.

Öte yandan, o zamanki Dahiliye Vekili Fethi (Okyar) Bey barış şartları üzerinde bir görüş birliğine varmak için Paris ve Londra'ya gönderilmişti. Poincaré, Fethi Beyi iki defa kabul ettiği halde, Llyod George ve Curzon Fethi Bey ile görüşmek istememişlerdir. Bu sırada, Türklerin taarruz etme endişesi içinde bulunan Yunanlılar, Müttefik Devletlerden yardım talebinde bulunmuşlardı. Bundan başka, Yunanlılar 29 Temmuz 1922 de Müttefiklere verdikleri bir notada İstanbul'un Yunan işgaline terdihmesini istemişlerdi⁷⁴. Bu işgali Yunanlılar Türkiye barış yapmaya sevk edecek bir çare olarak düşünmüşlerdi. Esasen İstanbul üç yıldan beri işgal altında idi. Fakat, bu şehrin Yunanistan işgaline terkedilmesi Türkiye için ağır bir manevî darbe olacaktı. Müttefikler bu talebi çıkarları

⁷⁰ *Ibid.*, s. 158. Bu notanın metni için bkz: Reşat Ekrem *op. cit.*, s. 296 - 297.

⁷¹ *Nutuk*, c. II, 158.

⁷² Degras, *op. cit.*, v. I (1917 - 1924), s. 289.

⁷³ *Ibid.*, s. 330 - 333.

⁷⁴ Bu notanın metni için bkz: Reşat Ekrem, *op. cit.*, s. 301.

ile bağdaşmaz gördükleri için reddetmişlerdir. Bunun üzerine İzmir'deki İngiliz Komiseri bu bölgede muhtar bir İonya Devleti kurulduğunu açıklamıştı. Bu olay İstanbul'da bulunan Ankara Hükümeti mümessili Hâmit Bey kanalıyla İstanbul'daki Müttefik Yüksek Komiserleri nezdinde şiddetle protesto edilmişti.

Sakarya zaferinden sonra Müttefiklerle barış yoluyla anlaşmak imkânı olmadığı anlaşıncı Türkiye için Misak-ı Milli'yi kuvvet yoluyla gerçekleştirmekten başka çare kalmamıştı. Türk ordusunun batı cephesinde 26 Ağustos 1922 de Yunanlılara karşı giriştiği Büyük Taarruzun çok kısa bir süre içinde başarılı sonuçlar vermesi, Misak-ı Milli esaslarının İngiltere ve Yunanistan'a kabul ettirilmesini kolaylaştırmıştı. 30 Ağustos 1922 de Mustafa Kemal'in Başkumandan sıfatıyla idare ettiği Dumlupınar meydan muharebesinde Yunanlılar kesin bir yenüğe uğratılmışlar ve Türk orduları 9 Eylül'de İzmir'e girmişlerdi.

Yunanlılara karşı kazanılan askeri zafer kısa bir süre içinde Ankara Hükümetinin Batılı devletlere karşı pazarlık gücünü önemli bir şekilde arttırmıştı. Bundan sonra, Türkiye, Sovyet yardımına daha az muhtaç bir duruma gelmişti. Öte yandan, Sovyetler Anadolu'daki savaşın sona ermekte olduğunu görünce, barış tekiifinin ilk defa kendilerinden gelmesi için, Ağustos ve Eylül aylarında, Sovyet Hariciye Vekâleti kanalıyla Müttefik devletlere bazı notalar göndermişlerdir. Sovyetler bu noktalarda, 1921 tarihli Moskova Andlaşmasına atıfta bulunarak Boğazlar rejiminin Karadeniz'e sahildar devletlerce tesbitini de istemişlerdir⁷⁵.

Türk orduları İzmir'i ve Bursa'yı geri aldıktan sonra, Boğazlar bölgesini ve Trakya'yı işgalden kurtarmak teşebbüsüne girişmişlerdir. Türk ordusunun bu yeni hamlesi karşısında Müttefiklerin İstanbul'daki mümessilleri ve Başkumandanı, İngiltere'nin ısrarı üzerine, 18 Eylül ve 21 Eylül 1922 tarihlerinde Ankara Hükümetine gönderdikleri noktalarda, İstanbul ve Boğazlar mntakasının tarafsızlığının muhafaza edilmesinin "arzuya şayan" olduğunu bildirmişlerdir. Öte yandan, İngiliz Hükümeti Türk kuvvetlerinin tarafsız bölgeye girmesi halinde bu bölgenin Müttefikler tarafından beraberce korunması için tedbirler düşünmeye başlamıştı. Fakat, İngiltere, Fransa ve İtalya'nın bu hususta rızasını alamayınca Dominyonlarıyla, Yunanistan, Romanya ve Yugoslavya'dan yardım istemiştir.

Böylece, Türkiye ile Müttefikler yeniden yakın bir savaş tehlikesiyle karşı karşıya gelmişlerdi. Fakat, bir yandan İngiltere'nin bu çağrısına Fransa ve İtalya'nın iltifat etmemesi ve sadece İngiliz Dominyonlarından Avustralya ve Yeni Zelanda'nın yardım vaadinde bulunması, diğer yan-

⁷⁵ Degras, *op. cit.*, v. I (1917 - 1924), s. 330 - 333, 334, 336.

dan da kesin bir zafere çok yaklaşmış bulunan Millî kuvvetlerin İngiltere'yi ve diğer Müttefikleri tahrik etmek istememesi sebepleriyle bu tehlikenin bertaraf edilmesi mümkün olabilmıştır. Esasen, yeni bir savaş durumunun kendileri için olumlu bir sonuç vermiyeceğini bilen Müttefikler, 23 Eylül 1922 de askeri çatışmanın durdurulması, İzmir veya Mudanya'da bir mütareke akdi için bir toplantı yapılması teklifinde bulunmuşlardır⁷⁶. Bu teklif, İstanbul'un işgal kuvvetleri tarafından boşaltılması ve Trakya'nın Edirne dahil olmak üzere Meriç Nehrinin batısına kadar olan kısmının Türkiye'ye iadesi şartıyla 4 Ekim 1922 de Müttefiklere gönderilen bir nota ile kabul edilmiştir.

Mütareke görüşmeleri 3 Ekim'de Mudanya'da başlamış ve bazı faslalarla 11 Ekim'e kadar devam etmiştir. Konferansta Türkiye, Batı Cephesi Kumandanı İsmet (İnönü) Paşa başkanlığında bir heyet tarafından temsil edilmiştir. İsmet Paşa'nın, Doğu Trakya'nın derhal Yunanlılar tarafından terkedilmesi talebinin Müttefiklerce reddedilmesi üzerine, konferans görüşmeleri daha başlangıçta tehlikeye girmişti. Bunun üzerine, Curzon derhal Paris'e gitmiştir; Paris'te yapılan görüşmeler sonunda Müttefik Devletler Dışişleri Bakanları Türkiye'nin talebini kabul etmişlerdir. Bundan sonra, görüşmeler zaman zaman kesilmiş ve silâhlı çatışmaların tekrar başlaması ihtimalleri belirmişti. Bununla beraber, 10 Ekim'de bütün konularda bir anlaşmaya varılabilmiş ve Mütareke Andlaşması 11 Ekim 1922 de Türkiye adına İsmet Paşa, Müttefikler adına da İstanbul'daki kumandanlar tarafından imzalanmıştır⁷⁷. Yunanlılar Mütareke Andlaşmasına üç gün sonra katılmışlardır. Mütarekeden sonra, 19 Ekim'de, Refet Paşa Doğu Trakya Valisi tayin edilmişti. Böylece Misak-ı Milli'de tesbit edilmiş olan sınırlar Millî Hükümetin kontrolü altına girmiş oluyordu. İngiliz diplomasisi için önemli bir yenilgi sayılan Mudanya Mütarekesinden sonra Yunan dostu olarak bilinen İngiliz Başbakanı Lloyd George görevinden istifa etmek zorunda kalmıştır.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Müttefiklere gönderdiği 4 Eylül 1922 tarihli notada barış konferansının toplanma yeri olarak İzmir'i teklif etmişti. Müttefikler ise, 27 Ekim tarihli noktalarında konferansın Lausanne'da yapılmasını istemişler ve konferansa Ankara Hükümeti ile birlikte İstanbul Hükümetini de davet etmişlerdi. İstanbul Hükümetinin konferansa davet edilmesi Ankara Hükümetinin şiddetli

⁷⁶ Mütareke teklifi ile ilgili yazışmalar ve bu teklifin Ankara Hükümeti tarafından kabul edildiğini bildiren 4 Ekim 1922 tarihli notanın metni için bkz: Reşat Ekrem, *op. cit.*, s. 309-312.

⁷⁷ Mudanya Mütarekesinin hükümleri hakkında bkz: *Ibid.*, s. 312-317.

tepkisine sebep olmuştur. Bu olay milliyetçilerin Osmanlı Padişahının statüsü meselesini ele almalarını gerektirmiştir. Türkiye Büyük Millet Meclisi 1 Kasım 1922 de yaptığı toplantıda, Saltanata son verilmesi hakkında Mustafa Kemal'in verdiği izahatı dinledikten sonra, Osmanlı Saltanatını resmen ilga etti⁷⁸. Hilâfet ise birçok yetkilerden yoksun olarak Osmanlı hanedanında kalıyordu. Barış müzakerelerine giriştikten sonra Müttefiklerin hâlâ İstanbul Hükümeti ile münasebetlerini devam ettirmek istemeleri, bu devletlerin Türkiye'de bir iç huzursuzluk çıkarma istek ve ümidi ile izah edilebilir. Saltanatın ilgası Millî Mücadele hareketinin en önemli merhalelerinden biri idi. Saltanatın ilgasından sonra, önemi kalmıyan hilâfet müessesesine bir müddet daha tahammül etmek gerekiyordu⁷⁹.

Saltanatın ilgasından sonra Padişah Hükümeti istifa etmiş ve Ankara Hükümeti tarafından vatan haini ilân edilen Osmanlı hanedanının son Padişahı Vahidettin 17 Kasım 1922 de bir İngiliz savaş gemisiyle İstanbul'u terk etmişti. Müteakip gün Abdülmecit Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından bütün Müslümanların Halifesi ilân edilmişti. Gölge bir müessese olarak Hilâfetin bir müddet daha devam etmesi iç ve dış politika bakımından faydalı görülmüştü. Artık İstanbul'da Müttefik devletlerin üzerinde baskı yapabilecekleri bir hükümet bulunmuyordu. Lausanne Konferansında Türkiye'yi sadece Ankara Hükümeti temsil edecekti.

Lausanne Konferansı

Mudanya Mütarekesi görüşmeleri sırasında teati edilen notalarda barış görüşmeleri için Lausanne'da bir konferansın toplanmasına karar verilmişti. Lausanne barış görüşmelerine bir tarafta Türkiye, diğer tarafta da İngiltere, Fransa, İtalya, Japonya, Yunanistan, Romanya ve Yugoslavya katılacaktı. Konferansa Türkiye'nin isteği ve ısrarı üzerine, Boğazlarla ilgili meselelerin görüşmelerine katılmak için Sovyet Rusya, Ukrayna ve Gürcistan da dâvet edilmişlerdi⁸⁰. Amerika Birleşik Devletleri konferansa gözlemci bulundurmuydu. Bulgaristan'ın Ege denizinde bir mahreci bulunması işi görüşüldüğü zaman bu devletin temsilcisi de görüşmelere katılmıştı.

Konferans genel oturumuna 21 Kasım 1922 de başlamıştır. Görüşmeler 4 Şubat 1923 te kesintiye uğramış, 23 Nisan 1923 te tekrar baş-

⁷⁸ Saltanatı ilga eden kanunun metni için bkz: *Ibid.*, s. 319.

⁷⁹ Bu konuda bkz: *Nutuk*, c. II, s. 181 vd.

⁸⁰ Bunun hakkında Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti tarafından Müttefiklere gönderilen 4 Ekim 1922 tarihli notanın metnine bkz: Reşat Ekrem, *op. cit.*, s. 311.

lamış ve barış andlaşması ve bununla ilgili diğer belgeler 24 Temmuz 1923'de imzalanmıştır. Görüşmeler sırasında taraflar arasında birçok mektuplar teati edilmiştir.

Konferansa Türkiye'yi temsil edecek heyetin seçilmesi önemli bir mesele olarak belirmişti. Lausanne Konferansı sadece Türkiye ile Yunanistan arasındaki meseleleri halletmek üzere toplanmış bir konferans değildi. Bu konferans, aynı zamanda, Müttefiklerle Türkiye arasında Birinci Dünya Savaşını sonuçlandıracak olan barış andlaşmasını da hazırlıyacaktı. Konferansa gidecek Türk temsilcilerinin bazı önemli vasıflara sahip kimseler olmaları gerekiyordu. Bu kimselerin her şeyden önce Osmanlı İmparatorluğunu yabancı devletlere verilen tâvizlerle günü gününe yaşatmaya çalışan bir zihniyet içinde yetişmiş ve bu sistemi benimsemiş diplomatlar olmaması lâzımdı. Gerçekten, Osmanlı İmparatorluğunun Avrupa devletleri ile devamlı münasebetlerde bulunmaya başladığı Tanzimat'tan sonraki devrede, İmparatorluğun dış münasebetlerini yönetenler Avrupa Devletleri ile yapılan temaslarda kendilerini aşağılık duygusundan kurtaramamışlardı. Bu kimselerin, Türkiye'nin milli çıkarlarını konferansta gereği şekilde koruyamayacakları tabii idi. Osmanlı Devletine Batılı devletler tarafından takılan "Hasta Adam" adı Osmanlı devlet adamlarını da etkilemiş ve bu kimselerin zihinlerine yerleşmişti. "Bu sebeple hasta adamın zayıf bünyesine elverişli tedbirlerle onu biraz daha yaşatmak usulü, bir idarei maslahat siyaseti doğurmuş idi. Bu terbiye ile yetişen Osmanlı vüzerası Avrupalılarla bir toplantıda kendilerini, büyük devletlerin delegeleriyle denk göremezlerdi⁸¹."

Bu şartlar altında Mustafa Kemal Lausanne'da Türkiye'yi temsil edecek heyeti, özellikle bu heyetin başkanını, bizzat seçmeyi uygun görmüştü. Mustafa Kemal, Türk heyetinin Mudanya Mütarekesi görüşmelerindeki başarısından memnun kaldığı için, barış konferansında da Türkiye'nin İsmet Paşa tarafından temsil edilmesini istiyordu. Ancak, Lausanne'a gönderilecek Türk temsilci heyeti başkanının siyasi bir göreve sahip olması gerekiyordu. Bu yüzden, Mustafa Kemal, o sırada Hariciye Vekili olan Yusuf Kemal Bey'den görevinden istifa etmesini istemişti. Yusuf Kemal Bey bu teklifi kabul etmiş ve yerine Hariciye Vekili seçilen İsmet Paşa'nın siyasi bir görev sahibi olarak Türkiye'yi Lausanne'da temsil edecek olan heyetin başkanlığına getirilmesi mümkün olmuştu⁸². Türk temsilci heyetinde İsmet Paşa'dan başka, Sıhhiye Vekili Rıza Nur Bey ve eski Maliye Vekili Trabzon Mebusu Hasan (Saka) Bey de bulu-

⁸¹ M. Cemil, *op. cit.*, II, s. 5.

⁸² *Nutuk*, c. II, s. 179 - 180.

nuyordu. Askerî, malî, iktisadi, hukukî müşavirler ve kâtiplerle heyet 20 kişiyi geçiyordu.

Lausanne'a gittiği sırada 38 yaşında bulunan temsilci heyeti başkanı İsmet Paşa, Kurtuluş Savaşı sırasında büyük başarılar göstermiş bir kumandan idi; bununla beraber, İsmet Paşa'nın dış politika meselelerinde tecrübesi bulunmuyordu. Oysa, Lausanne'da karşısına çıkacak Müttefik devletlerin temsilcileri dünyanın en güçlü devletlerinin çıkarlarını savunacak, dış politikada büyük tecrübeleri olan devlet adamları idi. Buna karşılık, şahsi meziyetleri ve üstün kabiliyetlerinden başka Kurtuluş Savaşının başından sonuna kadar Anadolu'da bulunması, Anadolu halkının bu savaşın kazanılmasında katlandığı fedakârlık ve gayretleri yakından bilmesi, İsmet Paşa'da bir güven duygusu yaratmıştı. İsmet Paşa konferansta, Birinci Dünya Savaşının galiplerini yenilgiye uğratan bir devletin temsilcisi olduğunu her zaman hatırlarında tutmuş ve bu şekilde hareket etmiştir.

Lausanne'da Hôtel du Chateau'da yapılan toplantılarda Müttefik devletlerin temsilcileri bir iki hafta zarfında bir barış andlaşmasının hazırlanabileceğini ümit ediyorlardı. Ancak, İsmet Paşa'nın Türk çıkarlarını ısrarla savunması karşısında görüşmeler sekiz ay devam etmiştir. Lausanne görüşmelerinin uzun sürmesinin başlıca sebeplerini şu şekilde özetlemek mümkündür: 1) Konferansta Türkiye'nin tutumu açık ve kesin idi. Türkiye sadece her medenî millet gibi kayıtsız ve şartsız bağımsızlık istiyordu. Müttefikler ise yüzyılların kökleştirdiği alışkanlıklarla Türk isteklerini kolay kolay kabul etmemişler ve eski düzeni başka yollardan devam ettirmeye çalışmışlardır; 2) Türkiye yeni barış düzenini milletlerarası hukukun ilkelerine dayandırmaya çalışıyordu. Batılı devletler ise, Osmanlı İmparatorluğuna kabul ettirilen Sèvres Andlaşmasını esas almışlar ve katlandıkları "fedakârlığı" bu andlaşmada yapılan değişikliklerle ölçmüşlerdi. Bu yüzden, iki tarafın esas olarak aldığı ölçülerde temel farklar bulunuyordu; 3) Müttefikler Türkiye'yi kendilerine karşı yenilmiş ve Yunanistan'ı yenmiş bir devlet sayıyorlar ve bütün işleri buna göre düzenlemek istiyorlardı. Türkiye ise bağımsızlığı için savaşmış ve bunda başarıya ulaşmış bir devlet olarak, bu başarıyı bütün devletlere kabul ettirmeye gayret ediyordu⁸³.

Lausanne Konferansının açılış oturumu 20 Kasım 1922'de yapılmıştır. Bu oturumda bir konuşma yapan İsmet Paşa, konferans masasında Türkiye'nin egemen ve bağımsız bir devlet olarak kabul edilmesi ve eşit hak ve yetkilere sahip olması gerektiğini belirtmiştir. Gerçekten,

⁸³ M. Cemil, *op. cit.*, c. II, s. 557 - 558.

Lausanne Konferansı görüşmeleri sırasında Türk temsilcilerinin üzerinde ısrarla durdukları en önemli nokta bu olmuştur. Türkiye iktisadi, mali, hukuki konularla azınlık ve ülke meselelerinde haklarını bu şekilde savunabilmiştir.

İngiltere Birinci Dünya Savaşından Avrupa'nın en güçlü devleti olarak çıkmıştı. Konferansta İngiltere'nin üzerinde en fazla durduğu konular Musul ve Boğazlar'ın statüsü meselesi idi. Fransa özellikle borçlar, Kapitülasyonlar ve imtiyazlar, İtalya ise, Kapitülasyonlar, adalar ve kabotaj meselelerine önem vermişti. Bu devletler arasında tatmin edilmesi en zor olanı İngiltere idi. Esasen, daha Milli Mücadele sırasında gerek İtalya, gerek Fransa Türkiye'nin göstermiş olduğu gayreti daha iyi anladıklarını davranışları ile ortaya koymuşlardı. Konferans görüşmelerinin başlangıcında İsmet Paşa bu devletlerin temsilcileri tarafından kısmen desteklenmişti. Konferansın ilk kısmında en çetin tartışmalar İngiltere ile cereyan etmiştir. İngiliz donanmasının İstanbul'da, diğer İngiliz kuvvetlerinin de Musul'da bulunması Türkiye'nin güvenliği için tehlike teşkil etmekteydi. Bu sebeplerle, Konferansın ilk kısmında özellikle İngiltere ile olan anlaşmazlıklar üzerinde durulmuş ve bu meseleler kısmen halledilmiş ya da hal yoluna girmişti. Öte yandan, Fransa'yı doğrudan doğruya ilgilendiren malî ve iktisadi meseleler halledilememiş, hattâ Osmanlı borçları yüzünden çıkan uyuşmazlıkların halli konferansın sona ermesinden itibaren uzun bir süre sürüncemede kalmıştır. O sırada Fransa'nın, Alman meselesiyle karşı karşıya bulunması, bazı konularda Türkiye'ye karşı daha yumuşak davranmasına sebep olmuştur. İtalya ise, Oniki Ada kendisine verildikten sonra, Türkiye üzerindeki ülke iddiaları bakımından kısmen tatmin edilmişti. Bununla beraber, Lausanne'dan sonra İtalya'daki Faşist idare Anadolu'nun bazı bölgeleri üzerindeki iddialarını yenileyince İtalya ile Türkiye arasında önemli çatışmalar ortaya çıkmıştır.

İsmet Paşa'nın Lausanne'da karşılaştığı meselelerden biri de, Sovyet Rusya ile Müttefikler arasında Boğazların gelecekteki statüsü konusunda beliren görüş ayrılıklarından faydalanarak Türkiye'nin çıkarlarını savunmak olmuştur. Konferansın devam ettiği sırada İsmet Paşa hemen hemen her gün Sovyet Hariciye Komiseri Chicherin ile temas etmiş, Boğazlar meselesi ve diğer konularda kendisiyle istişarede bulunmuştur⁸⁴. Türkiye'nin ve Müttefiklerin karşılıklı tâvizlerde bulunarak barışın esasları üzerinde anlaşmaya varmaları ihtimallerinin belirmesi, Sovyetleri zaman zaman endişeye sevk etmiştir. Öte yandan, İsmet Paşa'nın Sovyetlerle işbirliği yapmak ihtimali, Müttefikler için endişe verici oluyordu. İşaret

⁸⁴ Fisher, *op. cit.*, s. 409.

etmek gerekir ki, İsmet Paşa Sovyet temsilcileri ile dostane münasebetleri devam ettirmekle beraber, bu devlete hiçbir zaman tâbi olmamıştır. Chicherin, Konferansta, Boğazların Karadenize sahildar olmaları devletlerin gemilerine kapalı tutulmasını sağlayabilmek için, bu su geçitlerinin tamamen Türk kontrolüne tâbi tutulmasını savunmuş, "Kıraldan fazla kıralcı" davranmıştır. Oysa, Türk temsilcileri Türkiye lehine yapılan tâvizlere karşılık olarak, Boğazlar konusundaki İngiliz tezini kısmen benimsemişler ve su geçitlerinin bütün devlet gemilerine açılmasını kabul etmişlerdir⁸⁵. Konferansta kabul edilen Boğazlar rejimi, Türkiye ile Rusya'nın arasını açtığı için bazı çevrelerde Curzon'un bir zaferi gibi gösterilmek istenmiştir. Oysa, tesbit edilen Boğazlar rejimi Türkiye'yi Sovyet Rusya'ya tâbi olmaktan çıkaran bir sonuç sağlaması bakımından İsmet Paşa'nın bir zaferi sayılmak gerekir⁸⁶.

Lausanne Konferansının birinci safhası 4 Şubat 1923 tarihine kadar devam etmiştir. Konferansta cereyan eden çetin görüşmeler sonunda Müttefik devletlerin temsilcileri İsmet Paşa'ya, 31 Ocak'ta barışın esaslarını öngören bir sözleşme tasarısı sunmuşlardır. Bu tasarıda öngörülen hususlardan bazıları Türk temsilcileri tarafından kabul edilmiş, diğerleri ise reddedilmiştir. İki tarafın üzerinde mutabık kaldıkları hususlar şunlardır:

A. Yunanistan'la aramızdaki meseleler:

1. Sivil mevkuflar ve askerî esirler iki devlet arasında yapılan özel bir anlaşma ile mübadele edilecek;
2. Doğu Trakya sınırımızı, Mudanya Mütarekesinde tesbit edildiği şekilde, Meriç Nehri teşkil edecekti. İmroz ve Bozcaada Türkiye'ye verilecek, Yunanlıların elinde bırakılan Anadolu kıyısına yakın adalar gayri askerî hale getirilecekti;
3. İstanbul'da yaşayan Rumlarla Batı Trakya'da yaşayan Türkler müstesna olmak üzere, Türkiye'deki bütün Rumlarla Yunanistan'daki bütün Türkler mübadele edilecekti.

Konferansın birinci kısmında Yunanistan'la aramızda halledilemeyen en önemli mesele, Yunan ordularının batı Anadolu'da ve doğu Trakya'da yapmış oldukları tahribatın tamiri idi.

B. Müttefik devletleri ilgilendiren meselelerden aşağıdakiler hakkında anlaşmaya varılabilmisti:

⁸⁵ Toynbee, *Survey... 1920 - 1923*, s. 375.

⁸⁶ Davison, *op. cit.*, s. 203.

1. Fransızlarla herhangi bir ülke meselemiz yoktu. Suriye sınırı için 20 Ekim 1921 Ankara Andlaşması hükümleri teyit olundu;
2. Oniki Ada İtalya'ya terkedildi;
3. İngiltere Mandası altına konulan Irak'la Türkiye arasındaki sınır meselesi (Musul) üzerinde çetin görüşmeler cereyan etti, fakat bir anlaşmaya varılamadı. Bu meselenin halli sonraya bırakıldı;
4. İki tarafın üzerinde anlaşmaya varabildiği en önemli konulardan biri Boğazlar meselesiydi. Lausanne'da Boğazların statüsü konusunda uzun görüşmeler cereyan etmiştir. Bu görüşmeler sonunda Müttefikler Türk isteklerini kısmen kabul etmişlerdir. Lausanne'da kabul edilen Boğazlar rejiminde yabancı gemilerin Boğazlar'dan serbestçe geçmesi prensip itibarıyla kabul ediliyordu. Yabancı ticaret gemileri bakımından Boğazlar rejimi şöyle olacaktı: Barış zamanında yabancı ticaret gemilerine gündüz ve gece tam geçiş serbestliği tanınıyordu. Savaş zamanında Türkiye tarafsız ise barış zamanındaki rejim uygulanacaktı. Savaş zamanında Türkiye muharip ise, tarafsız gemiler ve tarafsız uçaklar, düşmana yardım etmemek şartıyla, Boğazlardan serbestçe geçebileceklerdi. Ancak, tonaj bakımından bazı sınırlamalar yapılmıştı: Bir devletin Karadeniz'e geçirebileceği azamî deniz kuvveti, Karadeniz'e sahilgar devletlere mensup ve geçiş sırasında Karadeniz'de mevcut en kuvvetli donanmanın (Rus donanmasının) azamî kuvvetini aşmıyacaktı. Bununla beraber, devletler her zaman her biri 10.000 tonilâtı geçmiyecek üç gemiyi Karadeniz'e geçirebileceklerdi. Türkiye ile barış halinde olan devletlerin denizaltıları Boğazlardan ancak su yüzünden geçebileceklerdi. Boğazlar'dan transit olarak geçen savaş gemileri mücbir sebepler dışında Boğazlarda duramayacaklardı. Savaş zamanında Türkiye tarafsız ise, savaş gemileri, bayrağı ne olursa olsun, barış zamanındaki gibi serbestçe geçebileceklerdi; fakat, muharip savaş gemileri ve uçakları Boğazlarda muhasematta bulunamayacaklardı. Savaş zamanında Türkiye muharip ise, tarafsız devletlerin savaş gemileri ve uçakları düşmana yardım etmemek şartıyla Boğazlardan serbestçe geçmek hakkına sahip olacaklardı. Lausanne'da varılan anlaşma gereğince Çanakkale ve Karadeniz Boğazlarının sahilinden itibaren 15-20 kilometrelik bir kısmı gayri askerî hale getirecekti. Nihayet, Boğazlardan geçecek yabancı gemilere nezaret etmek üzere, bir Türk temsilcisinin başkanlığında, âkit devletlerin temsilcilerinden müteşekkil bir Boğazlar Komisyonu kurulacaktır. Bu komisyon görevini Milletler Cemiyetinin himayesinde yapacak ve her yıl Cemiyete bir rapor verecekti. Lausanne'da kabul edilen bu esaslar ihlâl edildiği takdirde âkid devletler, özellikle İngiltere, Fransa ve Japonya bu hususta

Milletler Cemiyetinin karar vereceği bütün vasıtalarla harekete geçeceklerdi;

5. Üzerinde anlaşmaya varılan diğer bir nokta da, Çanakkale de dahil olmak üzere, Müttefik orduları tarafından mezarlık olarak kullanılan bölgelerin bazı şartlarla bu devletlere terkedilmesi idi.

Müttefik devletlerle Türk temsilcilerinin üzerinde anlaşmaya varamadıkları önemli noktalardan bazıları şunlardı:

1. Osmanlı borçlarının Osmanlı İmparatorluğundan ayrılan ülkeler arasında taksimi, özellikle Fransız ve Türk temsilcileri arasında çatışmalara sebep olmuştur. Osmanlı borçları meselesi Konferans sırasında halledilmediği gibi, Konferanstan sonra da uyumsuzluk konusu olmakta devam etmiştir;

2. Müttefik devletler Osmanlı İmparatorluğu devrinde elde ettikleri adli, iktisadi ve diğer konulardaki imtiyazların birdenbire kesilmesini kabul etmemişler, bu imtiyazları başka şekil ve isimler altında, hiç olmazsa bir süre daha, devam etmek üzere yeni Türk Devletine de kabul ettirmeye çalışmışlardır;

3. İstanbul ve Boğazların Müttefikler tarafından tahliyesi konusunda da olumlu bir sonuca varılamamıştır.

Görülüyor ki, Müttefikler, özellikle İngilizler, daha önce Anadolu'yu işgale teşvik ve sevkettikleri Yunanistanı ve bu devletin büyük emellerini Konferans masası etrafında unutmuşlar, sadece kendi çıkarlarını savunmuşlardır⁸⁷. Müttefiklerin Osmanlı İmparatorluğu devrinde elde ettikleri kapitülasyonları devam ettirmek istemeleri, Türkiye ile bu devletler arasında en önemli uyumsuzluk konularından biri olmuştur. Bu isteklerin 4 Şubat 1923 tarihinde İsmet Paşa tarafından reddedilmesi üzerine, Konferans çalışmaları iki buçuk aya yakın bir süre ile kesintiye uğramıştır.

İsmet Paşa'nın Ankara'ya dönmesinden sonra Lausanne'daki görüşmeler hakkında Türkiye Büyük Millet Meclisinin 27 Şubat - 6 Mart 1923 tarihleri arasındaki gizli oturumlarında şiddetli tartışmalar olmuştur. Meclis'in bazı üyeleri, vermiş olduğu tâvizler ve bir barış andlaşması yapamaması sebepleriyle İsmet Paşa'yı şiddetle tenkid etmişlerdir. Mecliste, Müttefik devletler tarafından Türkiye'ye teklif edilen barış andlaşması tasarısının kabul edilemeyeceği hususunda genel bir mutabakat bulunuyordu. Bununla beraber, çoğunluk barış görüşmelerine devam edilmesini

⁸⁷ Bu konuda Lausanne'daki Yunan temsilcisi Venizelos ile İsmet Paşa arasında yapılan görüşmeler ve Venizelos'un İsmet Paşaya söyledikleri hakkında bkz.: İsmet İnönü, "Negotiation and the National Interest", (Carnegie Endowment for International Peace, *Perspectives on Peace, 1910 - 1960*), (New York: Frederick A. Praeger, 1960), s. 138 - 139.

istiyordu. Mustafa Kemal Mecliste yaptığı bir konuşmada İsmet Paşa'yı savunmuş ve görüşmelerin tekrar başlamasını istemiyen aşırı milliyetçileri tenkid etmiştir⁸⁸. Bunun üzerine, Meclis 6 Mart 1923 tarihli toplantısında görüşmelerin tekrar başlaması için teklifte bulunulmasını kabul etmiştir.

Hariciye Vekâletinin İstanbul'daki temsilcisi Dr. Adnan (Adıvar) vasıtasıyla Müttefikler Yüksek Komiserlerine gönderilen bir notada yeni tekliflerde bulunulmuş ve konferansın tekrar İstanbul'da toplanması istenmiştir. Bundan sonra teati edilen notalarda Müttefikler bu teklifi kabul etmişler, fakat konferansın Lausanne'da toplanmasında ısrar etmişlerdir.

Konferansın birinci ve ikinci safhası arasında geçen zaman zarfında Mustafa Kemal yeniden Lausanne'a gidecek olan İsmet Paşa'nın pazarlık gücünü arttıracak tedbirler almıştı. Türk ordusu kuvvetlendirilmişti. Konferansta çetin bir mesele olarak beliren kapitülasyonlar konusunda Türk görüşünü kabul ettirebilmek için, daha önce başlayan tatbikat üzerinde ısrar edilerek, yabancılar kapitülasyon imtiyazlarından faydalandırılmamışlardı. 17 Şubat 1923 tarihinde İzmir'de çalışmalarına başlayan İktisat Kongresinde yapılan konuşmalarda Türkiye'nin bağımsızlığı, egemenliği ve Türkiye'de yatırım yapmış olan yabancıların Türk kanunlarına tâbi olmaları gerektiği üzerinde durulmuştu. Mustafa Kemal Kongreyi açış konuşmasında şöyle demiştir:

Siyasi, askerî muzaferiyetler ne kadar büyük olursa olsunlar, iktisadi muzaferiyetler ile tetviç edilemezlerse husule gelen zaferler payidar olamaz, az zamanda söner. Bu itibarla en kuvvetli ve parlak zaferimizin dahi temin edebildiği ve daha edebileceği semeratı nafiayı tesbit için iktisadiyatımızın, hâkimiyeti iktisadiyemizin temin ve tarsin ve tevsii lâzımdır... Filhakika mâzide ve bilhassa Tanzimat devrinden sonra, ecnebi sermayesi memlekette müstesna bir mevkie malik oldu. Ve ilmi mânasiyle denilebilir ki, devlet ve hükümet ecnebi sermayesinin jandarmalığından başka birşey yapmamıştır. Artık her medeni devlet gibi, millet gibi, yeni Türkiye dahi buna muvafakat edemez. Bursını esir ülkesi yaptıramaz... Efendiler, görülüyor ki, bu kadar kat'i ve yüksek bir zaferi askeriden sonra dahi bizi sulha kavuştuktan meneden sebep doğrudan doğruya esbabı iktisadiyedir. Mülâhazatı iktisadiyedir. Çünkü bu devlet, bu millet hâkimiyeti iktisadiyesini temin ederse o kadar kuvvetli temel üzerinde yerleşmiş ve teâlî etmeye başlamış olacaktır ve artık bunu yerinden kımıldatmak mümkün olamayacaktır. İşte düşmanlarımızın,

⁸⁸ Bu konuda Mecliste cereyan eden görüşmeler hakkında bkz: *Nutuk*. c. II, s. 208 vd.

hakiki düşmanlarımızın mavafakat, bir türlü rıza gösteremedikleri budur⁸⁹.

Lausanne Konferansının ikinci kısım toplantıları 23 Nisan 1923 te başlamıştır. Üç ay kadar devam eden toplantılarda, birinci devrede halledilemeyen meseleler üzerinde görüşmeler yapılmıştır. Bu görüşmelerde müttefiklerin özellikle üzerinde durdukları konu kapitülasyonlar meselesi idi. İsmet Paşa kapitülasyonların başka isim ve şekil altında tekrar kurulmasına çalışan Müttefik devlet temsilcilerine karşı herhangi bir tâviz vermeden mukavemet etmiştir. Neticede, bağımsızlığımızı ve egemenliğimizi önemli bir şekilde tahdit eden kapitülasyonlar meselesi Türkiye'nin istediği şekilde, halledilebilmiş ve kapitülasyon hakları, ufak tefek şartlarla, tamamen ortadan kaldırılmıştır. Müttefik devlet temsilcilerinin üzerinde durdukları diğer bir konu da, Osmanlı İmparatorluğu zamanında ellerine geçirdikleri kabotaj hakkını devam ettirmektir. Ancak, konferansta kabotaj (Türk limanları arasında deniz nakliyatı yapmak) hakkının münhasıran Türk vatandaşlarına tanınması kabul edilmiştir.

Anadolu'da yaptıkları zarar ve ziyan sebebiyle Yunanistan'dan talep ettiğimiz tamirat, bir taraftan Konferansta müttefik devlet temsilcileriyle Türk temsilcileri arasında, diğer yandan da o zamanki Vekiller Heyeti Başkanı ve Hariciye Vekâleti Vekili Rauf (Orbay) Bey ile İsmet Paşa arasında anlaşmazlıklara ve çatışmalara sebep olmuştu. Savaşın önemli bir yenilgiye uğrarak çıkan Yunanistan'ın Türkiye'ye tamirat karşılığı ödemede bulunamayacak durumda olduğu herkesçe biliniyordu. Bu yüzden, İsmet Paşa tamirat karşılığı olarak Yunanistan'ın Türkiye'ye Karaağaç'ı terketmesini kabul etmiş, Rauf Bey ise bu hal tarzına itiraz etmişti. İtirazın sebebi şahsi ve hissî idi ve İsmet Paşa'ya duyduğu husumetten ileri geliyordu. Mustafa Kemal de bu konuda İsmet Paşa'yı desteklemiştir⁹⁰. Esasen tamirat konusunda ısrar edilseydi, Türkiye ile Yunanistan arasında Trakya bölgesinde silâhlı çatışmanın tekrar başlaması ve böyle bir durumda Yunanistan'ın Müttefikler tarafından desteklenmesi ihtimali bulunuyordu.

Lausanne Andlaşması ve bu andlaşmaya Ek on yedi diğer vesika ve mektuplar 24 Temmuz 1923 te imzalanmıştır⁹¹. Türk ülkesini parçalayan ve Türkiye'yi bir sömürge durumuna sokan Sèvres Andlaşması ile

⁸⁹ *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, c. II, (Ankara: Türk İnkılâp Tarihî Enstitüsü Yayınları, No. 1, 1952), s. 107 - 110.

⁹⁰ *Nutuk*, c. II, s. 229 vd.

⁹¹ Lausanne Andlaşması ve ilgili vesikaların metni için bkz: *Düstur*, Üçüncü Tertip, c. 5 (İkinci Basılış), s. 7.

Lausanne Andlaşması arasında önemli farklar bulunmaktadır. Lausanne Andlaşması ile Misak-ı Milli'de tesbit edilen hedeflerin hemen hemen tamamı gerçekleştirilmiştir. Türkiye Müttefiklere hiçbir tazminat ödemiyecekti. Henüz kesin olarak tesbit edilmemiş bulunan güney sınırları dışında, Türkiye'nin yeni sınırları Milli Misak'ta kabul edilen sınırlardı. Doğuda bir Ermeni Devleti ve batıda bir Yunan Devleti bulunmıyacaktı. Yunanistan'la ahali mübadelesinden sonra, Türkiye, halkının büyük bir çoğunluğunu Türkler teşkil eden mütecanis bir devlet haline gelmişti. Kapitülasyonlar ilga edilmişti; Türkiye'de bulunan yabancılar ve yabancı müesseseler ve mektepler Türk kanunlarına tabi olacaktı. Türkiye Boğazlarda tam kontrol hakkını kullanmamakla beraber, egemenliği ve bağımsızlığı üzerine konulan tahditlerin birçoğunu kaldırmaya muvaffak olmuştu⁹².

İsmet Paşa Lausanne Andlaşmasının Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından tasdik edilmesi meselesi görüşülürken yaptığı konuşmada şöyle demiştir: "Mütecanis yeknesak bir vatan; bunun dahilinde harice karşı gayri tabii kayıtları ve hükümet içinde hükümet ifade eden dahili imtiyazattan müberra bir vaziyet; gayri tabii mükellefiyatı maliyeden azâde bir hal, hakkı müdafaası mutlak, menabii mebzul ve serbest bir vatan. Bu vatanın adı Türkiye'dir. O Türkiye'yi bu muahedenameler ifade ve tavzih etmektedir⁹³."

Türkiye Büyük Millet Meclisinin bazı üyeleri, özellikle sınır bölgelerinden gelenler, Andlaşma hükümlerini tatmin edici bulmamışlar ve Trakya'nın bazı kısımlarının ve İskenderun Sancağının yeni Türkiye sınırlarının dışında bırakılmasını tenkid etmişlerdir. Bununla beraber,

⁹² Lausanne'daki Sovyet temsilcisi Chicherin 19 Temmuz 1923 de Konferansın sekreteri Massigli'ye gönderdiği bir telgrafta Boğazlar Sözleşmesinin "Türk halkının temel haklarını ve çıkarlarını ihlâl" ettiğini ileri sürmüştür. Bu telgrafın metni için bkz: Degras, *op. cit.*, v. I (1917-1924), s. 406-408. Öte yandan, Amerika Birleşik Devletlerinin Lausanne Konferansına bir gözlemci grubu gönderdiğini yukarda söylemiştik. Bu devlet Birinci Dünya Savaşında Osmanlı İmparatorluğu ile diplomatik münasebetlerini kesmekle yetinip, savaşa girişmediği için Amerika Birleşik Devletinin Türkiye ile bir barış yapması söz konusu olmamıştır. Bununla beraber, Lausanne görüşmelerine katılan Amerikan gözlemcileri iki devlet arasında 1917 yılında kesilen münasebetleri yeniden kurmak amacıyla 6 Ağustos 1923 tarihinde Türkiye ile Lausanne Andlaşmasına benzer bir andlaşma imzalıyarak yeni Türk devletinin sınırlarını ve kapitülasyonların kaldırılmasını kabul etmişlerdir. Bu konuda bkz: Joseph G. Grew, *The Turbulent Era, A Diplomatic Record of Forty Years, 1904-1945*, v. I, (Boston: Houghton Mifflin Co., 1952), s. 586-605.

⁹³ İsmet Paşa'nın *Siyasi ve İçtimai Nutukları, 1920-1933*, (Ankara: 1933), s. 64.

Andlaşma 23 Ağustos 1923 te Türkiye Büyük Millet Meclisinde 227 üyeden 213 ünün müsbet oyu ile tasdik edilmiştir. Aynı gün İstanbul'daki ve Boğazlar bölgesindeki Müttelik donanması ve kuvvetlerinin derhal Türk ülkesini terketmeleri talebinde bulunulmuştur. Müttelik devletlerin kuvvetleri İstanbul'u altı hafta içinde tahliye etmişlerdir.

Mustafa Kemal, Lausanne Andlaşmasıyla Türkiye'nin tatmin edilmiş olduğunu muhtelif vesilelerle belirtmiştir. Büyük Nutkunda bu konuda şöyle demiştir:

Efendiler, vârisi olduğumuz Osmanlı Devletinin dünya nazarında hiç bir kıymeti, fazileti ve haysiyeti kalmamıştı; hukuku beynelmilelden hariç tanınmış, âdeta sahabet ve vesayet altına alınmış bir mahiyette farz olunuyordu.

Mâziye ait müsamahaların, hataların faili biz olmadığımız halde, esasen asırların müterakim hesabı bizden sorulmamak lâzımgelirken bu hususta da, dünya ile karşı karşıya gelmek bize teveccüh etmişti. Millet ve memleketi hakiki istiklâl ve hâkimiyetine sahip kılmak için bu müşkülât ve fedakârlığı da iktihâm etmek bizim üzerimize tahmil olunmuştu. Ben, neticenin behemehal müspet olduğundan emin idim. Türk Milletinin mevcudiyeti için, istiklâli için, hâkimiyeti için behemehal istihsal ve temine mecbur olduğu esasların, cihanca tasdik olunacağına aslâ şüphe etmiyordum. Çünkü, hakikatte, bu esaslar, kuvvet ve liyakatle fiilen ve maddeten istihsal edilmiş idi. Konferans masasında talep ettiğimiz, zaten istihsal edilmiş olan hususâtın usulen ifade ve tasdikinden başka birşey değildi. Metalibatımız, sarıh ve tabii haklarımızdı. Bundan başka, hukukumuzu muhafaza ve temin için kudretimiz de vardı; kuvvetimiz de kâfi idi. En büyük kuvvetimiz, en şayanı emniyet mesnedimiz, hâkimiyeti milliyemizi idrâk etmiş ve onu bilfiil halkın eline vermiş ve halkın elinde tutabileceğimizi fiilen ispat eylemiş olduğumuz idi⁹⁴.

Millî Mücadele devrinde Türk diplomasisinin başarılı olması, bir taraftan askeri alanda kazanılan zaferler, diğer yandan da Birinci Dünya Savaşından sonra Müttelik devletler arasındaki dayanışmanın çökmesinden ve Sovyet Rusya ile Batılı devletler arasında meydana gelen çatışmadan Türk dış politikasını yönetenlerin faydalanmasını bilmeleri sayesinde mümkün olabilmiştir. Ancak, şunu da belirtmek gerekir ki, Misak-ı Milli'de ülke ile ilgili hedefler dar bir şekilde tahdit edilmemiş olsaydı, bu başarının elde edilmesi güçleşebilirdi. Başlangıçtan beri sınırlanmış olan bu hedeflerin gerçekleşmesinde, dış politikayı yönetenlerin önemli rolleri olmuştur. Millî Mücadelede Türk dış politikası bizzat Mustafa Kemal tarafından yönetilmiştir.

⁹⁴ *Nutuk*, c. II, s. 195.

BÖLÜM II

LAUSANNE'DAN SONRA TÜRK DIŞ POLİTİKASI

A. 1923 - 1932 YILLARI ARASINDA TÜRK DIŞ POLİTİKASI

Lausanne Andlaşması Birinci Dünya Savaşından sonra galip devletler tarafından mağlûp devletlere zorla kabul ettirilen barış andlaşmaları mahiyetinde değildi. Bu Andlaşma, Osmanlı İmparatorluğuna Sèvres andlaşmasının zorla kabul ettirilmek istenmesi üzerine Millî Mücadele hareketine girişen ve bu mücadeleden başarı ile çıkan yeni Türk Devleti ile Birinci Dünya Savaşının galipleri arasında eşit şartlara göre yapılan bir Andlaşma idi. Birinci Dünya Savaşında yenilgiye uğrayan devletler arasında yalnız Türkiye böyle bir andlaşma yapmaya muvaffak olabilmıştır.

Osmanlı İmparatorluğunun yerini alan Türkiye 16 milyon nüfusa sahip küçük bir devlet idi; bununla beraber, İmparatorluktan daha kuvvetli ve daha mütecanis bir topluluktur. Yeni Türk Devletinin milletlerarası münasebetlerde Osmanlı İmparatorluğuna üstünlüğü de bundan ileri geliyordu. Ancak, Osmanlı İmparatorluğu gibi Türkiye de, o zamanın güçlü devletlerinin dış politika emellerine hedef olmuştur. Lausanne'dan sonra Türkiye'nin stratejik önemi azalmamış, aksine artmıştır. Gerçekten, 1923 ten sonra Türkiye Avrupa'nın bütün güçlü devletleri ile komşu durumuna gelmişti. Sovyetler Birliği doğu bölgesinde, İngiltere Irak Mandası ve Kıbrıs vasıtasıyla, Fransa Suriye Mandasıyla, İtalya ise Oniki Adayı ve Meis adasını eline geçirdiği için Türkiye ile sınırdaş olmuşlardı. Güçlü devletlerle komşu olması üzerine stratejik önemi artan Türkiye'nin Millî Mücadeleden sonra gerçekçi bir dış politika izlemesi gerekmiştir.

Bağımsızlık savaşında kazanılan büyük zafer, Türk liderlerinin güvenini artırmış ve Türk Milletinin moralini yükseltmiştir. Birinci Dünya Savaşından sonra galip devletlerin insafsızca hareketlerine maruz kalan Türkiye tehlikeli bir genişleme politikası izliyebilirdi. Fakat, Türk önderleri bu yola gitmemişlerdir. Gerçekten, Türkiye'nin Lausanne'dan sonraki davranışı, mağlûp devletler arasında özel bir yer işgal etmektedir. Hissî sebeplerin etkisi altında basit milliyetçilik duygularıyla hareket edilseydi, Türkiye'nin diğer bazı devletler gibi Birinci Dünya Savaşı sonrası düze-

ninden memnun olmıyan devletler grubuna katılması pekâlâ mümkün olabilirdi. Fakat, Millî Mücadeleden sonra Türk dış politikasının ana hedeflerini tayin etmek görevini üzerine alan Mustafa Kemal, Türkiye'nin Misak-ı Milli sınırları ile tatmin edilmiş olduğunu kabul ederek memleketi yeni maceralara sürüklemekten kaçınmıştır.

Lausanne'dan sonra Türkiye toplum hayatında köklü değişiklikler yapan önemli devrim ve kalkınma hareketlerine girişmişti. Bu hareketlerin başarı ile sonuçlanabilmesi için yurt içinde olduğu kadar milletlerarası alanda da barış ortamına ihtiyaç vardı. Devrimlerin başarıya ulaşması ve elde edilen olumlu sonuçların devam ettirilebilmesi Türkiye'nin bütün devletlerle iyi geçinmesini gerektiriyordu¹ Bununla beraber, Türkiye'nin barışçı bir dış politikayı izlemek için gösterdiği çabalar zaman zaman bazı engellerle karşılaşmıştı. Osmanlı İmparatorluğu zamanında kapitülasyon rejimine alışmış bulunan büyük devletler, yeni Türk devleti ile tam eşitlik ve bağımsızlığa dayanan esaslar içinde münasebetlerde bulunmakta güçlük çekmişler ve çeşitli bahanelerle Türkiye'nin iç işlerine karışmak teşebbüslerinde bulunmuşlardır. Bu teşebbüslerinde Türkiye'nin mukavemeti ile karşılaşan büyük devletler, Lausanne Andlaşmasını tasdik etmiyeceklerini ileri sürerek Türkiye'yi tehdit etmek yoluna dahi gitmişlerdi. Fakat uzun gecikmeden sonra, Müttefikler Lausanne Andlaşmasını tasdik etmişlerdir; Andlaşma 6 Ağustos 1924 te yürürlüğe girmiştir. Büyük devletlerin Türkiye'nin iç işlerine karışmak teşebbüsleri Lausanne Andlaşmasının tasdikinden sonra da devam etmiştir. Bu devletlerin müdahale için seçtikleri konular, bu devletlerde kapitülasyonlar zihniyetinin hâlâ devam ettiğini göstermesi bakımından önemlidir. Bu hususta birkaç örnek vermek, meselenin aydınlanması için faydalı görülmüştür.

Millî Mücadele sırasındaki tecrübelerden sonra Osmanlı Devletinin başkenti olan İstanbul'un yeni Türk Devletinin başkenti kalmıyacağı belli idi. Gerçekten, tarihi, coğrafi ve stratejik sebeplerle² Lausanne'dan

¹ İsmet Paşa 29 Ekim 1923 de Başvekil sıfatıyla söylediği ilk nutkunda şöyle demiştir: "Cumhuriyet Hükümetinin münasebatı hariciyede üssülesası Türkiye Cumhuriyetinin mevcudiyetini ve tamamıyetini sağlam tutarak menafii hayatiyesini gözünden ayırmamak esası dahilinde müsalemetsi, huzuru, hüsnü münasebatı mümkün olduğu kadar tevsî ve teyit etmekten ibarettir. Hemhudutlarımızla ve kendileriyle muahedatı imza edip safahatını tatbik etmekte olduğumuz ve diğer taraftan henüz münasebata girmedığımız Devletlerle samimî bir dostluk tesisi için bütün kuvvetimizi sarfedeceğiz." *İsmet Paşanın Siyasi ve İçtimai Nutukları, 1920-1933*, s. 68-69.

² *Nutuk*, c. II, s. 263.

sonra Türk önderlerinin ilk düşündüğü meselelerden biri başkenti Ankara'ya taşımak olmuştur. Öte yandan, Müttefik devletler, özellikle İngilizler, siyasi ve askeri (donanmaları vasıtasıyla) nüfuzlarını İstanbul üzerinde daha kolaylıkla kullanabileceklerini düşünerek, başkentin İstanbul'da kalması için Ankara Hükümeti üzerinde baskı yapmışlardır. İngiltere, Fransa ve İtalya başkent İstanbul kaldığı takdirde bize büyük elçi, Ankara'ya nakledildiği takdirde ise orta elçi göndereceklerini ilân etmişlerdi³. Buna rağmen, Türkiye Büyük Millet Meclisi 13 Ekim 1923 te kabul ettiği bir kanunla⁴ Ankara'yı yeni Türk Devletinin başkenti yapmıştır. Bundan sonra, büyük devletler bir müddet daha bu görüşlerinde ısrar etmişler, fakat, Ankara Hükümetinin direnmesi karşısında bu ısrarlarından vazgeçmişlerdir.

Müttefik devletlerin Türkiye'ye müdahale için seçtikleri diğer bir konu da, Türkiye'deki yabancı okullarda okutulacak dersler ve bu derslerin öğretim şekli idi. Türkiye'deki yabancı mektepler konusunda Lausanne Andlaşması imzalandığı gün, Lausanne'daki Türk heyeti Başkanı İsmet Paşa ile İngiliz, Fransız ve İtalyan heyetleri başkanları arasında mektuplar teati edilmiştir. Bu mektuplarda Türkiye'de bu devletlere mensup "müessesatı mezhebiye, tedrisiye, sıhhiye ve hayriyenin mevcudiyeti" kabul ediliyor ve "Türk hükümeti işbu müessesatın şeraiti faaliyetini ve mekteplere gelince tedrisatın ameli teşkilâtını nazarı itibare" alacağı belirtiliyordu⁵. 1921 yılında Fransa ile yapılan Ankara İtilâfnamesinde de buna benzer bir hüküm bulunuyordu. Lausanne Andlaşmasına ek mektuplar Müttefik devletlerin yabancı okullarda yapılacak öğretim konusunda Türkiye'nin iç işlerine karışması için bir vesile olmuştur. Türkiye'nin bu müdahalelere mukavemet etmesi üzerine çıkan uyuşmazlıklar 1925 - 1926 yıllarına kadar devam etmiştir. Lausanne'dan sonra kabul edilen Özel Okullar Talimatnamesi hükümleri gereğince Türkçeden başka bir dilde öğretim yapan okullarda, özellikle tarih ve coğrafya derslerinin Türk öğretmenleri tarafından ve Türkçe olarak okutulması gerekiyordu. İngiltere, Fransa ve İtalya yukarıda söz konusu edilen Lausanne mektuplarını ileri sürerek Türk Hükümetinin yabancı okulların öğretim işlerine karışamayacağını iddia etmişlerdir. Türk ülkesinde özel haklar rejimini tekrar canlandıracak mahiyette olan bu iddia Türk Hükümeti tarafından

³ Bayur, *Türkiye Devletinin Dış Siyasası*, s. 149.

⁴ Bu kanun hakkında bkz: Reşat Ekrem, *op. cit.*, s. 396 - 397.

⁵ Bu mektupların metni için bkz: *Düstur*, Üçüncü Tertip, c. 5 (ikinci basılış), s. 118.

reddedilmiştir⁶. Lausanne Kanferansına katılan Amerikan temsilcileri ile Türk temsilcilerinin, iki devlet arasında kesilmiş bulunan münasebetleri yeniden kurmak amacıyla 6 Ağustos 1923 te bir Andlaşma imzaladıklarını, fakat, bu Andlaşmanın hiçbir zaman tasdik edilmediğini yukarıda söylemiştik. Amerika Birleşik Devletlerinde bu andlaşmanın tasdikine muhalefet edenler, Türkiye'deki Amerikan din ve eğitim kurumlarına çalışma "hürriyeti" verilmediğini söylemişlerdir⁷.

Türkiye tarafından hiçbir zaman tasdik edilmemiş olan Sèvres Andlaşmasının 42 nci maddesinde, kurulması düşünülen Boğazlar Komisyonunun özel bir bayrağı bulunacağı öngörülmüştü. Lausanne Andlaşmasında bu hususta herhangi bir hüküm konulmamıştı. Buna rağmen, Müttefikler, Lausanne Andlaşmasının tasdikinden sonra kurulan Boğazlar Komisyonunun (Tuna nehrinde seyriseferi tanzim maksadiyle kurulan özel komisyonda olduğu gibi) ayrı bir bayrağa sahip olmasını ve bu bayrağın Komisyona ait binalarda ve deniz araçlarında kullanılmasını istemişlerdi. Boğazlar Komisyonunun ayrı bir bayrağa sahip olmasının önemi ortadadır; eğer buna izin verilmiş olsaydı Türk Devletinin içinde devlet yetkilerine sahip bir teşkilât kurulmuş olacaktı. Türkiye'nin bu talebi reddetmesi üzerine Müttefiklerle Türkiye arasında yeniden bir uyuşmazlık belirmişti. Müttefiklerin bu gayreti Lausanne'da konferans masası etrafında sağlamadıklarını tatbikatta elde etmek çabasıyla başka bir şey değildi. Müttefik devletler Osmanlı Devletine karşı izledikleri karışma politikasını yeni Türk Devletine karşı da uygulamak istemişlerdir. Ancak, bu konuda da Türkiye'nin şiddetli tepkisi ve mukavemeti ile karşılaşınca bu teşebbüslerinden de vazgeçmek mecburiyetinde kalmışlardır.

Lausanne'dan sonra Müttefiklerle Türkiye arasında çatışma konusu teşkil eden bu örnekleri arttırmak mümkündür. Bu çeşit meseleler ve Lausanne'dan arta kalan diğer meselelerin halli Türkiye ile eski düşmanları arasındaki münasebetlerin dostane bir şekilde gelişmesine on yıla yakın bir süre ile engel olmuştur.

Şimdi Lausanne Konferansından 1932 yılına kadar geçen süre içinde Türkiye'nin münferit devletlerle olan münasebetlerini ve önemli dış politika olaylarındaki davranışlarını özetlemeye çalışalım.

⁶ Bayur, *Türkiye Devletinin Dış Siyasası*, s. 154 - 155.

⁷ Bu konuda bkz: Halûk Ülman, *Türk - Amerikan Diplomatik Münasebetleri 1939 - 1947*, (Ankara: 1961), s. 14 vd. Ayrıca bkz: Metin Tamkoç, "The Question of the Recognition of the Republic of Turkey by the United States" *Milletlerarası Münasebetler Türk Yıllığı*, c. I, 1960, s. 108 vd.

⁸ Bayur, *Türkiye Devletinin Dış Siyasası*, s. 158 - 159.

Türk - Yunan Münasebetleri

Yukarda belirttiğimiz gibi Lausanne görüşmeleri sırasında ele alınan konular arasında Yunanistan'da bulunan Müslüman - Türk azınlıkları ile Türkiye'de bulunan Rumların mübadelesi bulunuyordu. Bu mesele, Lausanne'da nispeten kolaylıkla halledilmiş ve Norveç'li Nansen'in teklif ettiği formül gereğince, iki devlet arasında bu konuda 30 Ocak 1923 te bir de Andlaşma imzalanmıştır⁹. Bu Andlaşmada, mübadeleye tabi tutulacak kimseler ve mübadelenin şartları hakkında hükümler bulunmaktadır. Ayrıca, andlaşmanın uygulanmasını sağlamak ve bundan çıkacak uyuşmazlıkları halletmek için Âkid tarafların tayin edecekleri dörder kişi ile 1914 - 1918 Savaşına katılmamış olan hükümetlerin vatandaşları arasından Milletler Cemiyeti Meclisince tayin edilecek üç üyeden müteşekkil bir komisyon kurulmuştur¹⁰. Bu Andlaşma hükümlerinin uygulanması andlaşmanın hazırlanması kadar kolay olmamış ve iki devlet arasındaki münasebetlerin gelişmesini bir süre için engelliyen uyuşmazlıkların çıkmasına sebep olmuştur.

Muhtelit Mübadele Komisyonu çalışmalarına Ekim 1923 te başlamış, bunu takip eden bir yıl içinde önemli bir engelle karşılaşmadan bir kısım Rum ve Türk halklarının mübadelesini sağlamıştır. Bununla beraber, kısa bir süre sonra mübadelenin yaratmış olduğu sosyal meseleler ve Andlaşmanın ikinci maddesinin uygulanmasından çıkan uyuşmazlıklar iki devlet arasında savaş tehlikesi doğuracak mahiyet almıştır. Andlaşmanın 2 nci maddesi şöyledir:

Birinci maddede musarrah olan mübadele âtideki ahaliye sâmil değildir:

- a. Dersaadet Rum ahalişi
- b. Garbî Trakya'nın müslüman ahalişi

Dersaadetin Rum ahalişi addedilecekler 1912 Kanunu mucibince tahdit edilmiş bulunan Dersaadet Şehremaneti havzasında 30 Teşrinievvel 1918 tarihinden mukaddem sakin bulunmuş olan bircümle Rumlardır. Garbî Trakya'nın Müslüman ahalişi addedilecekler, Bükreş muahedenamesiyle 1913 de tâyin edilen hattı hududun şarkındaki havalide mütemekkin bircümle Müslümanlardır.

Bu madde Muhtelit Mübadele Komisyonunun Türk ve Yunan üyeleri tarafından farklı şekillerde yorumlanmıştır. Komisyondaki Türk üyelerine göre, İstanbul'da 30 Ekim 1918 tarihinden önce yerleşmiş bulunan

⁹ Bu Andlaşmanın ve ek Protokolün metni için bkz: *Düstur*, Üçüncü Tertip, c. 8 (ikinci basılış), s. 84.

¹⁰ Bkz: Adıgeçen Andlaşma Madde 11 ve 12.

kimselerin Türk kanunlarına göre tesbit edilmesi gerekiyordu. Komisyonun Yunan üyelerine göre ise, Andlaşmada Türk ve Yunan kanunlarına bu hususta bir atıf yapılmadığına göre, "sakin bulunmuş" (établis) kelimesinin herhangi bir kanuna bağlı olmaksızın andlaşmanın metnine ve ruhuna uygun olarak yorumlanması gerekiyordu. Komisyonun bu konuda bir hal yoluna varamaması üzerine, Milletler Cemiyeti Meclisinin kararı ile Milletlerarası Daimî Adalet Divanından istişari mütalâa talebinde bulunulmuştur¹¹. Divan 21 Şubat 1925 tarihinde özet olarak şu mütalâayı vermiştir: 1) "Sakin bulunmuş" (établis) deyimi daimîlik vasfını taşımakta ve bir oturma ile beliren fiilî bir durum ifade etmektedir; 2) "İstanbul'un Rum ahalişi" deyimi ile kastedilen şahısların Andlaşma gereğince "sakin bulunmuş" sayılmaları ve mübadele dışında bırakılmaları için, İstanbul şehrinin 1912 kanunu ile tesbit edilen belediye sınırları içinde bulunmaları, ayrıca oraya her ne şekilde olursa olsun 30 Ekim 1918 tarihinden önce gelmeleri ve orada daimî olarak oturmak niyetinde bulunmaları gerekmektedir¹².

Yukardaki izahattan anlaşılabilceği gibi, mübadele meselesinde çıkan uyuşmazlık Yunan Hükümetinin İstanbul ve çevresinde yaşayan Rum halkından mümkün olduğu kadar fazlasını mübadele dışında bırakmak çabasından ileri gelmiştir. "Etabli meselesi" Divanın verdiği istişari mütalâa ile hukuki yoldan da çözülememiştir. Yunan Hükümeti Batı Trakya'da bulunan Müslüman - Türk halkın mallarına el koyarak buralara Türkiye'den gelen mübadil Rumları yerleştirmiştir. Bunun üzerine Türk Hükümeti mukabelede bulunmuş ve İstanbul'daki Rum halkın mallarına el koymuştur. Böylece, Yunan Hükümetinin giriştiği teşebbüs Türk Hükümetinin mukabil tedbirlerine yol açmış ve uyuşmazlık gittikçe büyümeye yüz tutmuştur¹³. "Etabli meselesi" daha sonra, aşağıda bahsedeceğimiz Patrik meselesinin de halli üzerine, 1 Aralık 1926 tarihinde Atina'da iki devlet arasında yapılan bir andlaşma¹⁴ ile siyasi bir hal yoluna bağlanabilmıştır. Bu Andlaşma hükümleri gereğince, Yunanistan'da bulunan ve Türklere ait olan emlak, muhtelit bir komisyon tarafından tesbit

¹¹ C. A. Macartney, *Survey...* 1925, v. II, s. 257 - 265. Bu konuda ayrıca bkz: Nihat Erim, "Milletlerarası Daimî Adalet Divanı ve Türkiye, Etabli Meselesi" *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, c. II, (1944), Sayı, 1, s. 62 - 73.

¹² Bu konuda daha etraflı bilgi için bkz: Nihat Erim, "Milletlerarası Daimî Adalet Divanı ve Türkiye, Etabli Meselesi" *op. cit.*, s. 62 vd.

¹³ Yunanistan'da bulunan mübadeleye tabi Müslüman - Türk halkına yapılan kötü muamele ve Yunan Hükümetinin 1923 tarihli Mübadele Andlaşmasını ihlâlî hakkında İsmet Paşanın 10 Kasım 1923 tarihinde T.B.M.M. de yaptığı konuşmaya bkz: *İsmet Paşanın Siyasi ve İçtimai Nutukları*, 1920 - 1933, s. 70 vd.

¹⁴ Bu Andlaşmanın metni için bkz: *Düstur*, Üçüncü Tertip, c. 8, s. 129.

edilen fiyat üzerinden, Yunan Hükümeti tarafından satın alınacaktı. Türkiye'de bulunan ve 1912 yılından önce memleketi terkeden Rumlarla genel olarak diğer Rumlara (İstanbuldakiler dahil) ait emlak sahiplerine iade edilecekti.

Lausanne'dan sonra Türkiye ile Yunanistan arasındaki münasebetleri etkileyen diğer bir mesele İstanbul'da bulunan Ortodoks Kilisesi Patriği ile ilgili olaydır. Yunan Kilisesi Başpapazlık makamının gerek Birinci Dünya Savaşı, gerek Milli Mücadele sırasında Türkiye'deki Rumları Türkler aleyhine tahrik ve teşvik ettiği biliniyordu. Bu yüzden, Lausanne görüşmelerinde Türk temsilcileri Başpapazlığın İstanbul'dan kaldırılması için mücadele etmişler, fakat yalnız Yunan Hükümetinin değil, Müttefiklerin de çetin mukavemeti ile karşılaşmışlardır. Neticede, Lord Curzon'un teklifi üzerine Başpapazlığın siyasi meselelerle meşgul olmaması şartıyla İstanbul'da kalması kabul edilmişti. Bundan sonra, 1924 yılının sonuna doğru Patrikliğe tayin edilen Arapoğlu Konstantin'in mübadeleye tabi bir kimse olması sebebiyle Türk makamlarınca sınır dışı edilmesi, iki devlet arasında halen gergin bulunan münasebetleri büsbütün bozmuştu. Ashında, Patrik Konstantin 1924 yılından önce İstanbul'da ikamet etmemiş olduğundan mübadeleye tabi idi. Fakat Yunan Hükümeti, Patrikhaneye bağlı olduğu için, Konstantin'in mübadele dışı bırakılması gerektiğini iddia etmiştir. Meseleyi görüşen Muhtelit Mübadele Komisyonu da Konstantin'in mübadeleye tabi olduğunu belirtmiş, fakat Patriğin sırf bu sıfatı sebebiyle mübadele dışında bırakılıp bırakılmıyacağı hususunda kesin bir karar vermeyi yetkisi dışında saymıştır. Bundan sonra, Yunan Hükümeti meseleyi Milletler Cemiyetine ve La Haye Divanına getirmek istemişse de Türkiye adı geçen milletlerarası organların bu konuda yetkisiz olduğunu ileri sürmüştür. Nihayet, Patrik meselesi Konstantin'in 19 Mayıs 1925 te görevinden çekilmesi ve yerine Vasil Georgiades'in seçilmesi üzerine halledilmiştir¹⁵. Böylece, Lausanne'dan sonra Türk-Yunan münasebetlerini zaman zaman tehlikeli duruma sokan mübadele ve Patrik meseleleri birer tehlike olmaktan çıkmaya başlamıştır. Bundan sonra, iki devlet arasında normal diplomatik münasebetler kurulmuş ve Cevat Bey 1925 yılının yazında ilk Türk elçisi olarak Atina'ya gönderilmiştir.

1926 yılında imzalanan Türk-Yunan Andlaşmasına ve elçi teatisine rağmen 1930 yılına kadar geçen süre içinde Türkiye ve Yunanistan arasındaki münasebetler dostane olmaktan uzak kalmıştır. Bunun başlıca

¹⁵ Patrik meselesi hakkında bkz: Macartneye, *Survey... 1925*, s. 267 - 271; Bayur, *Türkiye Devletinin Dış Siyaseti*, s. 156 - 157.

sebebi 1926 Andlaşmasının mübadeleden doğan bütün meseleleri halledememiş olmasıdır. Bundan sonra, Türkiye ile Yunanistan arasındaki münasebetlerin yavaş yavaş gelişmesi iki unsurun etkisi ile mümkün olabilmiştir: İtalya'nın Akdeniz bölgesinde Türkiye ve Yunanistan'ı içine alan bir dostluk ve ittifak sistemi kurmak çabası; Mustafa Kemal ve Venizelos gibi iki büyük devlet adamının bu münasebetin gelişmesinde göstermiş oldukları gayretler.

İtalya'nın bir Doğu Akdeniz İttifakı kurmak teşebbüsünden aşağıda bahsedilecektir. Öte yandan, Türkiye ile Yunanistan arasında önemli bir siyasi uyumsuzluk bulunmuyordu; yukarda belirttiğimiz gibi uyumsuzluk daha çok mübadele andlaşmalarının uygulanmasından doğan hukuki meselelere inhisar ediyordu. Başvekil İsmet Paşa 13 Eylül 1928'de Malatya'da verdiği bir nutukta iki devlet arasındaki münasebetler hakkında şöyle demiştir:

Yunanistan'la mesailimize temas edeceğim, evveleminde beyan etmeliyim ki, iki memleket arasında daimi ukde olacak esaslı ve siyasi mahiyette bir mevzu yoktur. Muallak meseleler geçen muahedelerle derpiş edilen ve daha ziyade eşhasın menafii-ne taallük eden hukukî meselelerdir. Vakıa vatandaşların menafii-ne taallük eden hukukî meselelerin nihayet ahdi ve hukukî olarak halledilmesi za'uretinî ehemmiyetsiz görmek mümkün değildir. Fakat hukukî meseleler tarafeynde hüsnü niyet mevcut oldukça nihayet halledilebilmek lâzımdır. Biz bu hüsnü niyet ile ciddî bir surette mütehassisiz. Müsyü Venizelos'un son zamanlarda muhtelif nutuklarından kendisinin ciddî bir arzu ile muallak meseleleri halletmek istediği intibahı alıyoruz. Ankara'dan hemen buraya hareket etmek üzereyken aldığım bir dostane mektubunda da itimadım daha ziyade kuvvetlenmiştir. Bu arzular bizde samimî bir mâkes bulacaklardır. Aradaki mesaili sürüncemede bırakmıyarak amelî ve radikal bir surette halledip münasebet ve siyaset havasını ârizalardan kurtarmak, bilâkis müstakar bir emniyete mazhar bir hale getirmek benim de cidden emelimdir¹⁶.

Yunanistan'la Türkiye arasındaki hukukî meseleler 1929 yılına doğru yakın bir savaş tehlikesini doğuracak mahiyet almaya başlamıştı. İki devlet deniz kuvvetlerini takviye etmişler ve gerektiği takdirde görüşlerini kuvvet yoluyla kabul ettirmek teşebbüsüne girişmişlerdi. Fakat, daha önce emperyalistlik maceralara girişmiş ve bunun ne gibi acı sonuçlar doğurmuş olduğunu tecrübe ile bilen Yunan Hükümetinin başında bulunan Venizelos bu yolun her iki memleketin sosyal ve iktisadi hayatı için vahim sonuçlar doğurabileceğini çok iyi biliyordu. Bu sebeple, Yunan

¹⁶ İsmet Paşanın *Siyasi ve İçtimai Nutukları*, 1920 - 1933, s. 195 - 196.

Hükümeti söz konusu hukuki meselelerin barışçı yoldan halledilmesini nihayet kabul etmişti. Venizelos, Yunan Meclisinde 10 Şubat 1930 da yaptığı bir konuşmada, Yunanistan'ın taraf olduğu savaş sonrası andlaşmalara sadık kalacağını, Türkiye'nin barışsever bir devlet olduğunu ve Yunanistan'a karşı saldırma teşebbüsüne gireceğine inanmadığını belirtmiştir¹⁷. Bu konuşma, Yunanistan'ın o zamana kadar izlemekte olduğu dış politikada âni bir değişme meydana geldiğini gösteriyordu. Venizelos'un barışçı teşebbüsü Ankara çevrelerinde memnunlukla karşılanmıştı. Nitekim, ön-görüşmelerden sonra, 10 Haziran 1930 da, Ankara'da iki devlet arasında sürüncemede kalmış bulunan mübadele meselesini halletmek üzere bir andlaşma imzalanmıştır.

Yedi yıldan beri devam eden anlaşmazlıklara son veren ve karşılıklı münasebetlerde yeni bir çığır açan bu Andlaşmanın başlıca hükümleri özet olarak şöyledir: Geldikleri tarih ve doğdukları yer ne olursa olsun mübadeleden istisna edilmiş olan İstanbul'daki Rumlarla, Batı Trakya'daki Türklere "etabli" sıfatı tanınacaktır; mübadil Müslümanların Yunanistan'da bıraktıkları menkul ve gayrimenkul malların tam mülkiyeti Yunan Hükümetine, mübadil Rumların Türkiye'de bıraktıkları menkul ve gayrimenkul malların tam mülkiyeti ise Türk Hükümetine geçecektir; Türk tebası Müslümanlara ait olup Yunanistan'da bulunan gayrimenkul malların tam mülkiyeti Yunan Hükümetine geçecektir. Ancak, sahiplerine iade edilmiş olan ve bu kimselerin bilfiil tasarruf ve intifalarında bulunan gayrimenkul mallar bu hükmün dışında kalacaktır; Yunan tebasına ait olup mübadeleden istisna edilmiş olan İstanbul muntikası dışındaki gayrimenkul malların tamamının mülkiyeti Türk Hükümetine geçecektir. Etablilerin mallarına gelince: Mübadele dışında bırakılmış olan İstanbul bölgesinden kaçan ve avdet hakkından mahrum bulunan Rumların Türkiye'deki bütün menkul ve gayrimenkul mallarının mülkiyeti Türk Hükümetine geçecektir; aynı şekilde, mübadelenin istisna tutulduğu İstanbul bölgesi dışında bulunan ve etabli Rumlara ya da avdet hakkından faydalanan şahıslara ait menkul ve gayrimenkul malların mülkiyeti de Türk Hükümetine geçecektir. Öte yandan: 1) Mübadele dışında bırakılmış Garbi Trakya muntikasını terkedip avdet hakkından mahrum bulunan Türklere ait Yunanistan'daki bütün mallar; 2) Adı geçen bölgenin dışında bulunan ve etabli Türklere ya da avdet hakkından faydalanan şahıslara ait menkul ve gayrimenkul malların tam mülkiyeti Yunan Hükümetine geçecektir. Yunan Hükümeti, yukarda adı geçen emlak sahiplerini tatmin için 450.000 İngiliz lirası tahsis edecekti. Bu meblâğın 150.000

¹⁷ Toynbee, *Survey...* 1930, s. 159.

lirası mübadele bölgesi dahilinde bulunan mülkleri için Batı Trakya Türklere, 125.000 lirası mübadil Türklere, 150.000 lirası da İstanbul dışındaki mülklerine karşılık avdet hakkından istifade edecek şahıslarla etabli Rumlara verilecekti. Batı Trakya'daki etabli Türklerle İstanbul'daki etabli Rumlara tahsis edilen meblâğlar Muhtelit Mübadele Komisyonu tarafından dağıtılacaktı¹⁸.

Bu Andlaşma Lausanne'dan arta kalan önemli bir uyumsuzluğu halletmiş ve iki komşu devlet arasındaki münasebetlerde yeni bir safha açmıştır. Andlaşmanın imzalandığı gün Başvekil İsmet Paşa Yunan Başvekili Venizelos'a gönderdiği bir mektupta iki devlet arasında yeniden dostane münasebetlerin kurulmasından duyduğu memnunluğu bildirmiş ve Venizelos'u Ankara'ya davet etmiştir. Venizelos bu daveti kabul ettiğini 19 Haziran tarihli bir mektubunda bildirmiştir. Mektupta Yunan devlet adamı, 10 Haziran Andlaşmasını yakın Şark'ta yeni bir devrin başlangıcı saydığını belirtmiştir¹⁹. Bu Andlaşmanın tasdiki Türkiye Büyük Millet Meclisinde ve Yunan Meclisinde hararetle tartışmalara sebep olmuş ise de, neticede andlaşma her iki Mecliste üyelerin büyük bir çoğunluğu ile tasdik edilmiştir²⁰.

Mübadele Andlaşmasının tasdiki, bir taraftan Balkan birliğinin kurulmasına yol açtı, diğer yandan da Türkiye ile Yunanistan arasında ikili münasebetlerin sür'atle gelişmesini mümkün kıldı. Balkan birliğinden ileride etraflı olarak bahsedilecektir. Şimdi Mübadele Andlaşmasından sonra gelişen Türk - Yunan münasebetlerine kısaca değinelim.

İsmet Paşa'nın yukarda belirttiğimiz daveti üzerine Venizelos, 27-31 Ekim 1930 tarihlerinde Ankara ve İstanbul'u ziyaret etmiş ve Türk resmî makamları ve Türk halkı tarafından hararetle karşılanmıştır. İki taraf arasında Ankara'da yapılan görüşmeler sonunda, 30 Ekim 1930 da üç vesika imzalanmıştır: Dostluk, Tarafsızlık, Uzlaşma ve Hakem Andlaşması; Deniz kuvvetlerinin tahdidi hakkında Protokol; İkamet, Ticaret ve Seyrisefain Sözleşmesi²¹. Türk - Yunan münasebetlerinin gelişmesinde

¹⁸ Bu Andlaşmanın metni için bkz: *Düstur*, Üçüncü Tertip, c. 2, s. 707.

¹⁹ Toynbee, *Survey...* 1930, s. 163.

²⁰ *Ibid.*, s. 164.

²¹ Bu vesikaların metni için bkz: *Düstur*, Üçüncü Tertip, c. 12 (ikinci basılış), s. 39, 43, 62. Deniz kuvvetlerinin tahdidi hakkındaki Protokolün metni aynen şöyledir: "Bugünkü tarih ile imza edilen Dostluk ve Hakem Misakının imzasına saik olan prensipler ile mütehalhi bulunan ve bahri teslimat masraflarının beyhude artmasının önüne geçmek ve her bir tarafın haiz olduğu şeraiti mahsusayı nazarı itibare alarak, müteakıl kuvvetlerin mütevazî tarzda tahdidi yolunda mütesaviyen ilerlemek arzusunu besliyen Yüksek âkitler bahri teslimat yarışının, her iki tarafça, hulûsu tam dairesinde dostane bir fikir ve izahat teatisi su-

ve bu vesikaların imzalanmasında, o sırada Akdeniz memleketleri arasındaki münasebetlerin gelişmesini isteyen İtalya'nın aracılığının önemli rolü olmuştur. Gerçekten, bu vesikalardan birincisinin mahiyeti, 1928'de imzalanan Türk - İtalyan Andlaşmasına çok benzemekte idi. Bu yüzden adı geçen vesikaların imzalandığı gün Türk Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü (Aras) İtalyan Başvekili Mussolini'ye bir teşekkür telgrafı göndermiş, Yunan Başvekili Venizelos ise İtalya'nın Ankara'daki elçisine şahsen teşekkürlerini bildirmişlerdir. Mustafa Kemal Türkiye Büyük Millet Meclisinin 1 Kasım 1930'da üçüncü dönem dördüncü toplanma yılını açarken yaptığı konuşmada Türk - Yunan münasebetleri hakkında şöyle demiştir: "Komşumuz ve dostumuz Yunanistan Başvekilinin ve Hariciye Vekilinin Ankara'yı resmen ziyaretlerini hususi bir memnuniyetle zikrederim. Türkiye ile Yunanistan'ın yüksek menfaatleri birbirine zıt olmaktan tamamen çıkmıştır. Bu iki memleketin samimi bir dostlukla kendileri için emniyet ve kuvvet görmelerinde isabet vardır. İki cumhuriyet arasında açılan yeni devrin yeni esaslarını, ahde rapteden vesikalar yüksek tasvibinize arz olunmuştur²²."

Yunanistan'la yapılan Dostluk, Tarafsızlık, Uzlaşma ve Hakem Andlaşması ile Deniz kuvvetlerinin tahdidine dair Protokol 12 Şubat 1931'de, İkamet, Ticaret ve Seyrisefain Sözleşmesi ise 5 Mart'ta Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından tasdik edilmiştir.

1931 yılının ekim ayında Türk Başvekili İsmet Paşa ile Dışişleri Vekili Tevfik Rüştü (Aras) Yunan Başvekilinin ziyaretini iade ettiler. Bu ziyaret iki memleket arasındaki münasebetlerin samimiliğini göstermek için yeni bir vesile teşkil etti. Atina'da iki devlet arasında yeni bir vesika imzalanmadı, sadece, bir yıl önce Ankara'da imzalanan vesikalar teati edildi.

1930 tarihli Türk - Yunan Andlaşması iki memleket arasında yüzyıllardan beri devam eden, 1830 yılında Yunanistan'ın bağımsızlığını kazanması ile şiddetlenen ve nihayet Milli Mücadele sırasında kanlı çarpışma şeklini alan çatışmayı sonuçlandırıyordu. Bu Andlaşmayı basit bir dostluk andlaşması saymamak gerekir. Çünkü, Milli Mücadeleden sonra ve 1930 Andlaşmasının imzalanmasından önce her iki devlet tarihte örneğine raslanmamış tedbirlerle aralarında tekrar uyumsuzluk konusu olabilecek

retiyle, önünü alabilmek fırsatını iki hükümete bahşeylemek için, altı ay evvelden diğer âkide haber vermeden hiç bir harp gemisinin veya teslimatının siparişi, ik-tisabı veya inşası cihetine gitmemiği taahhüt ederler."

²² Atatürk'ü: *Söylev ve Demeçleri*, c. I, (ikinci baskı), Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları: I (Ankara: 1961), s. 365.

meseleleri radikal metotlarla hal yoluna gitmişler ve bunda küçümsenmeyecek başarılar elde etmişlerdir. Ancak, mübadelenin doğurduğu sosyal huzursuzlukların bir çırpıda ortadan kaldırılması mümkün olmadığı gibi, mübadillerin taşıdığı düşmanlık hislerini silmek de kolay olmamıştır. Öte yandan, Lausanne Andlaşması ve onu takip eden diğer andlaşmalar da iki devlet arasındaki bütün ülke meselelerini halledememiştir. Son Kıbrıs olayları bunu açık olarak ortaya koymuştur. 1930 Andlaşması Kıbrıs uyumsuzluğuna gelinceye kadar iki devlet arasındaki münasebetlerde yeni bir safha açmış olmakla beraber, bu devre içindeki iyi münasebetlerin daha çok hükümetler seviyesinde kaldığını ve halklara mal olmadığını söylemek yanlış olmaz kanısındayız.

Türk - İngiliz Münasebetleri ve Musul Meselesi

Lausanne'dan arta kalan meseleler arasında halli en zor olanı Türkiye'yi, İngiltere'yi ve bu devletin mandası altındaki Irak'ı ilgilendiren Musul meselesi olmuştur. Musul meselesi Milli Mücadeleden sonra yalnız Türkiye ile İngiltere arasında değil, aynı zamanda Türkiye ile diğer Batılı devletler arasındaki münasebetlerin gelişmesinde de önemli bir rol oynamıştır.

İngiltere Musul'u Mondros Mütarekesinin 7 nci maddesine dayanarak 15 Kasım 1918'de işgal etmişti. Sèvres Andlaşması ile (Madde: 64) Musul kurulması düşünülen Kürdistan'a terkediliyordu. Musul Misak-ı Milli'de tesbit edilen sınırlar içinde kalıyordu; fakat, bu bölgenin Milli Mücadelede düşman işgalinden kurtarılması mümkün olmadan Mudanya Mütarekesi imzalanmıştı. Bu yüzden, Musul bölgesinin mukadderatını tayin işi barış konferansına bırakılmıştı. Lausanne Konferansında İsmet Paşa, Türk - Irak sınır meselesi görüşülürken Musul'un Türkiye'ye terk edilmesi talebinde bulunmuş, İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Curzon ise *statu quo*'nun muhafazasını, yani konferans devam ettiği sırada İngiltere'nin fiili işgalinde bulunan Musul'un Irak sınırları içinde kalmasını ısrarla savunmuştur. Konferansta Musul'un mukadderatını tayin için halk oyu'na müracaat edilmesi hususunda Türk temsilcileri tarafından yapılan teklif, İngiliz temsilcileri tarafından kabul edilmemiştir²³. Musul meselesi konferansın çalışmalarını tehlikeye düşürecek bir mahiyet almaya başlayınca taraflar bu meselenin hallinin konferanstan sonraya bırakılmasını kabul etmişlerdi. Bunun üzerinde, Lausanne Andlaşmasının 3 üncü maddesinin 2 nci fıkrasına şöyle bir hüküm konmuştur:

²³ Bayur, *Türkiye Devletinin Dış Siyaseti*, s. 161.

Türkiye ile Irak arasındaki hudut dokuz ay zarfında Türkiye ile Büyük Britanya arasında sureti muslihanede tâyin edilecektir.

Tâyin olunan müddet zarfında iki hükümet arasında itilâf husule gelemediği takdirde, ihtilâf Cemiyeti Akvam Meclisine arz olunacaktır.

Hattı hudut hakkında ittihaz olunacak karara intizaren Türkiye ve Britanya hükümetleri mukadderatı kat'iyesi bu karara muallâk olan arazinin halihazırında herhangi bir tebeddül ikana bais olacak mahiyette hiç bir hareketi askeriye veya sairede bulunmamağı mütekabilen taahhüt ederler.

Lausanne Konferansı başlarken Irak'ın kuzey bölgesinde çıkan bir isyan sonunda Süleymaniye şehri ve sancağı mahallî bir reis in idaresine geçmişti; konferansın devamı süresince İngilizler bu bölgeyi henüz işgal edememişlerdi. Konferanstan kısa bir süre sonra, Ağustos 1923 te, İngilizler Süleymaniye'yi bombardıman etmişler, bir yıl sonra da buraya girmişlerdir. Türkiye bombardıman olayını İstanbul'daki İngiliz temsilcisi Neville Henderson nezdinde protesto etmiş ve bunun Lausanne Andlaşmasının 3 üncü maddesinin 2 nci fıkrasını ihlâl ettiğini bildirmiştir. Aynı şekilde, konferanstan sonra Musul bölgesinde bulunan Hristiyan Asurî kabîleler de Türkiye'ye karşı silâhlı tecavüz hareketlerine girişmişlerdi. Türkler bu olayı da protesto etmişler ve bu kabîlelerin İngilizler tarafından tahrik edildiklerini ve silâhlandırıldıklarını ileri sürmüşlerdir²⁴.

Lausanne Andlaşmasının 3 üncü maddesinin 2 nci fıkrasına göre, Türkiye ile Irak arasındaki sınır meselesinin halli için İngiltere ile yapılan görüşmeler, 19 Mayıs 1924 te, İstanbul'da eski Bahriye Nezareti binasında başlamıştı. Konferansa katılan Türk heyetine Büyük Millet Meclisi Başkanı ve İstanbul Mebusu Fethi (Okyar) Bey, İngiliz heyetine de o sırada Irak Yüksek Komiseri bulunan Sir Percy Cox başkanlık ediyordu.

Konferansın ilk toplantısında Fethi Bey Türk görüşünü açıklamıştır. Fethi Bey konuşmasında, Musul Vilâyeti halkının üçte ikisinin Türklerden ve Kürtlerden müteşekkil olduğunu ve etnik sebepler dolayısıyla bu bölgenin Türk sınırları içinde kalması gerektiğini söylemişti. Bundan başka, Fethi Bey, Musul Vilâyetinin coğrafi bakımdan da Türkiye'nin bir parçası sayılmak gerektiğini ileri sürmüştür. Birinci Dünya Savaşı sırasında, 1916 yılında İngiltere ile Fransa arasında imzalanan Sykes-Picot gizli andlaşmasında Musul bölgesi Irak'ın değil Suriye'nin bir parçası sayıl-

²⁴ E. R. Vere - Hodge, *Turkish Foreign Policy 1918 - 1948*, (Ambilly - Annemasse: 1950), s. 59.

mıştı. Öte yandan, Sèvres Andlaşmasının 64 üncü maddesinde ise Musul ne Irak'a, ne de Suriye'ye bırakılıyordu; bu vilâyet muhtar Kürdistan'a veriliyordu. Böylece, Fethi Bey, Musul vilâyetinin etnik, coğrafi sebeplerle Türk ve Kürt halklarının kaderlerini birleştirmiş bulundukları Türkiye Devletinin bir parçası sayılmak gerektiğini savunmuştur. Esasen, Misak-ı Milli'de de Musul Türk sınırları içine alınmıştı.

Öte yandan, İngiliz temsilcileri, Türk görüşünü kabul etmek şöyle dursun, konferans masası etrafına oturduktan sonra Musul vilâyetinin Irak sınırları içinde kalmasını sağlamak için, önceki iddialarını daha ileri götürerek, Hakkâri vilâyeti üzerinde de haklar ileri sürmüşlerdir. İngiliz temsilcileri Musul vilâyetinde bulunan Hristiyan Asûrilerin durumuna özel bir önem vermişler, bu yüzden ülke meselelerinde aşırı iddialarda bulunmuşlardır²⁵. Fethi Bey bu iddialara biraz da alaylı bir dille verdiği cevapta, Musul'da çoğunluğu teşkil eden Türk ve Kürtlerin haklarının bir avuç Hristiyanın haklarına feda edilemeyeceğini belirtmiştir²⁶.

Tarafların görüşlerinde ısrar etmeleri sebebiyle İstanbul Konferansı Musul meselesini halledemedi çalışmaları 5 Haziran 1924 te son vermiştir. Bunun üzerine mesele Lausanne Andlaşmasının 3 üncü maddesinin 2 nci fıkrasına göre Milletler Cemiyetine havale edilmiştir.

Musul meselesi Milletler Cemiyeti Meclisinde 20 Eylül 1924 tarihinde görüşülmeye başlanmıştır. Görüşmeler sırasında Türk temsilcisi Fethi Bey, önce Lausanne'da sonra da İstanbul Konferansında olduğu gibi, mesele hakkındaki Türk görüşünü açıklamış ve Türkiye'nin Musul'da bir plebisit yapılmasına taraftar olduğunu belirtmiştir. İngiliz temsilcisi de İngiltere'nin daha önceki görüşünde ısrar ettiğini bildirmiştir. İngiltere'ye göre mesele sadece Türkiye ile Irak arasında sınır hattının tesbitinden ibaretti. Türkiye'ye göre ise, mesele daha şümüllüydü ve Musul'un mukadderatı ile ilgili idi. İngiltere, anlaşmazlığa konu olan bölgede yaşayan halkın cahil olduğu ve sınır işlerinden anlamadığı gerekçesiyle plebisite itiraz etmişti. İngiltere'nin meseleyi sadece bir sınır meselesi gibi göstermek istemesine karşılık Fethi Bey, "her hudut meselesinin bir arazi meselesi vazettiği gayri kabili inkârdır" demiştir²⁷. Görüşmeler sırasında Meclis, tarafların *status quo*'yu bozmamalarını öngören bir karar almış-

²⁵ C. J. Edmonds, *Kurds, Turks and Arabs*, (London: Oxford University Press, 1957), s. 386 - 387.

²⁶ Nihat Erim, "Milletlerarası Daimî Adalet Divanı ve Türkiye. Musul Meselesi" *Ankara Hukuk Fakültesi Dergisi*, c. III, (1946) s. 331; Vere - Hodge, *op. cit.*, s. 61.

²⁷ Nihat Erim, "Milletlerarası Daimî Adalet Divanı ve Türkiye, Musul Meselesi" *op. cit.*, s. 332.

tır. Bundan sonra, Meclis, Musul halkının isteklerini tesbit etmek, ilgili üç devletin resmî makamları ile görüşmek ve bunlara dayanarak kendisine rapor vermek üzere Macaristan'ın eski Başbakanı Kont Paul Teleki, İsveç'in Bükreş Büyük Elçisi De Wirsén ve Belçika ordusu emekli albayı Paulis'ten müteşekkil bir komisyon kurmuştur.

Cenevre'de görüşmeler devam ederken Musul bölgesinde İngiliz - Türk silâhlı kuvvetleri arasında mevzii çatışmalar vuku bulmaya başlamıştı. İngilizler, 9 Ekim 1924 te verdikleri bir ultimatoda, Türk kuvvetleri 48 saat içinde İngilizler tarafından kabul edilen sınır hattı gerisine çekilmezlerse zora başvurulacağını bildirmişlerdir. Bunun üzerine, Türkiye geçici bir sınır hattının tesbiti için Milletler Cemiyeti Meclisine başvurmuştur. Brükselde olağanüstü bir toplantı yapan Milletler Cemiyeti Meclisi 29 Ekim 1924 te geçici sınır hattını tesbit etmiş ve taraflardan bu hatta riayet etmelerini istemiştir. Tarafların buna riayet edeceklerini bildirmeleri üzerine uyusmazlık geçici bir süre için halledilmiş ve Tahkik Komisyonunun görevlerini yapması mümkün olmuştur.

Tahkik Komisyonu raporunu Eylül 1925 te Milletler Cemiyeti Meclisine sunmuştur. Komisyon raporunda Musul halkının hiçbir tarafa katılmaksızın bağımsız kalmak istediğini bildirmiştir. Buna rağmen Komisyon Cemiyet Meclisine şu tavsiyelerde bulunmuştur: 1) Musul Irak'ın bir parçası sayılacak ve Irak 25 yıl süre ile İngiliz Mandası altına konulacaktır; 2) Türkiye ile Irak arasındaki sınır hattı Brüksel'de tesbit edilen hat olacaktır²⁸. Komisyonun bu tavsiyeleri gerek Türk halkı, gerek Cenevre'deki Türk temsilcilerinin şiddetli tepki ve itirazlarına sebep olmuştur. Fethi Bey'in yerine Cenevre'ye gelmiş bulunan Tefik Rüşti (Aras) Bey Cemiyet Meclisinin yalnız Cemiyet Misakının çizdiği sınırlar içinde karar verebileceğini belirtmişti. Bu sınırlar içinde Meclise bir yetki veya görev verildiği zaman bunun açıkça belirtilmesi gerekiyordu. Nitekim, Lausanne Andlaşmasının 24, 48 ve 107 nci maddelerinde bu gibi durumlara açıkça işaret edilmiştir. Oysa, Lausanne Andlaşmasının 3 üncü maddesinin 2 nci fıkrasında sadece, "Milletler Cemiyeti" Meclisine arz olunacaktır" denilmektedir. Şu halde, Meclis bu konudaki yetkilerini kullanırken Misak hükümleri çerçevesi içinde hareket etmek mecburiyetindedir²⁹. Bundan başka Tefik Rüşti Bey uyusmazlığa taraf olan devletlerin müspet oyu olmadan Meclisin bu konuda tarafları bağlayacak bir karar

²⁸ F. P. Walters, *A History of the League of Nations*, v. I, (London: Oxford University Press, 1952), s. 307 - 308; Edmonds, *op. cit.*, s. 431.

²⁹ Nihat Erim, "Milletlerarası Daimî Adalet Divanı ve Türkiye, Musul Meselesi" *op. cit.*, s. 334.

alamıyacağını ileri sürmüştür³⁰. Türk temsilcisinin bu itirazları karşısında Cemiyet Meclisi 19 Eylül 1925 te Milletlerarası Daimî Adalet Divanından istişari mütalâa istiyerek şu soruları sormuştur: 1) Lausanne Andlaşmasının 3 üncü maddesinin 2 nci fıkrasına göre Meclis tarafından alınacak kararın mahiyeti nedir? Bu bir hakemlik mahkemesi kararı mıdır, bir tavsiye midir, yoksa sadece bir tavassut mudur? 2) Karar oy birliği mi, yoksa çoğunlukla mı alınmalıdır? İlgili tarafların temsilcileri oylamaya katılabilir mi?

Bu sorulardan da anlaşılacağı gibi Daimî Adalet Divanının yalnız usule ilişkin konularda fikri sorulmuştur. Milletler Cemiyeti Genel Sekreteri tarafından Divan'dan mütalâa istendiği hususunda Türkiye'ye tebliğat yapılması üzerine Türk Hükümeti 8 Ekim 1925 tarihli bir telgrafla verdiği cevapta meselenin siyasi bir nitelik taşıdığını, hukuki bir hal suretine bağlanamayacağını, bu yüzden de Türkiye'nin Divanın çalışmalarına katılmıyacağını bildirdi³¹. Divana 21 Kasım 1925 tarihli ve 12 numaralı mütalâası özet olarak şöyledir: 1) Milletler Cemiyeti Misakı'nın 15 inci maddesine göre Cemiyet Meclisi esas itibarıyla bağlayıcı karar alamaz. Bununla beraber, Lausanne Andlaşmasının 3 üncü maddesinin 2 nci fıkrasının son cümlesindeki "mukadderatı kat'iyesi bu karara muallak olan" tâbiri ile taraflar Cemiyete bu konuda bağlayıcı karar almak yetkisi tanımışlardır. Bu yüzden, Meclis bu konuda bağlayıcı karar vermek yetkisine sahiptir; 2) Cemiyet Meclisinde bu konuda kararın oybirliği ile alınması gerekmektedir. Çünkü Cemiyet Misakının 5 nci maddesinin 1 inci fıkrasında genel olarak Mecliste kararların oybirliği ile alınacağı açıkça belirtilmektedir. Çoğunlukla verilecek kararlar, gerek Misak'da, gerek Barış Andlaşmalarında (Örneğin, Lausanne Andlaşmasının 44 ve 107 inci maddeleri) belirtilmiştir. Lausanne Andlaşmasının 3 üncü maddesinin 2 nci fıkrasında bu hususta bir sarahat bulunmadığına göre, Meclis kararını oybirliğiyle alacaktır. Uyusmazlığa taraf devletlerin temsilcilerinin oylamaya katılıp katılmıyacağı meselesine gelince: Misak'ın 15 inci maddesinin 6 ve 7 inci fıkraları uyusmazlık durumlarında oybirliği hesaplanırken ilgili devletlerin temsilcilerinin oylarının göz önünde bulundurulmayacağını âmindir. Bu sebeplerle yukardaki şartlar altında Cemiyet Meclisinin Türk - Irak sınırı hakkında vereceği karar taraflar için bağlayıcı sayılacaktır³².

³⁰ Walters, *op. cit.*, s. 309.

³¹ Nihat Erim, "Milletlerarası Daimî Adalet Divanı ve Türkiye, Musul Meselesi" *op. cit.*, s. 336.

³² Divanın İstişari Mütalâasının tam metni için bkz: Publications de la Cœur Permanente de Justice Internationale, Série B, *Recueil des Avis Consultatifs*,

Milletlerarası Daimî Adalet Divanının bu mütalâası "istisnâî" mahiyette olduğu için Cemiyet Meclisi bu mütalâaya uymak mecburiyetinde değildi. Mütalâanın Meclise mal edilebilmesi için Meclisin bu yolda bir karar vermesi gerekiyordu. Meclis böyle bir kararı Misak'ın 5 inci maddesine göre alırken Türkiye ve İngiltere'nin oylarının da nazarı dikkate alınıp alınmayacağı tekrar bir tartışma konusu olmuştur. Fakat, Meclis ilgili tarafların oylarını hesaba katmaksızın Divanın mütalâasını tasvip etmiştir³³. Bu karardan sonra Türkiye Misak hükümlerinin ihlâl edildiğini ileri sürerek Cenevre'deki temsilcilerini geri çekmiştir. Nihayet, Meclis 16 Aralık 1925 te Tahkik Komisyonunun yukarıda belirttiğimiz tavsiyelerini Türk temsilcilerinin gıyabında tasvip etmiştir. Cemiyet Meclisi bu kararı bir soruşturmada bulunmak üzere Musul bölgesine gönderilmiş bulunan Estonya'lı General Laidoner'in Meclise bir rapor sunmasından kısa bir süre sonra almıştır. Bu raporda Türklerin adı geçen bölgede yaşayan Hristiyanlara kötü muamele ettikleri belirtiliyordu. Meclisin Türkiye aleyhine oybirliğiyle karar vermesinde bu raporun etkisi olduğu anlaşılmaktadır³⁴. Musul bölgesinde bulunan Hristiyanlara Türkler tarafından kötü muamele yapıldığı iddiaları hakkında Başvekil İsmet Paşa 12 Aralık 1925 te (yani Milletler Cemiyeti Meclisi tarafından Musul'un Irak Mandasına bırakılması kararından dört gün önce) Türkiye Büyük Millet Meclisinde yaptığı bir konuşmada şöyle demiştir: "Muhterem arkadaşlarım! Bizim aleyhimizdeki hristiyanların tehciri propaganda ananesini derhatır buyurunuz. Türkiye aleyhinde ne vakit Diplomatlar siyasi ve fena bir karar vermek isterlerse daha evvel hristiyanlar hakkında bir propaganda yaparlar. Bu, artık moda olmuştur³⁵.

Cemiyet Meclisinin kararı Türk resmî çevrelerinde ve halk oyunda İngiliz emperyalizmine ve Milletler Cemiyeti sistemine karşı büyük tepki yaratmıştır³⁶. 1919 yılında İngilizlerin teşviki ve yardımı ile Yunanlıların

No 12 (1925); ayrıca bkz: Nihat Erim, "Milletlerarası Daimî Adalet Divanı ve Türkiye: Musul Meselesi" *op. cit.*, s. 336 - 343.

³³ Bayur, *Türkiye Devletinin Dış Siyaseti*, s. 175 - 176.

³⁴ Arnold J. Toynbee and Kenneth P. Kirkwood, *Turkey*, (New York: 1927), s. 284.

³⁵ *İsmet Paşanın Siyasi ve İçtimai Nutukları 1920 - 1933*, s. 119.

³⁶ Akşam gazetesi, 17 ve 18 Aralık 1925; ayrıca bkz: *Turkey and the United Nations* (National Studies on International Organization) (Prepared under the auspices of the Institute of International Relations of the Faculty of Political Sciences at the University of Ankara for the Carnegie Endowment for International Peace) (New York: 1961), s. 25; ayrıca bkz: Mehmet Gönübol ve Türkkiye Ateş, *Turkey in the United Nations; A Legal and Political Appraisal*, (Ankara: 1960), s. 7 - 8.

Anadolu'ya çıkması, Anadolu'daki azınlıkların Türkler aleyhine tahrik edilmesi, Birinci Dünya Savaşından sonra İngilizlerin İstanbul'u işgal ederek milliyetçileri sürgüne göndermeleri, Arapları ve Kürtleri Türkler aleyhine kışkırtmaları ve nihayet Musul meselesi Türkiye'de haklı olarak bir İngiliz düşmanlığı doğurmuştu. Musul meselesinin devam ettiği sırada İngilizler bağımsız bir Kürdistan kurulması fikrinden henüz vazgeçmemişler, bu emellerini gerçekleştirmek için Irak'taki kuvvetleri vasıtasıyla Kürtleri Türkler aleyhine kışkırtmaya çalışmışlardır.

Kabul etmek gerekir ki, Milletler Cemiyeti Meclisinin Musul'u Irak'a bırakan kararı bu konuda Irak'ın ya da İngiltere'nin haklı olmasından ileri gelmemiştir; Cemiyet Meclisi esas itibarıyla siyasi bir organdır ve bu organda alınan kararlar Milletlerarası Daimî Adalet Divanının mütalâasına rağmen siyasi çıkarların etkisi altında kalmaktadır. Musul meselesi Cemiyet Meclisinde görüşülürken İngiltere Cemiyetin en nüfuzlu üyelerinden biri ve Meclisin daimi üyesi bulunuyordu. Buna mukabil Türkiye bu Teşkilâtın üyesi bile değildi. Meclisin Türkiye aleyhine karar almasında bu gerçeğin önemli bir rolü bulunduğunu kabul etmek gerekir. Milletler Cemiyeti Birinci Dünya Savaşının galipleri tarafından kurulmuş bir teşkilât idi. Bu teşkilât içinde büyük devletlerin özel hukuki yetkileri ve önemli siyasi nüfuzları bulunuyordu.

Millî Mücadeleden yeni çıkmış ve bu mücadelede önemli kayıplara uğramış bulunan Türkiye'nin bu durumundan yalnız İngiltere değil, savaşta galip çıkan diğer büyük devletler de faydalanmak istemişlerdir. Gerçekten, Fransa ve İtalya da İngiltere gibi savaş meydanlarında elde edemediklerini diplomasi ve tehdit yolu ile elde etmek teşebbüslerinde bulunmuşlardır. Bu mesele ileride Türkiye ile Fransa ve İtalya arasındaki münasebetler incelenirken ele alınacaktır.

Bu olaylar Türkiye'nin Millî Mücadele sırasında izlediği dış politikaya dönmesini gerektirmiştir. Millî Mücadelede Türkiye'yi anlamayan devletler Lausanne'dan sonra da anlamamakta devam etmişler ve bu devlete karşı davranışlarını değiştirmemişlerdir. Batılı devletlerin bu davranışları karşısında yalnız kalan Türkiye yeniden büyük bir devletin desteğine ihtiyaç duymuştur. O sırada Türkiye ile dostane münasebetlerini devam ettirmek isteyen tek büyük devlet Sovyetler Birliği idi. Nitekim, Türkiye 17 Aralık 1925 te, yani Cemiyet Meclisinin Musul hakkındaki kararından bir gün sonra, Sovyetler Birliği ile Paris'te bir Tarafsızlık ve Saldırmazlık Andlaşması imzalamıştır.

Misak-ı Millî sınırları içinde olmasına rağmen, Türkiye Milletler Cemiyeti Meclisinin kararından sonra Musul'u kuvvet yolu ile geri almak teşebbüsünde bulunmamıştır. Böyle bir teşebbüse girişmek gerek iç, gerek

dış düşmanlarımıza Türkiye üzerindeki emellerini gerçekleştirmek için yeni bir fırsat verecekti. Öte yandan, savaştan yorgun ve bitkin çıkan Türkiye devrim ve kalkınma hareketlerine girişmişti. Yeni bir savaş Türkiye'deki bu çalışmalarını süresiz olarak geriye bırakabilecekti. Bu sebeplerle, Türk Hükümeti Cemiyet Meclisinin vermiş olduğu kararı esas kabul ederek İngiltere ve Irak'la görüşmelere girişmiştir. Bu görüşmeler sonunda, 5 Haziran 1926 da yapılan bir Andlaşma ile Lausanne'dan arta kalan önemli bir uyuşmazlık halledilmiş ve Türkiye'nin Batılı devletlerle normal münasebetler kurması için bir adım atılmıştır³⁷. Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras Andlaşmanın tasdiki vesilesiyle 7 Haziran 1926 da söylediği nutukta şöyle demiştir:

Sakit imparatorluğun hal ve tanziminin neslimize tevdi ettiği birçok mesaili azimeyi hayatiye milletimizin âleme destan olan mücadelesi sayesinde hüsnü halde intac edilirken Millî inkılâbımızın semeratı zaferini bir an evvel istihsal ve sulhu tehir etmek için büyük bir kıyasatla halli tehir edilmiş olan bu iki meseleden başlıcası olan Türkiye ve Irak hududu işini artık bir şekli halle isal zamanı hulûl etmiş bulunuyordu. Şarkı karpide başlıca kuvveti temsil eden Türkiye Cumhuriyetinin en esaslı mihverî siyaseti mileli mütemeddine arasında bir unsuru intizam ve terakki olarak çalışmak olduğuna göre cihanın ve şarkı karibin sulh ve huzuru ve Irakın istiklâl ve saadeti namına ve Büyük Britanya İmparatorluğu ile münasebetlerimizi normal bir hale getirmek için yegâne muallâk kalan bu arazi meselesinde fedekârlıklara katlandık³⁸.

1926 Andlaşmasına göre Türkiye ile Irak arasındaki sınır esas itibariyle Cemiyet Meclisi tarafından Brüksel'de tesbit edilen hat olacaktı; fakat, bu hatta Türkiye lehine bazı küçük değişiklikler yapılacaktı. Bundan başka, Andlaşmaya göre (Madde: 14) Irak Hükümeti, Musul üzerindeki haklarından vazgeçen Türkiye'ye, 25 yıl süre ile petrolden alacağı aidatın % 10 unu verecekti. Daha sonra, 1926 Andlaşmasına ek notalarda öngörülen esasa uygun olarak, Türkiye 500.000 İngiliz lirası karşılığında petrol üzerindeki hakkından feragat etmiştir.

1926 Andlaşmasından sonra Türkiye ile İngiltere arasındaki münasebetlerin gelişmesi pek kolay olmamıştır. Bu sıralarda yayımlanan İngiliz ve Türk gazeteleri iki devlet arasındaki münasebetlerin soğuk olduğunu açıkça göstermektedir. Mustafa Kemal'in giriştiği devrim hareketleri İngiltere'de anlaşılamamıştı. Bu durum 1929 yılına kadar devam etmiştir.

³⁷ Bu Andlaşmanın metni için bkz: *Düstur, Üçüncü Tertip, c. 7* (ikinci baskı), s. 1612.

³⁸ Ahmet Şükrü Esmer, *Siyasi Tarih 1919 - 1939*, (Ankara: 1953), s. 197.

1929 da bir İngiliz filosu İstanbul'u resmen ziyaret etmiş ve filo kumandanı ile İngiliz Elçisi Ankara'da Atatürk'ü ziyaret etmiştir. Bu ziyaret iki memleket arasındaki münasebetlerde yeni bir gelişmenin başlangıcı olmuştur. Bundan kısa bir süre sonra Sovyet Dışişleri Bakanı yardımcısı Karahan da Ankara'yı ziyaret etmiştir. Bu son ziyaret Sovyet Rusya'nın Türk - İngiliz yaklaşmasından duyduğu endişeyi gösteriyordu.

Türk - Sovyet Münasebetleri

Türkiye'nin Millî Mücadele sırasında Avrupa'nın en güçlü devletleriyle çatışma halinde bulunduğunu, bu yüzden o sırada kendisi gibi emperyalizme karşı savaşan Sovyetler Birliği ile işbirliği yaparak 1921 İtilâfnamesini imzaladığını yukarıda izah etmiştik. 1923 ten sonra Türk - Sovyet münasebetleri, Lausanne'dan arta kalan meselelerin hallinde Batılı devletlerin Türkiye'ye karşı davranışlarının etkisi altında gelişmiştir.

Lausanne'dan arta kalan meselelerin en çetini olan Musul uyuşmazlığında Milletler Cemiyetinin tutumu Türkiye'yi güçlü komşusu Sovyetlere iterken, Birinci Dünya Savaşının galipleri ile Almanya'yı birbirine yaklaştırmak için hazırlanan Locarno sistemi de Sovyetleri Türkiye'ye yaklaştırıyordu. 1917 İhtilâlinden, özellikle 1921 - 1922 yıllarından sonra Sovyetler Birliği etrafını saran kapitalist çemberi yıkmak için dış politikasını iki hedefe yöneltmişti: 1) Almanya ile Batılı devletlerin arasını açmak; 2) Komşuları ile iyi münasebetler kurarak bu devletleri kendisine yaklaştırmak. Sovyetler 1921 yılında komşularıyla yaptıkları birçok andlaşmalarla bu devletlerle iyi münasebetler kurabilmişlerdi. Fakat, Almanya'yı Batılı devletlerden ayırmak hususundaki politikalarında başarı gösterememişlerdir. Sovyetler Birliği ile Batılı devletler arasında ticari münasebetlerin yeniden kurulması maksadiyle toplanan 1922 Cernova Konferansı sırasında Almanya ile Sovyetler arasında gizli görüşmeler yapılmış ve 16 Nisan 1922 de Rapallo Andlaşması imzalanmıştı. Ancak, Rapallo Andlaşmasından sonra Sovyet - Alman yakınlaşması uzun sürmemiş, 1 Aralık 1925 de Fransa, İngiltere, Almanya, İtalya, Belçika, Polonya ve Çekoslovakya arasında imzalanan Locarno Andlaşmaları Almanya'yı tekrar Sovyetlerden uzaklaştırmıştır. Avrupa sahnesinde meydana gelen bu yeni gruplaşmayı Sovyetler kendilerine yöneltilmiş bir hareket olarak görmüşlerdir³⁹. Bir taraftan Locarno Andlaşmaları, diğer yandan da Milletler Cemiyeti Meclisinin Musul hakkındaki kararı Türkiye

³⁹ Bu konuda Litvinof tarafından 10 Aralık 1928 de yapılan konuşmaya bkz. *Documents on International Affairs 1928*, (ed. J. W. Wheeler - Bennett), (London: Oxford University Press, 1929), s. 169 vd.

ile Sovyetleri birbirine yaklaştırmış ve iki devlet arasında 17 Aralık 1925 te, Paris'te, bir Tarafsızlık ve Saldırmazlık Andlaşmasının imzalanmasına yol açmıştır⁴⁰. Chicherin ile Tevfik Rüşti Aras arasında imzalanan bu Andlaşma özet olarak şu esasları kapsıyordu: Akid taraflardan biri tecavüze uğrarsa, diğer taraf "akid birincisine karşı bitarafılığı muhafaza" edecektir (Madde: 1); taraflardan hiçbirisi diğerine karşı tecavüz hareketinde bulunmayacak, diğer devletlerle bu devlete yöneltilmiş bir ittifak veya siyasi mahiyette bir andlaşma yapmayacak ve diğer devletler tarafından girilmiş düşmanca bir harekete katılmıyacaktır (Madde: 2). Üç yıl için imzalanan bu Andlaşma bu sürenin sona ermesinden altı ay evvel bir tarafca feshedilmediği takdirde bir yıl uzatılmış sayılacaktır (Madde: 3).

Sovyet Dışişleri Komiseri Yardımcısı Litvinof 24 Aralık 1925 tarihli *Pravda* gazetesinde çıkan bir demecinde bu Andlaşma hakkında özet olarak şöyle demiştir: Bu Andlaşma hiçbir devlete müteveccih değildir; tamamen barışçı maksatlarla imzalanmıştır. Milletler Cemiyeti ve Locarno Andlaşmaları ile barış korunamamaktadır; ancak bu gibi tedbirler savaşa engel olabilir⁴¹.

1925 Andlaşmasından sonra Türkiye - Sovyet münasebetlerini iki bakımdan ele almak gerekmektedir: 1) Siyasi münasebetler; 2) İktisadi ve ticari münasebetler. 1925 Andlaşmasının imzalandığı sırada Türkiye ve Sovyetler Birliği Milletler Cemiyetinin üyesi değillerdi. Sovyetler Birliği Milletler Cemiyetini, büyük devletler tarafından kendisine karşı girişilecek bir harekette kullanılacak bir vasıta olarak görüyordu. Bu yüzden, Sovyetler Birliği Milletler Cemiyetine girmedigi gibi, Teşkilâta Türkiye'nin girmesini de önlemeğe çalışıyordu. Öte yandan, Musul meselesinin hallinden sonra İngiltere Milletler Cemiyetine girmesi için Türkiye üzerinde baskı yapıyordu. İngilizlere göre Türkiye Milletler Cemiyetine girdiği takdirde ülkesi üzerinde emelleri olan İtalya ve Yunanistan'a karşı kendisini koruyabilecekti. İngiltere Türkiye'yi Moskova'dan uzaklaştırmak için iktisadi boykot mahiyetini taşıyan mali tedbirler almış ve bu tedbir-

⁴⁰ Bu Andlaşmanın metni için bkz: *Düstur*, Üçüncü Tertip, c. 7 (ikinci baskı), s. 225. Bu Andlaşmanın imzalanmasından sonra 1926 - 1928 yılları arasında Sovyetler Birliği ile Türkiye komşularıyla bu andlaşmaya benzeyen diğer andlaşmalar imzalamışlardır. Bu andlaşmaların başlıcaları şunlardır: Sovyetler Birliği ile Almanya arasında 24 Nisan 1926; Sovyetler Birliği ile Litvanya arasında 28 Eylül 1926; Sovyetler Birliği ile İran arasında 1 Ekim 1927; Türkiye ile İran arasında 22 Nisan 1926; Türkiye ile Afganistan arasında 25 Mayıs 1928; İran ile Afganistan arasında 15 Haziran 1928 tarihli andlaşmalar.

⁴¹ Bu demecin metni için bkz: Degras, *op. cit.*, v. II (1925 - 1932), s. 79 - 80.

leri bir baskı aracı olarak kullanmıştır⁴². Fakat, İngiltere'nin bu baskısı Türk - Sovyet münasebetlerini bozamamış, aksine bu iki devletin daha fazla yakınlaşmasına sebep olmuştur. Nitekim, Kasım 1926 da Tevfik Rüşti Aras Chicherin'le görüşmek üzere Odessa'ya gitmiştir. Odessa görüşmelerinde özellikle üç nokta üzerinde durulmuştur: Bir ticaret andlaşmanın imzalanması, Milletler Cemiyetine girmek meselesi ve en önemli olarak da, Türkiye üzerindeki İtalyan tehdidi. Tevfik Rüşti Aras Odessa'dan ayrılırken Sovyet Dışişleri Komiseri kendisine Atatürk'e verilmek üzere bir mektup vermiştir. Bu mektupta Sovyetler Birliğinin, Türkiye'nin Balkanlar'daki çıkarlarını tehlikeye sokacak hiçbir teşebbüste bulunmayacağı belirtiliyordu⁴³. Daha sonra, Türkiye Milletler Cemiyeti Meclisinde kendisine daimi üyelik verilmediği takdirde Teşkilâta girmeyeceğini resmen açıklamıştır⁴⁴. Türkiye'nin bu isteğinin Teşkilâtın üyesi olan büyük devletler tarafından kabul edilmeyeceği belli idi. Böyle bir şartın ileri sürülmesi Cemiyete girmeyi reddetmekten başka bir şey değildi.

1925 Andlaşmasından sonra Türkiye ile Sovyetler Birliği arasındaki siyasi yaklaşma devam ettiği halde, Türkiye için hayati önem taşıyan iktisadi ve ticari münasebetleri aynı gelişmeyi göstermemiştir. Gerçekten, kendi iktisadi kalkınma meseleleri üzerine eğilmiş bulunan Sovyetler Birliği, iktisadi ve ticari konularda Türkiye'yi ve diğer Doğu devletlerini tatmin edecek durumda değildi. Aksine, Sovyetler Birliği ile bu devletlerin iktisadi ve ticari çıkarları çatışma halinde idi. Milli Mücadele sırasında müşterek düşmanlara karşı savaştan Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında siyasi ve askerî alandaki işbirliği iki devlet arasındaki ticari münasebetleri de etkilemiş, bu yüzden ticaret hacmi artmıştı. Fakat Lausanne'dan sonra aynı ortam bulunmuyordu; Lausanne'dan sonra Türkiye ve Sovyetler Birliği arasındaki iktisadi ve ticari münasebetlerin gelişmesi bazı engellerle karşılaşmıştır. Şubat 1926 da Türkiye'den ithal edilen mallara Sovyetler'in bazı tahditler koyması ve Mayıs ayında Odessa limanında Türk mallarına giriş izni verilmemesi, Türk Hükümetinin protestosuna sebep olmuştu⁴⁵. Chicherin ile Tevfik Rüşti Aras arasında Kasım

⁴² Fisher, *op. cit.*, v. II (1917 - 1929), s. 612 - 613.

⁴³ Odessa görüşmeleri hakkında Chicherinin 24 Kasım 1926 tarihli *Izvestia* gazetesinde yayınlanan demecine bkz: Degras, *op. cit.*, v. II (1925 - 1932), s. 143 - 144

⁴⁴ Fisher, *op. cit.*, v. II (1917 - 1929), s. 613, 1931 yılının Temmuz ayında Türkiye Büyük Millet Meclisinde yapılan Bütçe görüşmeleri sırasında Dışişleri Bakanı Tevfik Rüşti Aras, Milletler Cemiyetine girmememizin Türkiye'ye Cemiyet Meclisinde daimi üyelik verilmemesinden ileri geldiğini açıklamıştır. Tevfik Rüşti Arasın konuşması için bkz: *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi 1931*, c. 3, s. 133.

⁴⁵ Toynbee, *Survey...* 1928, s. 367.

1926 Odessa'da yapılan toplantıda da ticari uyuşmazlıklar halledilememiştir. İki memleket arasında ticari uyuşmazlıkları halletmek ve bir andlaşma metni hazırlamak amacıyla Ocak 1927'de görüşmeler yapılmıştır. Bu görüşmeler kolay cereyan etmemiş ve birçok konularda iki taraf temsilcileri arasında görüş ayrılıkları belirmiştir. Görüş ayrılıkları iki nokta etrafında toplanıyordu: 1) Sovyetlerin bazı Türk mallarını ithal etmek istememeleri; 2) Türkiye'nin bazı şehirlerinde (İstanbul, İzmir, Trabzon, Mersin, Erzurum, Konya, Kars ve Artvin'de) Sovyet Ticaret Müessesillığının şubeler açmak ve bunlara ülke dışı haklar tanımak istemesi. Bununla beraber, görüşmeler sonunda iki devlet arasında, 11 Mart 1927'de, Ankara'da, bir Ticaret ve Seyrisefain Andlaşması imzalanmıştır⁴⁶. Bu Andlaşmada, Sovyetler Birliğinin Türkiye'den yapacağı ithalata yıllık değer tahditleri konulması öngörülmüyordu. Ayrıca, bu Andlaşma ile Türkiye, Kars ve Artvin müstesna, yukarıda adı geçen şehirlerde Sovyet ticaret müessesillığının şubeler kurmasını ve bunların bazı diplomatik imtiyazlardan faydalanmalarını kabul etmiştir. Buna karşılık, Sovyetler, Türkiye'nin isteği üzerine, üçüncü bir devlete gönderilecek malların gümrüğe tabi olmadan taraf devletlerin ülkelerinden transit olarak geçmesini kabul etmişlerdir. Andlaşmaya konulan bu hüküm, Batum limanının Türkiye tarafından kullanılmasını sağlıyordu⁴⁷.

1927 Ticaret Andlaşması iki memleket arasında ticaret hacmini arttırmış, fakat ticari ve iktisadi konularda çatışmaların devam etmesini önleyememiştir. Bu Andlaşmanın uygulanmasında Sovyet Hükümetinin Türk ihracatçılarına çıkardığı güclükler, Türk Hükümetinin protestolarına sebep olmuştur⁴⁸.

1928 yılından sonra iki memleket arasındaki siyasi münasebetler milletlerarası politikanın etkisi altında gelişmiştir. 1917 Bolşevik İhtilâlinde sonra Batılı devletler uzun müddet Rusya'daki yeni rejimi tanımamışlar ve Sovyetler Birliğini dünya politikasından tecrit etmeye çalışmışlardır. Bu yüzden, Batılı devletlerin tecavüz hareketine maruz kalacağı endişesinde bulunan Sovyetler Birliği komşuları ile iyi münasebetler kurmak istemiştir. Sovyetler Birliği Milletler Cemiyetinin müzahareti ile Cenevre'de toplanan Silâhsızlanma Konferansına Türkiye'nin de katılmasını teklif etmiştir. Silâhsızlanma Konferansının Hazırlık Komisyonundaki

⁴⁶ Bu Andlaşmanın metni için bkz: *Düstur*, Üçüncü Tertip, c. 8 (ikinci bas-
kı), s. 607.

⁴⁷ Batum limanının Türkiye tarafından kullanılması hakkında Türkiye ile
Sovyet Rusya arasında 16 Mart 1921'de imzalanan Andlaşmada hüküm bulunmak-
taır.

⁴⁸ Toynbee, *Survey...* 1928, s. 369; Vere-Hodge, *op. cit.*, s. 73.

Sovyet temsilcisi Litvinof "Türkiye Cumhuriyetinin dünya siyasetinde oynamakta olduğu mühim rol ve coğrafi durumu sebebiyle" Komisyon çalışmalarına katılması gerektiğini savunmuştur. Bu konuşma üzerine Türkiye Mart 1928'de Cenevre'ye davet edilmişti⁴⁹. Bağımsızlık savaşın-
dan sonra Türkiye'nin ilk defa katıldığı bu milletlerarası konferansta, Türk temsilcisi topyekûn silâhsızlanma hususunda Sovyet tezini destek-
lemiştir⁵⁰.

Türkiye ile Sovyetler Birliği arasındaki yakınlaşmanın devam etmekte olduğunu gösteren diğer bir husus da, Türkiye'nin 1929 yılında Litvinof Protokolüne katılmasıdır. Milletler Cemiyeti Misakının birçok durumlarda savaşı yasaklamadığı malumdur. Milletler Cemiyetinin muhtemel bir sa-
vaşı önleyemeyeceğinin anlaşılması üzerine Amerika Birleşik Devletleri Dışişleri Bakanı Kellogg ile Fransız Dışişleri Bakanı Briand uzun mektuplaşmalardan sonra Cemiyet Misakındaki boşluğu doldurmak için 22 Ağustos 1928 yılında yeni bir Milletlerarası vesika hazırlamışlardır. "Savaşın milli siyaset aleti olarak kullanılması", yani tecavüzü savaşı yasaklayan bu vesikaya Türkiye 8 Eylül 1928 tarihinde katılmıştır. Batılı devletlerin tecavüzüne uğramaktan korkan Sovyetler Birliği de Kellogg-Briand Paktına katılmış ve bu vesikayı ilk tasdik eden devlet olmuştur⁵¹. Bu devlet Paktın Doğu Avrupa devletleri arasında bir an önce yürürlüğe girmesini sağlamak amacıyla 9 Şubat 1929'da Moskova'da Polonya, Ro-
manya, Letonya ve Estonya ile Litvinof Protokolü diye bilinen bir pro-
tokol imzalamıştır. Bu Protokol'e Türkiye'nin de katılması için Ankara'daki Sovyet Elçisi Sourich Protokolün metnini 26 Şubat 1929'da Tefvik Rüstü Aras'a vermiştir⁵². Bunun üzerine, Türkiye Büyük Millet Meclisi 1 Nisan 1929 tarihli oturumunda Litvinof Protokolüne katılmamızı ka-
bul etmiştir⁵³.

1923 - 1930 yılları arasında Türk - Sovyet münasebetleri dostane de-

⁴⁹ Esmer, *op. cit.*, s. 203. Bu davet hakkında Dışişleri Bakanı Tefvik Rüstü Aras'ın Türkiye Büyük Millet Meclisinde yaptığı konuşmaya bkz: Tefvik Rüstü Aras, *Lozanın İzlerinde On Yıl*, (İstanbul: 1935), s. 106.

⁵⁰ Bu konuda Sovyet temsilcilerinin Silâhsızlanma Konferansının hazırlık komisyonundaki çalışmaları hakkında Litvinof tarafından Sovyet Merkezî İcra Komitesine verilen 21 Nisan 1928 tarihli rapora bkz: Degras, *op. cit.*, v. II (1925 - 1932), s. 303 - 313.

⁵¹ Sovyetlerin Batılı devletlerin tecavüzünden endişe duydukları Litvinof'un Sovyetler Birliği Merkez İcra Komitesinde, 16 Aralık 1928'de yaptığı konuşmalar-
dan açıkça anlaşılmaktadır. Bu konuşmaların metni için bkz: *Documents on Inter-
national Affairs 1928*, s. 169, 183.

⁵² Bu noktanın metni için bkz: Degras, *op. cit.*, v. II (1925 - 1932), s. 363.

⁵³ *Ayın Tarihi*, 1929, No. 57, s. 4405.

vam etmekle beraber, Sovyetler Birliği Türkiye'nin dayandığı tek büyük devlet olmaktan çıkmaya başlamıştır. 1928 yılında İtalya ile bir dostluk ve tarafsızlık andlaşması imzalanmıştı. 1930 yılına doğru Türkiye eski düşmanları İngiltere, Fransa ve Yunanistan'la meselelerini halletmiş ve bu devletlerle normal münasebetler kurmuştu. Türkiye ile Batılı devletler arasındaki bu yaklaşma Sovyetler Birliğinde Türkiye'yi kaybetmek endişesi uyandırmıştı. Bu gelişmeler üzerine Türk - Sovyet münasebetlerini yeniden kuvvetlendirmek için Sovyet Hariciye Komiseri yardımcısı Karahan 12 Aralık 1929 da İstanbul'u, ertesi gün de Ankara'yı ziyaret etmiştir. Bu ziyaret sırasında Karahan ile Tefik Rüştü Aras, 17 Aralık 1929 da, (yani 17 Aralık 1925 tarihli andlaşmanın imzalanmasından tam dört yıl sonra) 1925 Dostluk ve Tarafsızlık Andlaşmasını teyit eden ve iki yıl uzatan bir Protokol imzalamışlardır⁵⁴. Bu Protokole göre Âkid taraflardan biri Andlaşmaya son vermek arzusunda olduğunu iki yılın sona ermesinden altı ay önce diğer tarafta bildirmezse, Andlaşma bir yıl daha uzatılmış sayılacaktı. Bundan başka Protokolda "Âkidlerden her biri diğer tarafa iblâğ etmeksizin, işbu tarafın kara veya denizden doğrudan doğruya komşuluğunda bulunan devletlerle siyasi mukaveleler akdine mâtuf müzakerelere girişmemeyi ve bu kabil mukaveleleri ancak mevzubahis tarafın muvafakati ile akdetmeyi" taahhüt etmişlerdir. Ancak, belirtmek gerekir ki, bu Protokol Türkiye ile Batılı devletler arasında iyi münasebetlerin gelişmesine engel olmamıştır.

Türk - İtalyan Münasebetleri

Birinci Dünya Savaşından sonra Türk ülkesini paylaşmak teşebbüsünde bulunan üç büyük devlet arasında Türkiye ile iyi münasebetler kuran ilk devlet İtalya olmuştur. Bu savaş sırasında imzalanan gizli anlaşmalar gereğince, Anadolu'da bu devlete vaadedilen toprakların verilmemesi üzerine İtalya Anadolu üzerindeki iddialarından bir süre için vazgeçmiştir.

Bununla beraber 1922 yılında İtalya'da idareyi eline geçiren Mussolini'nin başkanlığındaki Faşist rejim kısa bir süre içinde mütecaviz ve sömürgeci bir dış politika izlemeye başlamıştır. Mussolini'nin idaresindeki İtalya yavaş yavaş, 18 Ağustos 1917 tarihli St. Jean de Maurienne Andlaşması sırasındaki dış politikasına dönmüştür; Türkiye'nin Musul meselesi sebebiyle İngiltere ile uyumsuzluk halinde bulunmasından istifade eden İtalya Anadolu üzerindeki emellerini yenilemiştir. Türkiye Musul'u

⁵⁴ Bu Protokolün metni için bkz: *Düstur*, Üçüncü Tertip, c. II (ikinci baskı), s. 67.

kuvvet kullanarak almak teşebbüsünde bulunduğu takdirde İtalya'nın Anadolu'ya asker çıkaracağı söylentileri dolayıyordu⁵⁵. Esasen 1926 yılında Trablusgarb'ı ziyareti sırasında Mussolini yayılma emellerini açıklayan konuşmalar yapmıştı.

Musul meselesinin 1926 yılında halledilmesi üzerine İngiltere ve Fransa ile olduğu gibi İtalya ile de Türkiye'nin münasebetleri düzelmeye başlamıştır. İtalyan resmî çevreleri bu devletin Anadolu üzerinde istekleri bulunduğunu daima yalanlamıştır⁵⁶. Bununla beraber, Musul meselesi sırasında İngiltere ve İtalya'nın Türkiye üzerinde yaptıkları baskıların Türkiye'yi Sovyetler Birliğine yaklaştırdığı da bir gerçektir.

1927 yılından sonra Türkiye'nin yeniden Batılı devletler arasında itibarı yükselmeye başlamış ve bu devletler farklı sebepler yüzünden Türkiye'nin dostluğuna tekrar ihtiyaç duymuşlardır. İtalya bu devletlerden biri idi. İtalya'yı Türkiye ile münasebetlerini yeniden düzenlemeye sevk eden başlıca sebep, bu devletin Arnavutluğa karşı izlemekte olduğu politika yüzünden Yugoslavya ile münasebetlerinin gerginleşmesi idi. İtalya diğer devletlerle münasebetlerinde kuvvetli olabilmek için Doğu Akdeniz devletleri ile bir ittifak sistemi kurmak istiyordu. Bu sistemin içinde bu bölgenin en kuvvetli iki devleti olan Türkiye ve Yunanistan bulunacaktı. Öte yandan, Türkiye de Batılı devletlerle münasebetlerini düzenlemek ihtiyacını duyuyordu; İtalya'ya yaklaşma bu amacın gerçekleşmesinde ilk adımı teşkil edecekti. Türkiye'nin ülkesi üzerinde emelleri bulunan bu devletle dostluk kurması, bütünlüğünü teminat altına alması bakımından da önemli idi. Nihayet, Türkiye bu dostluk sayesinde Sovyetler Birliğinin siyasi nüfuzundan da kurtulmuş olacaktı. 1927 yılında Milano'da yaptıkları görüşmede, Mussolini Tefik Rüştü Aras'a İtalya ile Türkiye ve Yunanistan arasında müşterek bir dostluk ve tarafsızlık andlaşması yapılmasını teklif etmiştir; bu andlaşmaya sonradan Bulgaristan da alınacaktı. Faşist lideri Balkanların güneyinde teşkil edilecek bu sistemle Küçük Entente'a karşı bir denge kurmak istiyordu⁵⁷.

İtalya'nın Balkan Devletlerine karşı izlediği bu politika ilk meyvesini 30 Mayıs 1928 tarihinde Mussolini ile Tefik Rüştü Aras arasında Roma'da Tarafsızlık, Uzlaşma ve Adli Tesviye Andlaşmasının imzalanması ile vermiştir⁵⁸. Yukarıda belirttiğimiz gibi, İtalya Türkiye ve Yunanistan'ı içine alan üçlü bir ittifak sistemi kurmayı düşünüyordu. Ancak, 1928

⁵⁵ Toynbee, *Survey...* 1925, v. I, s. 526.

⁵⁶ Esmer, *op. cit.*, s. 197 - 198.

⁵⁷ Tefik Rüştü Aras, *Görüşlerim*, (İstanbul: 1945) s. 52.

⁵⁸ Bu Andlaşmanın metni için bkz: *Düstur*, Üçüncü Tertip, c. 10 (ikinci baskı), s. 32.

yılının bahar aylarında üç devletin temsilcileri arasında ayrı ayrı yapılan ön-görüşmeler her şeyden önce Türk - Yunan görüş ayrılıklarının halledilmesi gerektiğini ortaya koymuştur. Türkiye ile Yunanistan arasındaki meselelerin derhal halledilememesi yüzünden İtalya Türkiye ile ayrı bir andlaşma yapmıştır⁵⁹.

Türk - İtalyan Andlaşmasının birinci maddesinde Âkidler, taraflardan birine yönetilmiş siyasi veya iktisadi bir anlaşmaya ya da tertibe girmemeyi taahhüt etmişlerdir. İkinci maddede, taraflardan biri üçüncü bir devletin tecavüzüne uğrarsa diğerinin uyumsuzluğun devamı süresince tarafsız kalacağı öngörülmüştür. Üçüncü madde gereğince, iki devlet arasında çıkan ve diplomatik yollardan halledilemeyen uyumsuzluklar uzlaşma usulüne tabi tutulacaktı; mesele uzlaşma ile halledilemediği takdirde adli tesviyeye müracaat edilecekti. Dördüncü maddeye göre ise, Andlaşmanın yorumlanmasından ve uygulanmasından doğacak uyumsuzluklar doğrudan doğruya, sadece bir tarafın talebi ile, La Haye Adalet Divanına sunulacaktı. Andlaşmaya Ek protokolda uzlaşma ve adli tesviye usulü hakkında hükümler bulunmaktadır.

Bu Andlaşmanın imzalanması iki devlet basınında hararetle tasvip edilmiştir. İsmet İnönü ve Mussolini yaptıkları çeşitli konuşmalarda Türk - İtalyan yakınlaşmasını övmüşlerdir⁶⁰. Başvekil İsmet Paşa 13 Eylül 1928 de Malatya'da yaptığı bir konuşmada bu Andlaşma hakkında şöyle demiştir:

İtalya ile imzaladığımız Hakem, Ademi tecavüz ve bitaraflık muahedesi hususi takdirinize lâyıktır. Senelerdenberi her iki memleket, aralarında sun'i olarak körüklenen, belki arzu edilen şüphe ve emniyetsizlik havasından ıstırap çektiler. Hakem ve Ademi tecavüz muahedesi beynelmilel hava oyuncularının dillerindeki cazibeli yaygarayı düşürmekle belki onları meysus etti. Fakat iki memleket için ve samimi sulh ve huzur taraftarları için hayırlı olduğuna şüphe yoktur. Büyük devlet recülü Müsryü Mussolini'nin narekâtında ve sözlerindeki kuvvet ve doğruluk iki memleket münasebatının lâyık olduğu emniyet havasına kavuşmasına suhulet vermiştir. Muahedenin imzasından beri geçen zamanların emniyet ve dostluğu artırmakta devam ettiğini memnuniyetle söyleyebilirim⁶¹.

Türk - İtalyan Andlaşması Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından 29 Kasım 1928 de tasdik edilmiştir. Andlaşmanın tasdiki vesilesiyle

⁵⁹ Toynbee, *Survey...* 1928, s. 160.

⁶⁰ Bu konuda Mussolininin 5 Haziran 1928 de İtalyan Senatosunda yaptığı konuşmaya bkz: *Documents on International Affairs 1928*, s. 143.

⁶¹ *İsmet Paşanın Siyasi ve İçtimai Nutukları, 1920 - 1933*, s. 195.

Tevfik Rüştü Aras şöyle demiştir: "Akdeniz'deki büyük komşumuzla aramızda imza edilen muahedeye gelince: Bu vesika eski dünyanın üç kıt'asını birbirine bağlayan bu büyük gölde ve bilhassa onun şark havzasında bir sulh ve muvazenet âmilidir... Bu muahede şümûl ve ehemmiyeti itibariyle yalnız iki devlete ait menfaatlara münhasır kalmıyacak ve beynelmilel müsalemete de faydalı olacaktır⁶²."

Bundan sonra, İtalya 23 Eylül 1928 de Yunanistan ile aynı mahiyette ikili bir andlaşma yapmıştır⁶³. Öte yandan, aradan uzun bir süre geçtikten sonra, Türkiye ve Yunanistan ahali mübadelesi meselesinden doğan görüş ayrılıklarını hallederek 1930 Andlaşmasını imzalamışlardır. Bu andlaşmanın imzalanmasında İtalyan devlet adamlarının rolü bulunduğu yukarıda belirtmiştik.

1928 Türk - İtalyan Andlaşmasına rağmen bu iki devlet arasındaki münasebetlerin bundan sonra dostane bir seyir takip ettiği söylenemez. İtalya'nın devlet idaresi üzerinde müessir bir kontrol kurmaya muvaffak olan Faşist rejim doğu Akdeniz memleketlerini etkisi altına almak isteyen müteceviz bir dış politika izlemiştir. Öte yandan, 1930 yıllarından sonra Türkiye, Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadelenin yıpratıcı tesirinden kurtularak milli çıkarların ve milletlerarası gerçeklerin gerektirdiği bir dış politika izlemeye başlamıştır. Türkiye'nin 1930 yılından sonra kurulmasında önayak olduğu Balkan Entente'i, bir bakıma İtalya'nın Balkan devletlerini birbirine düşürmek için sarfettiği gayrete bir tepki olarak ortaya çıkmıştı. Hatta, 1937 yılında Türkiye ile Doğulu komşuları arasında yapılan Sadabât Paktı da İtalyan tehlikesine karşı düşünülmüş bir tedbirdir.

Türk - Fransız Münasebetleri

Milli Mücadele sırasında 1921 Andlaşması ile başlayan Türk - Fransız yakınlaşması uzun sürmemiştir. Lausanne Konferansında her türlü iktisadi ve siyasi imtiyazların kaldırılması için çalışan Türk heyetinin karşısına kapitülasyonların en hararetli savunucusu olarak Fransız heyeti çıkmıştı. Müttefikler arasında Osmanlı borçları ve Türkiye'deki yatırımlar konusunda Türk görüşlerine karşı direnen başlıca devlet Fransa idi. Fransızların Lausanne'daki bu tutumu, Türk resmi çevrelerinde ve kamu oyununda olumsuz karşılanmış ve Franklin - Bouillon Andlaşmasının getirdiği yakınlaşmayı bir dereceye kadar bozmuştur. Gerçekten, Fransa çıkarları

⁶² *Ayin Tarihi*, 1929, No. 57, s. 4101.

⁶³ Bu Andlaşmanın metni için bkz: *Documents on International Affairs 1928*, s. 148.

söz konusu olunca diğer Batılı devletlerle işbirliği yapmış ve bu yüzden Türk Hükümetinin itimadını kaybetmişti.

1923 yılından sonra Lausanne Andlaşmasının hükümlerini harfiyen uygulamaya başlayan Türk Hükümeti, Türkiye'de ticaretle uğraşan Fransız kolonisinin ve kurumlarının (hastane ve okullar gibi) bu Andlaşma hükümleri ile bağdaşmayan imtiyazlarını kaldırmak için tedbirler almıştı. Fransız Hükümeti başlangıçta Türk Hükümetinin bu tutumuna karşı anlayışlı davranmıştır. Lausanne'dan sonraki yıllarda Türk - Fransız münasebetlerini en fazla etkileyen husus Fransa'nın Mandası altına konulmuş olan Suriye ile Türkiye arasındaki sınır meselesi idi. Bu sebeple, Fransız Hükümeti Türkiye'deki çıkarlarının sınırlandırılmasına göz yummuş, bunun karşılığında Suriye sınır meselesinde Türkiye'den tâvizler koparmak istemiştir⁶⁴.

Bilindiği gibi, 20 Ekim 1921 tarihli Türk - Fransız Andlaşması ile Türkiye - Suriye sınırı tesbit edilmiş ve İskenderun mıntıkası için özel bir idari rejim kabul edilmişti (Madde: 7). Lausanne Andlaşması da bu hükümleri teyit etmişti (Madde: 2). 1923 yılından sonra Fransız Hükümeti genel olarak Suriye Mandasında uyguladığı ademi merkezîyet siyasetine sadık kalarak 1921 Andlaşması ile İskenderun için kabul edilen özel rejimi de muhafaza etmiştir⁶⁵.

1925 yılında Suriye'de bazı güçlüklerle karşılaşan Fransız Hükümeti, M. de Jouvenel'i Suriye'ye Yüksek Komiser olarak tayin etmişti. De Jouvenel'in izlediği liberal politika Suriye ve İskenderun Sancağı halkları arasında kendilerine muhtariyet verileceği umudunu doğurmuştu. Nitekim, Ocak 1926 da İskenderun Sancağının Suriye Meclisindeki temsilcileri, Sancağın Suriye'den ayrılıp doğrudan doğruya Fransız Yüksek Komiserliğine bağlanmasını talep etmişlerdi. Fransa bu isteği kabul etmiş ve İskenderun Sancağı temsilcilerinin ayrı bir Meclis kurmalarına izin vermişti. Bu Meclis, Mart 1926 da bir Anayasa hazırlayarak Sancağın bağımsızlığını ilân etmişti. Sancağın bağımsızlığını ilân etmesine Suriye

⁶⁴ Vere - Hodge, *op. cit.*, s. 66.

⁶⁵ Gerçekten, Suriye'deki Fransız Yüksek Komiserinin 8 Ağustos 1921 tarihli bir kararnamesi ile ihdas edilen bu özel rejim devam ettirilmiş ve 4 Mart 1923 tarihli bir kararname ile Halep Eyaletinde yürürlükte olan kanunlar, İskenderun Sancağına da teşmil edilmiştir. Bu kararnamede Sancağın adı geçen Eyaletin Meclisinde temsil edileceği öngörülmüş ve Halep Eyaleti Meclisinde Türkçe ile Arapça resmi diller olarak kabul edilmişti. Daha sonra, Fransız Yüksek Komiseri General Weygand'ın 5 Aralık 1924 tarihli kararnamesi ile, Halep ve Şam Eyaletleri birleştirilerek tek bir Suriye devleti kurulduğu halde, İskenderun Sancağının özel rejimi muhafaza edilmişti. Bkz: Toynbee, *Survey... 1925*, v. I, s. 458.

resmî makamları itiraz etmişlerdir. Bunun üzerine, Fransız makamlarının aracılığı ile, İskenderun'da Suriye Hükümetinin yolladığı Bakanlarla Sancak temsilcileri arasında görüşmeler yapılmıştır. Bu görüşmeler sonunda, 12 Haziran 1926 da, Sancak Meclisi kararından dönerek İskenderun'un Suriye Devleti içinde muhtar bir bölge olarak kalmasına karar vermiştir.

Görüldüğü gibi, 1921 Ankara İtilâfnamesinin İskenderun Sancağına ilişkin hükümlerin uygulanması Türk - Fransız münasebetlerini bozmuştur. Bununla beraber, Türkiye - Suriye sınırının tesbiti meselesi Türkiye ile Fransa arasında önemli bir uyumsuzluk konusu teşkil etmiş ve karşılıklı ithamlara ve iddialara sebep olmuştur. 1921 İtilâfnamesinin 8 inci maddesinde, İtilâfnamenin imzalanmasından "bir ay sonra" Türkiye - Suriye sınır hattını tesbit etmek üzere muhtelit bir komisyonun kurulacağı öngörülmüştü. Fakat, Sınır Komisyonu ancak Eylül 1925 te kurulabilmiştir. Sınır meselesinin Komisyonda da halledilememesi üzerine Türk Hükümeti ile bu konuda temaslarda bulunmak üzere Fransa'nın Suriye Yüksek Komiseri De Jouvenel Şubat 1926 da Ankara'ya gelmiştir. Fransız temsilcisi ile yapılan görüşmeler olumlu sonuçlanmış ve De Jouvenel ile Tefvik Rüstü Aras arasında 18 Şubat 1926 da bir Sözleşme, 5 Protokol ve bir de İmza Protokolü kaleme alınarak parafe edilmiştir⁶⁶.

1926 Sözleşmesi Lausanne'dan sonra iki memleket arasındaki münasebetleri düzenliyen ilk önemli vesikadır. "Dostluk ve İyi Komşuluk" başlığını taşıyan bu vesikada Türkiye - Suriye sınır meselesi ile birlikte Türkiye ile Fransa arasındaki genel münasebetler de ele alınmıştır. Sözleşmenin bazı hükümleri Türkiye'nin diğer büyük devletlerle, özellikle Sovyetler Birliği ile imzaladığı 1925 Andlaşması hükümlerine benzemektedir. Sözleşmeye göre taraflar aralarında çıkacak uyumsuzlukları diplomasi yolu ile halledemedikleri takdirde tahkime başvuracaklardı. Âkidlerden birine yöneltilen silâhlı bir tecavüz hareketinde diğeri tarafsız kalacaktı. Sözleşmeye Ek Protokollardan birinde Türkiye - Suriye sınırındaki tecavüzleri önlemek için geniş hükümler bulunuyordu. Diğer Protokoller suğuların iadesi, Kuveyk ve Fırat nehirleri sularının taksimi ve 1921 Franklin - Bouillon Andlaşması hükümlerine (Madde: 10) uygun olarak Bağdat demiryolunun Türk ve Suriye ülkelerinde kalan kısımlarında askerî nakliyatın düzenlenmesi hakkında idi. Nihayet, bu vesikalarla Fransızlar Payas ve Kilis bölgelerinde Türkiye lehine bazı sınır düzeltmeleri yapılmasını da kabul etmişlerdir.

⁶⁶ Bu belgelerin metni için bkz: *Düstur*, Üçüncü Tertip, c. 7 (ikinci baskı), s. 1495.

Fransız-Türk Sözleşmesi 18 Şubat 1926 da parafe edilmiş olduğu halde bu sözleşmenin imzalanması iki buçuk ay kadar gecikmiştir. Bunun sebebi Türkiye ile İngiltere arasındaki Musul uyumsuzluğunun devam etmesiydi. Musul uyumsuzluğu Türkiye ile İtalya arasındaki münasebetlerin gelişmesine engel olduğu gibi, Türkiye ile Fransa arasındaki münasebetlerin gelişmesine de engel teşkil ediyordu. Ruhr meselesinde Almanya ya karşı İngiltere'nin desteğine ihtiyacı olan Fransa, Orta Doğu'da İngiliz çıkarlarının gerektirdiği bir politika izliyordu. 1925 yılında ve 1926 yılının başında Musul meselesi yüzünden Türkiye ile İngiltere arasında bir savaş tehlikesinin belirmesi üzerine, İngiltere de Fransa'nın desteğine ihtiyaç duymuştu. Türkiye ile Fransa arasında yapılan Ankara görüşmelerinde başlıca konularda mutabakata varılmıştı. Fakat, bu Sözleşmeye taraflardan birinin tecavüze uğraması halinde diğerinin tarafsız kalması hususunda bir hüküm konulması, Musul yüzünden İngiltere ile Türkiye arasında çıkacak bir silâhlı çatışmada Fransa'nın İngiltere'ye yardımını önleyebilecekti. Öte yandan, Sözleşme hükümleri Musul meselesi yüzünden Milletler Cemiyeti tarafından Türkiye aleyhine girilecek zorlama tedbirlerine Fransa'nın katılmasına da mâni olabilecekti. Nihayet, Sözleşmede Bağdat demiryolunun (Suriye'den geçen kısmı da dahil) Türkiye tarafından askerî maksatlarla kullanılmasını öngören 1921 Franklin Bouillon İtilâfnamesinin 10 uncu maddesinin teyit edilmesi, İngiltere'yi büsbütün telâşlandırmıştı. Bu sebeplerle, Fransız Hükümeti Ankara'da parafe edilen Sözleşmeyi, İngiltere ile Türkiye arasındaki Musul anlaşmazlığı bir hal yoluna girinceye kadar imzalamamıştır⁶⁷. Türk-Fransız Sözleşmesi, nihayet, Tefik Rüştü Aras ile Fransa'nın Türkiye Elçisi tarafından 30 Mayıs 1926 da (yani Türk-İngiliz-İrak Andlaşmasının akdinden altı gün önce) İstanbul'da imzalanmıştır⁶⁸. Türkiye Büyük Millet Meclisi bu Sözleşmeyi 7 Haziran 1926 da Musul hakkındaki Türk-İngiliz-İrak Andlaşması ile aynı günde tasdik etmiştir.

Bu Sözleşmeden sonra Suriye sınırı meselesi ile ilgili Türk-Fransız uyumsuzluğu sona ermemiştir. Cizre ile Nusaybin arasındaki sınır hattının kesin olarak tesbiti uzun görüşmelerden sonra ancak 1930 yılında mümkün olabilmıştır⁶⁹.

Fransa ile Türkiye arasında iyi münasebetlerin kurulmasına engel olan diğer bir mesele de Osmanlı borçlarının tasfiyesi idi. Osmanlı borçları meselesi yalnız Fransa'yı değil birçok memleketleri de ilgilendiriyor-

du. Fakat, Osmanlı İmparatorluğunun vermiş olduğu imtiyazlardan en fazla faydalanan ve dolayısıyla bu devletin ülkesinde en fazla yatırım yapan kimseler Fransız vatandaşları idi. Bu sebeple, Osmanlı borçlarının tasfiyesi özellikle Fransa'yı ilgilendiriyordu. Yukarıda belirttiğimiz gibi, bu mesele Lausanne görüşmeleri sırasında da ele alındığı halde tamamen halledilememiş ve ilgili devletlerin vatandaşları ile Türk hükümeti arasında tekrar görüşmelere konu olmuştur⁷⁰. Bu görüşmeler, nihayet, 13 Haziran 1928 de, Paris'te Türk Hükümeti adına Paris Büyük Elçisi ile Osmanlı Düyunu Umumiyesi adına hareket eden zevat arasında bir anlaşmaya varılması üzerine sonuçlandı. Paris'te imzalanan bu Mukavele-nâme ile Lausanne'dan beri devam eden bir mesele daha halledilmiş oluyordu⁷¹. Bu Mukavelenâme Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından 1 Aralık 1928 de tasvip edilmiştir.

1929 yılında başlayan dünya iktisadi buhranından sonra Türk Hükümeti millî paranın korunması için tedbirler almıştı. Bu tedbirler Osmanlı borçlarının ödenmesini güçleştirmiş ve Osmanlı Düyunu Umumiyesi hâ-milleri ile Türkiye arasında yeni uyumsuzlukların ortaya çıkmasına sebep olmuştu. Dünya iktisadi buhranı Osmanlı Borçları hakkındaki Mukavele-nin uygulanamayacağını göstermişti. Bu mesele Türk-Fransız münasebetlerini tekrar bozdu⁷². İki memleket arasındaki münasebetlerin düzelmesi ve dostane bir mahiyet alması büyük ölçüde Osmanlı borçları meselesinin haline bağlı kalmıştı.

Osmanlı borçları meselesinin yeniden düzenlenmesi uzun görüşmeleri gerektirmiştir. Türk Hükümeti temsilcileri ile hâ-miller adına hareket eden kimseler arasında Paris'te ve Ankara'da zaman zaman devam eden görüşmeler nihayet olumlu bir sonuç vermiş ve 22 Nisan 1933 te Paris'te yeni bir Mukavelenâme imzalanmıştır⁷³. 1933 Mukavelenâmesi Osmanlı borçları-

⁷⁰ Lausanne Andlaşmasının "Düyunu Umumiyei Osmaniye" hakkındaki 46 ncı maddesinin 1 inci paragrafında şu hüküm bulunmaktadır: "İşbu fasla merbut cetve-de muharer Düyunu Umumiyei Osmaniye işbu faslıda münderic şerait dairesin-de Türkiye ile 1912-1913 Balkan muharebeleri neticesinde lehlerine Osmanlı İmparatorluğundan arazi tefrik edilmiş olan Devletler ve işbu muahedenin 12 ve 15 inci maddelerinde mevzu bahis olan adaların ve işbu maddenin son fıkrasında mezkûr arazinin kendilerine ilhak olunduğu Devletler ve nihayet işbu muahede mucibince Osmanlı İmparatorluğundan ayrılan Asya arazisi üzerinde müceddeden teşekkül eden Devletler arasında taksim edilecektir".

⁷¹ Bu Mukavelenin metni için bkz: *Düstur*, Üçüncü Tertip, c. 10 (ikinci baskı), s. 47.

⁷² Esmer, *op. cit.*, s. 207.

⁷³ Bu Mukavelenin metni için bkz: *Düstur*, Üçüncü Tertip, c. 14 (ikinci baskı), s. 311.

⁶⁷ Toynbee, *Survey...* 1925, v. I, s. 462-463.

⁶⁸ Fransız temsilcisi bu sırada hâlâ İstanbul'da ikâmet etmekteydi.

⁶⁹ Toynbee, *Survey...* 1928, s. 332-337; Vere-Hodge, *op. cit.*, s. 68-69.

nın ödenmesini elverişli şartlara bağlıyordu. Bu sonucun elde edilmesinde dünya iktisadi buhranı sebebiyle milletlerarası borçlar sisteminin yıkılması ve yeniden düzenlenmesinin şüphesiz rolü olmuştur. Ashında Fransa dahi Amerika Birleşik Devletlerine Birinci Dünya Savaşından kalma borçlarını ödemede güçlüklerle karşılaşılıyordu.

Böylece, Türkiye Birinci Dünya Savaşından beri düşmanı bulunan Batılı devletlerle teker teker münasebetlerini düzene koymuş, hattâ bu devletlerin dostluğunu kazanmış oluyordu.

Türkiye'nin Doğulu Devletlerle Münasebetleri

Millî Mücadele içinde ve onu takip eden yıllarda Türkiye'nin Doğulu devletlerle münasebetlerini Misak-ı Millî'de belirtilen amaçların ve ilkelere ışığı altında incelemek gerekir. Misak-ı Millî'nin temel ilkesi Türk unsurunun çoğunlukta bulunduğu ülkeler üzerinde millî bir Türk Devleti kurmak idi. Buna göre, bir bakıma Osmanlı İmparatorluğunun vârisi olan yeni Türkiye Devleti, İmparatorluğun yüzyıllarca idaresi altında kalmış bulunan Arap ülkeleri üzerindeki iddialarından vazgeçmiş oluyordu. Şu halde, Türkiye'nin bu ülkeler üzerinde kurulan yeni devletlerle münasebetlerinin dostane olmaması için hiçbir sebep yoktu. Öte yandan, Türkiye'nin eskiden beri bağımsız olan Afganistan ve İran ile önemli bir çıkar çatışması da bulunmuyordu.

Millî Mücadele sırasında Türkiye'nin Doğulu devletlerle münasebetleri Ankara Hükümetinin Hilâfet müessesesine karşı tutumu ile yakından ilgili idi. Halife'ye Müslüman halklar ötedenberi ruhanî, bir dereceye kadar da cismanî, bir önder nazarıyla bakıyorlardı. Millî Mücadelenin yöneticileri Hilâfetin er geç kaldırılmasını düşünmekle beraber, bu müesseseye karşı davranışlarını muhtemel iç ve dış tepkileri asgariye indirecek şekilde ayarlamışlardı. Gerçekten, Doğu'nun Müslüman halklarının maddî ve manevî destekleri Millî Mücadele hareketini kuvvetlendirecekti. Mustafa Kemal 1920 yılında şöyle demişti: "Bu halk harekâtıdır ve âlem-i İslâmın yardımına da istinat ediyoruz. Türklerin son müstakil müslüman milleti olduğu gibi müstakil kalacaktır [sic]. Diğer yerlerdeki Müslümanlar da düşmanlarımıza karşı mücadele edeceklerdir. Bunlar ekseriyetle İngiliz idaresindedirler. Biz bu salıp harekâtının en son savetine maruz bulunuyoruz. Fakat âlem-i İslâm mühlik bir surette uyanmıştır⁷⁴." Nitekim, Osmanlı İmparatorluğu sınırları dışında bulunan Müslüman halklar,

⁷⁴ Atatürk'ün *Söylev ve Demeçleri*, c. III, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları: I (Ankara: 1954), s. 15.

özellikle Hintliler, Millî Mücadele karşısındaki manevî desteklerini çeşitli vesilelerle belirtmişlerdir⁷⁵.

1 Kasım 1922 de Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından kabul edilen bir kanunla Saltanat ilga edilirken, yetkilerinin önemli bir kısmı elinden alınan Hilâfetin Osmanlı Hanedanında bırakılması kabul ediliyordu. Bundan sonra Halife Millet Meclisi tarafından seçilecekti. Bu olay, Doğulu devletlerin Müslüman halkları arasında hoş karşılanmamakla beraber, önemli bir tepki yaratmamıştır.

Lausanne Andlaşmasının imzalanmasından sonra, köklü devrim hareketlerine girilen Ankara Hükümeti eski düzenin kalıntısı olan Hilâfet meselesini tekrar ele almakta gecikmemiştir. Nitekim, iç ve dış tehlikelerin bertaraf edilmesi üzerine, Mustafa Kemal'in teşebbüsü ile, Türkiye Büyük Millet Meclisi, Cumhuriyetin ilânından sonra anlamını tamamen kaybeden Hilâfeti 3 Mart 1924 tarihli bir kanunla ilga etmiştir. Hilâfetin ilgası Doğu'nun Müslüman halkları arasında bazı tepkilere sebep olmuş, fakat Osmanlı devlet sisteminin köhnemiş bir parçasını teşkil eden bu müessesenin kaldırılması Türkiye'de önemli bir yankı doğurmamıştır. Ashında, Hilâfet Müslüman devletler için birleştirici bir unsur olmaktan çıkmıştı; hiçbir egemen devletin Halifenin üstün kuvvetini tanımayacağı tabii idi. Türk Devletinin Osmanlı ülkesi üzerinde kurulan yeni Arap devletleri üzerinde herhangi bir iddiası yoktu. Öte yandan, Türkler Hilâfetin kaldırılmasına karşı diğer İslâm halklarının göstermiş olduğu tepkiye önem vermemişlerdir. İsmet Paşanın Hilâfetin ilga edildiği gün Türkiye Büyük Millet Meclisinde yaptığı konuşmada belirttiği gibi, eğer Müslümanlar Türklere karşı dostça davranışlarda bulunmuşlarsa bunun sebebi Hilâfetin bizim elimizde bulunması değil bizim kuvvetli olmamızdır⁷⁶. Hilâfetin ilgası Müslüman halklar arasındaki münasebetlerde bir değişikliğe sebep olmamıştır. Bu da gösteriyor ki, Hilâfetin ilgası Türkiye'nin iç bünyesi ile ilgili bir mesele olarak kalmıştır.

Yukarda belirttiğimiz gibi, Türkiye 1 Mart 1921 de Afganistan ile Moskova'da bir Dostluk Andlaşması imzalamıştı. Bu Andlaşma iki devlet arasında çeşitli konularda işbirliğinin gelimesine yol açmıştı. Andlaşmanın 7 inci maddesi hükümleri gereğince, Türkiye Afganistan'a öğretmenler ve subaylar göndermişti. Millî Mücadele sırasında kazanılan zaferler Türkiye'nin bu devlet nazarındaki itibarını yükseltmişti. Lausanne'dan sonra iki memleket arasındaki münasebetler 1921 Andlaşmasının ışığı altında gelişmiş ve Türkiye Afganistan'a gönderdiği öğretmen, subay ve doktor

⁷⁵ Toynbee, *Survey...* 1925, s. 56 vd.

⁷⁶ *Oriente Moderno*, v. IV, 3, s. 174. Nakleden Toynbee, *Survey...* 1925, s. 62

sayısını artırmıştır. Mayıs 1928 de Afgan Kralı Amanullah Ankara'yı ziyaret etmiş ve 25 Mayıs'ta Türk - Afgan Dostluk ve İşbirliği Andlaşması imzalanmıştır⁷⁷. Esas itibarıyla 1921 Andlaşmasına benzeyen bu Andlaşmanın birinci maddesi gereğince, iki devlet arasında "ebedî" bir dostluk kurulacaktır. 1921 Andlaşmasından sonra aralarında hiçbir çıkar çatışması bulunmayan Türkiye ile Afganistan arasındaki işbirliği devamlı bir gelişme göstermiştir.

Türkiye ile komşusu İran arasındaki münasebetlere gelince: 1921 yılında Sovyetlerin teşebbüsü ile Türkiye, Sovyetler Birliği, İran ve Afganistan ikili andlaşmalar yapmışlardı. Türkiye ile İran arasında böyle bir andlaşma bulunmuyordu. Öte yandan, 1924 yılında Hilâfetin ilgası İran'daki gerici zümre tarafından iyi karşılanmamış ve bu olay Türk - İran münasebetlerinin dostane mahiyet almasını bir süre için engellemiştir. Bundan başka, Musul uyumsuzluğu sırasında Türk - İran sınır bölgesinde yaşayan bazı aşiretlerin baskınlar yapmaları Türk ve İran hükümetlerinin karşılıklı itham ve protestolarına sebep olmuştur. Sınır uyumsuzlukları 1925 yılında Türkiye'de vuku bulan Doğu isyanının bastırılmasından sonra da devam etmiştir. Nihayet, 22 Nisan 1926 da, Tahran'da sınır meselelerine son vermek ve iki memleket arasındaki münasebetleri geliştirmek amacı ile bir Güvenlik ve Dostluk Andlaşması imzalanmıştır⁷⁸. Bu Bu Andlaşmanın 6 ncı maddesinde şöyle deniliyordu: "Tarafeyni Âki-deyn hudut muntakaları ahalisinin huzur ve emniyetlerini temin edebilmek maksadiyle hududa civar arazide bulunan aşiretlerin ihdas edegelmekte oldukları iki memleketin asayişini muhil ef'ali mücrimaneye ve tertibata nihayet vermek için bilcümle tedabiri lâzimeyi ittihaz edeceklerdir. Bu tedabir tarafeyn hükümetlerince ayrı ayrı veya lüzumuna kail oldukları takdirde müştereken ittihaz olunacaktır". Andlaşmanın 1 inci maddesine göre iki memleket arasında "ebedî" dostluk kurulacaktır. Diğer maddelerde iki devletin birbirlerine karşı düşmanca harekette bulunmayacağı ve taraflardan biri tacevüze uğrarsa diğerinin tarafsızlığını muhafaza edeceği öngörülmüyordu.

1926 Andlaşması sınır meselelerini tamam halletmemiştir. Sınır bölgesindeki aşiretlerin baskınları Türk - İran münasebetlerini bozmakta devam etmiş, hattâ diplomatik münasebetlerin kesilmesi tehlikesini dahi yaratmıştır⁷⁹. Bununla beraber, önce 15 Haziran 1928 de, Tahran'da, 1926

⁷⁷ Bu Andlaşmanın metni için bkz: *Düstur*, Üçüncü Tertip, c. 10 (ikinci baskı), s. 28

⁷⁸ Bu Andlaşmanın metni için bkz: *Düstur*, Üçüncü Tertip, c. 7 (ikinci baskı), s. 926.

⁷⁹ Toynbee, *Survey... 1928*, s. 372 - 373.

tarıhli Türk - İran Dostluk ve Güvenlik Andlaşmasına Ek bir Protokolün imzalanması⁸⁰, sonradan da, 23 Ocak 1932 de, Tahran'da, biri Türk - İran sınır hattının tayini⁸¹ diğeri de Uzlaşma, Adli Tesviye ve Hakemlik⁸² konularında iki andlaşmanın akdi üzerine Türkiye ile İran arasındaki sınır meselesi kesin bir şekilde halledilmiştir. Bu andlaşmaların birincisinde sınır bölgesinde şekaveti önlemek ve emniyet tedbirlerinin alınmasını kolaylaştırmak için Ağrı bölgesindeki Türk - İran sınır hattında bazı değişiklikler yapılmıştır. Bu andlaşmaların her ikisi de Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından 18 Haziran 1932 de tasdik edilmiştir. Ayrıca Tahran'daki görüşmeler sırasında bir dostluk andlaşmasının imzalanması üzerinde mutabakata varılmıştı. Bunun üzerine Ankara'da yapılan görüşmeler sonunda, 5 Kasım 1932 de, 22 Nisan 1926 tarihli Güvenlik ve Dostluk Andlaşmasını yeniliyen bir andlaşma imzalanmıştır⁸³. Bu andlaşma Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından 28 Aralık 1933 de tasdik edilmiştir. Böylece, tetkik etmekte olduğumuz devre sonunda Türk - İran münasebetleri dostane bir mahiyet almıştır.

Millî Mücadeleden sonra Türkiye ile Arap devletleri arasında münasebetler uzun müddet dinî meselelerin, kıskançlığın ve yanlış anlamaların etkisi altında kalmıştır. Osmanlı Devleti, özellikle 17 inci yüzyıldan sonra, yayılma hareketlerini daha fazla Batı'ya yöneltmiş, bu yüzden Batı ile daha yakın bir temas kurmuştu. İmparatorluğun gerileme devrinde gelişen Arap milliyetçiliğini önlemek için alınan tedbirler ve İkinci Abdülhamid'in Pan - İslâmî teşebbüsleri bu milliyetçilik akımını durduramamıştı. Birinci Dünya Savaşı sırasında dış tahriklerle yeni bir kuvvet kazanan bu akım Türk milliyetçiliği ile çatışmıştır. Gerçekten, Hilâfetin ilgası üzerine lâik bir devlet kurulması ve Cumhuriyet Türkiye'si'nin Batılılaşma hamleleri din etkisinden hâlâ kurtulamamış bulunan Müslüman halklar, özellikle Araplar arasında Türkiye'ye karşı bir düşmanlık doğurmuştu. Fakat, bu halklar arasında Müslüman bir devlet olarak Türkiye'nin başarılarını kendi kalkınmaları ve ilerlemeleri için örnek tutmak isteyen kimseler de vardı. Bu kimseler nazarında Türkiye emperyalizme karşı savaşmış ve zafer kazanmış bir devlet idi; Türkiye'nin bu hareketi kendi memleketleri için örnek tutulmalıydı.

⁸⁰ Bu Protokolün metni için bkz: *Düstur*, Üçüncü Tertip, c. 10 (ikinci baskı), s. 30.

⁸¹ Bu Andlaşmanın metni için bkz: *Düstur*, Üçüncü Tertip, c. 13 (ikinci baskı), s. 532.

⁸² *Ibid.*, s. 537.

⁸³ Bu Andlaşmanın metni için bkz: *Düstur*, Üçüncü Tertip, c. 15, s. 134.

Millî Mücadeleden sonra Türk hükümeti Orta Doğu'daki eski Osmanlı ülkeleri üzerinde herhangi bir hak iddia etmediği için, Türkiye ile Arap Devletleri arasında önemli bir çıkar çatışması bulunmuyordu. Lausanne Andlaşmasının kesin bir hal tarzına bağlamadığı güney sınırlarımız sebebiyle bir taraftan Türkiye, diğer yandan da Irak ve Suriye arasında çıkan uyumsuzluklardan yukarda bahsettiğimiz için bu konuya tekrar burada değinmiyeceğiz. İngiltere ile Irak arasında 30 Haziran 1930 da imzalanan andlaşma ile Irak'a muhtariyet verilmesi üzerine 1931 yılının yazında Kral Faysal'ın ve aynı yılın sonuna doğru Irak Başbakanı Nuri Paşa'nın Ankara'yı ziyareti Türkiye ile Irak arasında dostane münasebetler kurulması için imkân hazırlamıştır. Türkiye'nin sınırları dışında kalan eski Osmanlı ülkelerinden Yemen ve Libya halkları ise Türkiye'ye sadık birer dost kalmışlar ve Türkiye'den yardım isteklerinde bulunmuşlardır. Nihayet, Türkiye'deki devrim hareketlerinin Mısır üzerinde de bazı etkileri olmuştur. Mısır'daki dinî çevreler Hilâfeti indî bir hareketle ilga ettiği iddiasıyla Türk Hükümetini takbih etmişlerdir; Batı eğitimi almış aydın zümre ise Türk Hükümetinin kararını memnuniyetle karşılamıştır⁸⁴. Öte yandan, Türkiye'deki askeri zaferin Mısır halkı üzerinde heyecan verici bir etkisi olmuştur. Yunanlıların yenilgiye uğraması haberi Kahire sokaklarında aydınların sevinç ve lehte gösterilerine vesile olmuştur⁸⁵.

Lausanne Andlaşmasından on yıl sonra Türkiye Batılı devletlerle olduğu gibi Doğulu devletlerle de dostane münasebetler kurmuş oluyordu. Uzun bir zamandan beri istikrarsız bir durum gösteren Orta Doğu bölgesinde bu çeşit münasebetlerin kurulmasında Türkiye'nin davranışının önemli rolü olduğunu kabul etmek gerekir.

B. 1932 - 1938 YILLARI ARASINDA TÜRK DIŞ POLİTİKASI

Genel Durum

1932 Yılından itibaren Atatürk'ün 1938 yılında ölümüne kadar geçen süre içinde Türkiye'nin dış politikasını genel olarak milletlerarası münasebetlerin çerçevesi içinde incelemek gerekir. Bundan önce ele aldığımız 1923 - 1932 devresinde Türkiye'nin dış politikası Millî Mücadelenin ve bu mücadele sonunda imzalanan Lausanne Andlaşmasının etkisi altında gelişmiştir. Bu süre içinde Türkiye'nin dış münasebetleri milletlerarası

münasebetlerin genel seyrinden çok, münferit devletlerin Türkiye'ye karşı izledikleri politikaya ve davranışlarına göre tanzim edilmisti. İncelemekte olduğumuz devrede ise, Türkiye komşusu olan ve olmıyan bütün devletlerle iyi münasebetler kurmuş ve milletlerarası camia içinde diğer bağımsız devletler gibi eşit bir statü kazanmıştı. Bundan sonra, Türk dış politikasının ana hedefi büyük güçlüklerle elde edilen bu statüsünün devamını sağlamaktı. Milletlerarası münasebetlerde yeni görülen gelişmeler Türkiye'nin daha hareketli bir dış politika izlemesini gerektirmiştir.

1932 - 1938 devresi içinde milletlerarası münasebetlerin biri iktisadi diğeri de siyasi olmak üzere iki veçhesi vardır. 1929 - 1930 dünya iktisadi buhranından sonra devletler dış ticaret politikalarını tekrar gözden geçirmişlerdir; bu buhranın etkisiyle milletlerarası alanda iktisadi milliyetçilik akımı kuvvetlenmiştir. Büyük devletlerin, özellikle Almanya ve İtalya'nın, iktisadi otarşi politikası bütün devletlerin gümrük duvarlarını yükseltmelerine ve bunun bir sonucu olarak dünya ticaret hacminin daralmasına sebep olmuştur. İktisaden kendi kendine yetme çabasına girişmiş bulunan devletlerin bu davranışı, büyük devletlerin ham madde kaynakları ve mamûl maddeler için yeni pazarlar aramak gayreti ile çatışmıştır. İktisadi mücadelede başarıya ulaşmak için birçok ülkelerde aşırı devletçi ve milliyetçi akımlar kuvvetlenmiş ve demokratik sistemler ve inançlar zayıflamıştır. Bu akımlar sonunda İtalya'daki Faşist idare kuvvet kazanırken Almanya'da da Hitler 30 Ocak 1933 de iktidara gelmiştir. Bazı büyük devletlerde idareyi ellerinde bulunduran totaliter hükümetlerin davranışları milletlerarası iktisadi münasebetlerde olduğu gibi siyasi münasebetler üzerinde de derhal tesirini göstermiştir.

1932 - 1938 yılları arasında milletlerarası siyasi münasebetler yukarda kısaca bahsettiğimiz iktisadi etkenlerin tesiriyle yeni veçhesini göstermiştir. Birinci Dünya Savaşından mağlûp çıkan Almanya ile bu savaştan galip çıkmasına rağmen kendisini tatmin olmamış sayan İtalya, Versailles'da kurulan *status quo*'yu değiştirmek isteyen bir dış politika izlemeye başlamışlardır. Bu devletler önceleri milletlerarası alanda işbirliğini gerçekleştirmek için kurulan müesseseler vasıtasıyla amaçlarına ulaşmaya çalışmışlar ve müesseselerin çalışmalarına fiilen katılmışlardır. Bu iki devlet amaçları için bir vasıta olarak kullanabilecekleri umudıyla Milletler Cemiyetine üye olmuşlardır. Fakat, esasen Versailles düzenini devam ettirmek için kurulmuş bulunan Milletler Cemiyeti vasıtasıyla bu devletlerin istediklerini elde edemeyecekleri tabii idi. Bu devletler Versailles Andlaşmasında kaybettiklerini geri almak istiyorlardı.

Versailles sistemini değiştirmek isteyen bu revizyonist grup karşısın-

⁸⁴ Toynbee, *Survey...* 1925, s. 81 - 90.

⁸⁵ Vere - Hodge, *op. cit.*, s. 87.

da, Birinci Dünya Savaşından galip çıkan ve bu yüzden de bu sistemin devamı için çalışan anti-revizyonist grup bulunuyordu. Birinci Dünya Savaşından sonra Amerika Birleşik Devletlerinin Milletler Cemiyetine girmiyerek tekrar inzivaya çekilmesi üzerine, İngiltere ve Fransa *status quo*'nun savunucuları olarak kalmışlardı. Revizyonist grubun mütecaviz bir dış politika izlemesine karşılık, anti-revizyonist grup yatıştırma ve tâviz politikası gütmüştür.

Nihayet, Avrupa'nın güçlü devletlerinden biri olan Sovyetler Birliği başlangıçta gerçekçi bir dış politika ile bu gruplaşmaların dışında kalmayı tercih etmiştir. Ancak, doğuda Japon, batıda Alman tehlikesinin gittikçe büyümesi karşısında Sovyetler Birliği *status quo*'cu gruba yaklaşmak durumunda kalmıştır.

1930 yılından sonra görülen bu ideoloji ve çıkar gruplaşmaları karşısında Türkiye'nin davranışı, İkinci Dünya Savaşı ile sonuçlanan felâkette memleketin kaderini tayin edecek durumda idi. Türkiye Birinci Dünya Savaşından sonra galip devletlerin insafsızca hareketlerine maruz kalarak bir sömürge statüsüne indirilmek istendiği ve birçok haksız muamelelere maruz bırakıldığı halde dış politikasının hedeflerini tayin ederken hissi sebeplerle hareket etmemiştir. Memleketin çıkarları ile milletlerarası politika gerçeklerini telif eden bir yol seçmiştir. Gerçekten, Türkiye hissi sebeplerin tesiriyle hareket etmiş olsaydı revizyonist gruba katılması pekâlâ mümkün olabilirdi. Ancak, Türkiye'nin dış politikasının ana hedeflerini tayin etmek görevini üzerine almış bulunan Atatürk, Türkiye'nin yeni sınırları ile tatmin edilmiş olduğunu kabul ederek memleketi yeni maceralara sürükleyebilecek davranışlardan daima kaçınmıştır. Türkiye'nin "Yurtta sulh, Cihanda sulh" düsturunu dış politikasının esası olarak kabul etmesi milletlerarası alanda yeni gruplaşma hareketlerinin başladığı zamana tesadüf eder⁸⁶. Atatürk, Türkiye'nin barışçı bir dış politikayı

⁸⁶ Sık sık Atatürk'e ait olduğu söylenen ve yeni 1961 Anayasasının da yer alan "Yurtta Sulh, Cihanda Sulh" sözlerinin Atatürk tarafından söylendiğini gösteren bir belgeye tarafımızdan tesadüf edilmemiştir. 10 Mayıs 1931 de toplanan III üncü C.H.P. Kongresinin yeni kabul ettiği programın 7 inci bölümünün üçüncü maddesi şöyle formüle edilmiştir: "Yurtta sulh ve Cihanda sulh başlıca prensibimizdir". Bununla beraber, Atatürk 1 Kasım 1928 de T.B.M.M. nin üçüncü dönem ikinci toplanma yılını açarken yaptığı konuşmada şöyle demiştir: "Efendiler! Harici Siyasetimizde dürüstlük memleketimizin emniyetine ve inkişafına, masuniyetine dikkat, şiarı hareketimize kılavuz olmaktadır. Esaslı ıslahat ve inkişafat içinde bulunan bir memleketin hem kendisinde, hem muhitlerinde sulh ve huzuru cidden arzu etmesinden daha kolay izah olunabilecek bir keyfiyet olamaz. Bu samimi arzudan mülhem olan harici siyasetimizde memleketin masuniyeti, emniyetini, vatandaşların haklarını her hangi bir tecavüze karşı bizzat mü-

kendisine hedef ittihaz ettiğini 1931 de yaptığı bir konuşmada şöyle ifade etmiştir: "Türkiye'nin emniyetini gaye tutan, hiçbir milletin aleyhinde olmıyan bir sulh istikameti bizim daima düsturumuz olacaktır⁸⁷." Bu dış politika düsturu ile hareket eden Türkiye, bütün devletlerle iyi münasebetlerini devam ettirmeye çalışmış, fakat milletlerarası barışı bozmak istiyen devletlere karşı barışçı devletlerle daha sıkı işbirliği yapmak yoluna gitmiştir. Öte yandan, Türkiye'nin daha Millî Mücadele sırasında iyi münasebet kurduğu ve bu münasebetini Lausanne'dan sonra da devam ettirdiği güçlü komşusu Sovyetler Birliğinin Almanya ve Japonya'nın baskıları altında anti-revizyonist devletlerle iyi münasebet kurması, Türkiye'nin bu gruba yönelen dış politikasını yürütebilmesini kolaylaştırmıştır.

Türkiye ve Milletler Cemiyeti

1930 yılına doğru Avrupa'da belirli bir durum alan gruplaşma hareketi milletlerarası barış ve güvenliğin yeni tehlikelerle tehdit edilmeye başladığını açıkça gösteriyordu. Bu durum karşısında, o zamana kadar kendi iç meseleleri ile fazla meşgul olması sebebiyle milletlerarası politikanın dışında kalan Türkiye, *status quo*'cu Batılı demokrasilerin önem verdiği bir devlet olmaya başlamıştı. Türkiye'nin milletlerarası politikadaki ağırlığının artmaya başlaması Avrupa'da bir birlik kurulması için Fransız Dışişleri Bakanı Aristide Briand'ın teşvikiyle girilen çalışmalar da kendisini göstermektedir. Gerçekten, Briand'ın Avrupa birliği projesinde Türkiye ve Sovyetler Birliğinin dışarda bırakılması birçok Avrupa devletleri tarafından tasvip edilmemiştir. Briand'ın 17 Mayıs 1930 da Avrupa devletlerine gönderdiği memoranduma verdikleri cevaplarla birçok devletler bilhassa Türkiye'nin Avrupa Birliğine alınmasını istediklerini bildirmişlerdir⁸⁸. Esasen Türkiye bu birlik projesi ortaya atılmadan önce

dafaa edebilmek kudreti de bilhassa gözde tuttuğumuz noktadır". Atatürk'ün *Söylev ve Demeçleri*, c. I, s. 356. Atatürk'ün bu sözlerinin yukarıda adı geçen düstura ışık tuttuğuna şüphe yoktur. Kitabınızın yayımlanmasından sonra E. Büyükelçi Sayın Kamuran Gürün ile yaptığımız bir konuşmada, "Yurtta sulh, cihanda sulh" sözlerinin ilk kez Atatürk tarafından kullanıldığını kendisinin tespit ettiğini bize ifade etmişlerdir.

— Mehmet Gönübol —

⁸⁷ *Ibid.*, s. 370.

⁸⁸ Briand'ın bu memorandumuna devletlerin vermiş oldukları cevapların özeti için bkz: *Documents on International Affairs, 1930*, s. 74-79. Türkiye'nin Avrupa Birliği projesine alınmaması Türk basınında tepkilerle karşılanmıştır. Örneğin, 14 Temmuz 1930 tarihli *Cumhuriyet* gazetesinin siyasi icmalinde "Avrupa Birliği ve Türkiye" başlıklı yazıda şöyle deniyordu: "...Fransanın Türkiye'yi Avrupa Birliği teşebbüsüne iştirake davet etmemiş olmasının hakikî sebep ve saiki malûm değildir. İhtimal mülkümüzün kısmı âzama Asyada bulunması ve Cemiyeti Akvam'a dahil bulunmamaklığımız bu ihmale saik olmuştur. Lâkin bu mütalâanın birinci kısmı doğru değildir. Türkiye'nin belkemiği Anadolu olmakla beraber, Avrupa kıtasındaki mülkümüz ve alâkamız herhangi Avrupa devletinin ehemmiyetin-

Kellogg - Briand Misakını imzalamış ve Silâhsızlanma Konferansı çalışmalarına katılmıştı. Bu şekilde Türkiye, milletlerarası işbirliğine fiilen iştirak etmiş oluyordu.

Birinci Dünya Savaşından sonra milletlerarası barışın korunması ve işbirliğinin sağlanması için kurulan en önemli teşkilât şüphesiz Milletler Cemiyeti idi. Daha önce belirttiğimiz gibi, bu Teşkilât Birinci Dünya Savaşından galip çıkan büyük devletlerin önderliği ile kurulmuştu; başlıca amacı da Versailles Andlaşması ile tesbit edilen savaş sonrası düzenin devamını sağlamaktı. Türkiye bu savaşta yenilgiye uğradığı için Teşkilâtın aslı üyeleri arasına alınmamıştı. Bununla beraber, Versailles'dan kısa bir süre sonra milletlerarası münasebetlerde meydana gelen değişimler akislerini derhal Milletler Cemiyetinin içinde de göstermiş, Birinci Dünya Savaşında yenilen devletlerinin teker teker Teşkilâta alınması gerekmiştir.

Türkiye'nin 1930 yılına doğru milletlerarası çalışmalara aktif olarak katılması er geç Milletler Cemiyetine gireceğini gösteriyordu. Bununla beraber, Türkiye'nin büyük bir fedakârlıkta bulunması ile sonuçlanan Musul olayında Teşkilâtın İngiltere'nin etkisi altında hareket etmesi, Türkiye'de Milletler Cemiyeti aleyhine bir tepki uyandırmıştı. 1930 yılından sonra Teşkilât içinde *status quo*'nun korunmasını isteyen devletlerin çoğunlukta bulunması Türkiye'yi Teşkilâta yaklaştırmıştır. Çünkü, yukarıda kısaca izaha çalıştığımız gibi, Türkiye *status quo*'cu devletlerle meselelerini hallettikten sonra bu devletler grubu ile iyi münasebet kurmuştu.

Türkiye'nin Milletler Cemiyetine girmesinde önemli olan diğer bir husus Sovyetler Birliğinin Teşkilâta karşı tutumuydu. Milli Mücadeleden beri dostane devam eden Türk - Sovyet münasebetleri, Türkiye'nin Milletler Cemiyetine girerken bu devletin de Teşkilât karşısındaki tutumunu göz önünde bulundurmasını gerektiriyordu. Sovyetler Birliği 1932 yılına kadar Batılı devletlerle iyi münasebetler kuramadığı için Türkiye'de bu tarihe kadar Teşkilâta girmek için müracaatta bulunmamıştı.

Fakat, yukarıda izaha çalıştığımız gelişmeler karşısında, 1930 yılından sonra Türkiye'nin Milletler Cemiyetine girmesi bir zaman meselesi olmuştu. Teşkilâta girmek hususunda Türkiye'nin tereddütlerini Dışişleri

den geride değildir. Avrupalının büyük ve küçük devletleri cevaplarında bu noktaya ehemmiyetle nazarı dikkati celbetmişlerdir". 16 Temmuz 1930 tarihli *Yarın* gazetesinin başmakalesinde ise aynı konuda şöyle deniliyordu: "Beynelmilel vaziyet Türkiye gibi coğrafi ve siyasi vaziyeti çok kuvvetli bir devletin, uzun müddet inifiat siyaseti takip etmesine mâni teşkil edecek mahiyet almıştır".

Bakanı Tevfik Rüştü Aras 15 Temmuz 1931'de Türkiye Büyük Millet Meclisinde yaptığı bir konuşmada şöyle izah etmiştir:

Cemiyeti Akvam fikri, Türkiye Cumhuriyetinin ve Türk inkılâbına pek hoşlandığı bir fikirdir. Âdetâ kendi fikrimizdir diyebiliriz. Bir de o fikri tatbik için yapılan bir müesseseye vardır. Fikir ile müesseseden ayrı ayrı bahsedişim, tatbikat ile nazariyat arasındaki mesafeyi işaret içindir. Yoksa bu müesseseye karşı da çok muhabbetli ve dostane hareket ediyoruz ve onun teşebbüs ettiği her işe memnuniyetle iştirak ediyoruz... Birçok noktalarda beraber, bir hava içinde, bir muhit dahilinde çalışıyoruz... Böyle iken niçin girmedik?

Dışişleri Bakanı Türkiye'ye Konseyde yer verilmemesi ihtimalinden ve Konseyin alacağı zecrî tedbirler karşısında Türkiye'nin tereddütleri bulunabileceğinden bahsederek demiştir ki:

O kararın herhangi bir Devlet aleyhine iktisadi bir karar olduğunu kabul edelim. Orada bizim ajanımız yoktur. Alınan kararın adaleti hakkında kanaatimiz de tekevvün etmemiş bulunuyor. Size karşı mes'ul olmıyan bir takım zevatın çok iyi niyetle de olsa kendi aralarında verdiği kararın bu memlekette tatbiki nasıl olacak? Buna imkân var mı. İşte bu müşkilâtın dolaylı girmedik. Yalnız bu müşkilâtın daimî surette gayri tabii hal olacağını zannetmiyorum. Hakikaten Türkiye Cumhuriyetine karşı çok iyi bir kabul, arzu gösteren bu müesseseye ve içinde şimdi pek çok dostlarımız bulunan ve herhalde hiç düşmanımız olmıyan bu müesseseye karşı bizim de aynı hislerle mütehasşis olduğumuzu bildiklerinden şüphe etmek istemem. Ancak o müessesenin bugünkü şekliyle bizim inkılâbımızdan yani müsavî muamele ve hukuk hakkındaki haklı zihniyetimizden doğan bu müşkülü iyi bir surette onların usulüne ve bizim halimize uya-cak surette halledebileceğimiz gün bu teşekküle girebilmemiz mümkün olacaktır ⁸⁹.

Dışişleri Bakanının bu konuşmasından anlaşılacağı gibi Türkiye Milletler Cemiyeti Meclisinin üyesi olmak şartıyla Teşkilâta girmeyi prensip itibariyle kabul ediyordu. Fakat, Cemiyet Meclisinde daimî üyelik sadece "Büyük devletlere" verildiği için Türkiye'nin bu haktan istifade ettirilmeyeceği açık idi. Öte yandan, Cemiyet Meclisinin daimî olmıyan üyeleri ise geçici bir süre için Genel Kurul tarafından seçiliyordu. Oysa, Türkiye Teşkilâtın üyesi olmadığı için Meclise süresiz üye seçilmesi de söz konusu olamazdı. Türkiye'nin Cemiyet Meclisinin üyesi olarak Teşkilâta girmesi mümkün olmadığı halde Türkiye'nin böyle bir şartı ileri

⁸⁹ T. B. M. M. Zabıt Ceridesi 1931, c. 3, s. 133.

sürmesinin sebebi 1931 yılında henüz Milletler Cemiyetine girmek istemediğinden ileri geliyordu. Çünkü, Sovyetler Birliği ile 1925 yılında Paris'te yapılan Dostluk ve Tarafsızlık Andlaşmasını yenileyen 17 Aralık 1929 tarihli Protokol hükümlerine göre, Akid Taraflardan biri komşularını ilgilendiren siyasi taahhütlere girerken diğerinin tasvibini alacaktı. Bu sebeple, Türkiye 1932 yılında Milletler Cemiyetine girmeyi kabul ettiği zaman Sovyetler Birliğinin tasvibini almıştır⁹⁰. Öte yandan, Türkiye Milletler Cemiyetine girince Cemiyet Misakının 16 ncı maddesi gereğince mütecaviz devletlere karşı alınacak zorlama tedbirlerine de katılmak durumundaydı. Oysa, yukarda adı geçen andlaşmalara göre, Türkiye'nin Sovyetler Birliğine karşı girişilecek böyle bir harekete katılmaması gerekirdi. Bu yüzden, Türkiye Cemiyete girerken Ankara'daki Sovyet Maslahatgüzarına verilen bir nota ile bu hususta Sovyetler Birliğine teminat vermiştir. Bu notada şöyle deniyordu:

Türkiye Hükümetinin, Türkiye'nin Milletler Cemiyetine iltihakından sonra misakın müeyyideleri usulünün tatbikine dair olan 16 ncı ve 17 inci maddeleri ahkâmına tevfiğe deruhte edeceği mecburiyetlere hülûs ile riayet etmesi Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri ittihadı hakkındaki Türk siyaseti prensipinin bu veçhile taayyününe halel iras edemez. Mebhus maddeler ahkâmınca Sovyetler Birliğine karşı tatbiki mümkün müeyyideler usulü diğer şartlardan katı nazar yalnız Sovyetler Birliğinin üçüncü bir devlete bir tecavüz harbi ilân etmesi halinde tasavvur edilebilir. Bu hususta Sovyetler Birliğini üçüncü itibara almak lâzım gelir. Binaenaleyh Sovyetler Birliğine karşı diğer devletler tarafından tevcih edilip de Türkiye'nin muhik göremeyeceği bu kabil bir itham mezkûr memleketi 16 ncı madde mucibince ittihaz edecek herhangi tedabire iştirake mecbur kılamaz⁹¹.

Türkiye, Atatürk'ün direktifleri üzerine, Milletler Cemiyetine kendisi müracaat ederek değil, Teşkilât tarafından davet edilerek girmek istiyordu⁹². Nitekim, Teşkilâtın Genel Kurulu 6 Temmuz 1932 de, Çin-Japon uyumsuzluğunu görüşmek için yaptığı olağanüstü toplantı sırasında, İspanya temsilcisinin teklifi ve Yunan temsilcisinin desteği ile Türkiye'nin Teşkilâta davetini öngören bir karar tasarısı kabul etmiştir⁹³. Bu davetin

⁹⁰ Bu konuda Türkiye'nin Milletler Cemiyetine girmesi için yapılan müzakerelerde Türkiye'yi temsil eden ve daha sonra Türkiye'nin Milletler Cemiyeti nezdindeki ilk temsilcisi olan Cemal Hüsnü Taray'ın 6 Kasım 1962 tarihli *Cumhuriyet* gazetesinde çıkan makalesine bkz: Ayrıca bkz: *Turkey and the United Nations*, s. 34 vd.

⁹¹ Esmer, *op. cit.*, s. 218.

⁹² Cemal Hüsnü Taray, *Cumhuriyet* gazetesi.

⁹³ Toynbee, *Survey...* 1934, s. 219.

Türkiye'ye bildirilmesi üzerine Türkiye Büyük Millet Meclisi daveti kabul ettiğine dair bir karar almıştır⁹⁴. Aynı gün Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras Cemiyet Genel Sekreterine gönderdiği bir mektupta Türkiye Büyük Millet Meclisinin kararını kendisine bildirmiştir⁹⁵. Türkiye'nin Milletler Cemiyetine girmesi muamelesi 18 Temmuz 1932 de Genel Kurul'un ittifakla aldığı bir kararla tamamlanmıştır.

Türkiye'nin Milletler Cemiyetine girmesini takip eden yıllarda devletler arasında gruplaşma sür'atle gelişmiştir. Bu gelişme üzerine Türkiye'den sonra Sovyetler Birliği de 1934 yılında Teşkilâta girerek *statu quo*'cu gruba katılmış oluyordu. Tevfik Rüştü Aras Sovyetler Birliğinin Milletler Cemiyetine girmesi hakkında şöyle demiştir: "Büyük komşumuz ve dostumuz Sovyetler Rusyasının da biraz sonra Milletler Cemiyetine girmesi hareketimizdeki isabeti gösterdi. Zaten buraya onunla anlaşarak girmiştik⁹⁶."

Türkiye Milletler Cemiyetine girdikten sonra Misaka sadık kalmış ve Teşkilâtın organlarının aldığı kararlara uymuştur. Türkiye'nin bu tutumundan sırası geldikçe bahsedilecektir.

⁹⁴ Türkiye'nin Milletler Cemiyetine katılması bir kanunla değil, T.B.M.M. heyeti umumiye kararı ile olmuştur. Bu yüzden, Misak'ın resmî Türkçe metni bulunmamaktadır.

⁹⁵ Bu mektubun metni şöyledir: Heyeti Umumiye namına vâki davetinize cevaben, Türkiye Cumhuriyetinin, Cemiyeti Akvama âza olmağa hazır olduğunu ve Türkiye'nin Cemiyeti Akvam âzası olmayan Devletlerle aktolunanlar da dahil olduğu halde, şimdiye kadar akdettiği muahedelerle deruhte ettiği taahhüdünün, Cemiyeti Akvam âzası vazaifi ile asla gayri kabili telif olmadığını bildirmekle şeref kazanırım. Bu hususta esasen Türkiye'nin kabulünden evvel imzalanan bütün bu muahedelerin Cemiyeti Akvam âzasının ekserisinin aynı veçhile mümzi bulunduğu Paris Misakı ruhu dahilinde aktolunduğunu işaret ederim. Bu beyanatı yaparken, Türkiye'nin, 24 Temmuz 1923 tarihinde Lozan'da imzalanan mukavelâtın münbais askerî mahiyetteki taahhüdât dolayısıyla hususî bir vaziyette bulunduğunu da ilâve etmeyi vazife bilirim. Bu şerait dahilinde, Almanya Hükümetinin, Almanya'nın Cemiyeti Akvama kabulüne dair olarak, Kâtibi Umumiye gönderdiği, 8 Şubat 1926 tarihli mektubunda zikrettiği Belçika, Fransa, İngiltere İmparatorluğu, İtalya, Polonya ve Çekoslovakya mümessilleri tarafından mümzi ı Kânunuevvel 1925 tarihli nota tâbiratını hatırlatmalıyım. Bu notanın son fıkrası âtideki şekilde ifade edilmiştir: "Cemiyet azasına bu madde (16 ncı madde) mucibince terettip eden taahhüdât şu şekilde anlaşılmalıdır ki, Cemiyet azası Devletlerden her biri, Misaka riayeti temin ve her taarruz hareketini mümanaat için, askerî vaziyeti ile kabili telif olacak ve coğrafi mevkiini hesaba katacak bir mikyas dahilinde, dürüst ve müessir bir şekilde teşriki mesai etmekle mükelleftir."

⁹⁶ Aras, *Görüşlerim*, s. 130.

Türkiye'nin Balkan Devletleri İle Münasebetleri ve Balkan Entente'i

Millî Mücadeleden sonra 1932 yılına kadar geçen süre içinde Türkiye ile Yunanistan arasındaki münasebetlerden yukarıda bahsedilmişti. Türkiye Misak-ı Millî esaslarına sadık kalarak sınırları dışında bırakılmış Balkanlardaki eski ülkeleri üzerinde herhangi bir iddiada bulunmadığı için diğer Balkan Devletlerine karşı izlediği politika Lausanne Andlaşması ile tesbit edilmiş bulunan *statu quo*'nun muhafazasından ibaretti. Türkiye Lausanne Andlaşmasından hemen sonra Balkan Devletleri ile uzun bir süreden beri kesilmiş olan münasebetlerini yeniden kurmak için ikili dostluk andlaşmaları yapmıştır. Türkiye'nin Balkan devletleri ile imzaladığı başlıca andlaşmalar şunlardır: Arnavutlukla 15 Aralık 1923 te Ankara'da imzalanan Dostluk Andlaşması⁹⁷; Bulgaristan'la 18 Ekim 1925 te Ankara'da imzalanan Dostluk Andlaşması⁹⁸; Yugoslavya ile 28 Ekim 1925 te Ankara'da imzalanan Barış ve Dostluk Andlaşması⁹⁹.

Türkiye Balkan devletleriyle yaptığı iki taraflı andlaşmalarla bu devletlerle münasebetlerini düzeltirken Balkan devletleri de daha 1912-1913 Balkan Savaşlarından arta kalan uyumsuzluklarını halletmek için gayret sarfetmekte ve kendi aralarında iki taraflı andlaşmalar akdetmekteydiler. Bu şekilde, 1929 yılına doğru hemen hemen bütün Balkan Devletleri arasındaki münasebetler düzelmiş ve Balkanlar'da bir işbirliği yapılması için gerekli ortam hazırlanmıştı. Türkiye ile Yunanistan arasında mübadeleden doğan anlaşmazlıkların halli de bu zamana raslar. Locarno ve Küçük Entente örnekleri ve Avrupa Devletlerinin revizyonist ve anti-revizyonist iki grup etrafında toplanmaya başlaması, Balkan devletlerini bir grup teşkil etmeye sevk eden âmiller olmuştur. Bu gerçekler yanında Balkan devletlerini birlik kurmaya sevk eden nazari sebepler de bulunmaktadır. Balkan Birliğinin nazari öncülüğünü merkezi Cenevre'de olan Milletlerarası Barış Bürosu yapmıştır. Bu Büronun, 6-10 Ekim 1929 tarihlerinde Atina'da tertiplelediği Evrensel Barış Kongresi'nde Yunan devlet adamı ve eski Başbakanı M. Papanastasiou bir Balkan birliğinin kurulmasını teklif etmiştir. Bunun üzerine Kongre Balkan devletleri arasında gayri resmi mahiyette olan bir konferansın toplanmasını kararlaştırmıştır. İlk Balkan Konferansı Arnavutluk, Bulgaristan, Rumanya,

⁹⁷ Bu Andlaşmanın metni için bkz: *Düstur*, Üçüncü Tertip, c. 6 (ikinci bası), s. 127.

⁹⁸ Bu Andlaşmanın metni için bkz: *Düstur*, Üçüncü Tertip, c. 7 (ikinci bası), s. 1376. Bu Andlaşma T.B.M.M. tarafından 30 Mayıs 1926 da tasdik edilmiştir.

⁹⁹ Bu Andlaşmanın metni için bkz: *Düstur* Üçüncü Tertip, c. 7 (ikinci bası), s. 162. Bu Andlaşma T.B.M.M. tarafından 31 Aralık 1925 de tasdik edilmiştir.

Türkiye, Yugoslavya ve Yunanistan temsilcilerinin katılmasıyla 5 Ekim 1930 da Atina'da toplanmıştır. Bu toplantıda, Konferans şu kararları almıştır: 1) Balkan devletleri arasında her yıl Dışişleri Bakanları seviyesinde bir toplantı yapmak; 2) Bir Balkan Paketi hazırlamak; bu Pakt içinde savaşın yasaklanması, uyumsuzlukların barış yolu ile çözülmesi ve bir tecavüz halinde karşılıklı yardımlarda bulunulması hakkında hükümler bulunacaktı; 3) Daimî bir Teşkilât kurulacak; bu Teşkilâtın amacı Balkan milletleri arasında ekonomik, sosyal, kültürel ve siyasi alanlarda yakınlaşmayı sağlayarak Balkan birliğinin kurulmasını kolaylaştırmaktır¹⁰⁰.

İkinci Balkan Konferansı Ekim 1931 de İstanbul'da toplanmıştır. Birinci konferansta daha çok Balkan devletleri arasındaki işbirliğini sağlayacak teşkilâtlanma meseleleri üzerinde durulduğu halde, İkinci Konferansta esas meseleler ele alınmıştır. Ancak, revizyonist ve anti-revizyonist tutumların Balkan devletleri arasında da görülmeye başlaması bu Konferansın bir Balkan Paketi hazırlamasına engel olmuştur. Bununla beraber, Konferansta çatışmalara sebep olacak meseleler bir kenara bırakılarak ekonomik, teknik ve kültür konularında işbirliğini sağlayacak bazı kararlar alınabilmektedir. Konferansta azınlık meselelerine de temas edilmiş ve bir saldırmazlık paketi ve uyumsuzlukların barışçı yollarla çözülmesi için bir andlaşma tasarısı hazırlanması konusu tartışılmıştır¹⁰¹.

İkinci Balkan Konferansı toplandığı sırada Türkiye ile Yunanistan arasındaki uyumsuzluklar hemen hemen tamamen halledilmişti. Balkan bölgesinde *status quo*'nun devamını isteyen bu iki devlet Balkan birliğinin gerçekleşmesi için sıkı bir işbirliği yapmışlar ve bu hareketin öncüleri olmuşlardır. Öte yandan, Bulgaristan revizyonist bir politika izlemeye başlamış. Yugoslavya ile Romanya ise Küçük Entente'in üyesi olduklarından Balkan birliği fikrini ikinci plâna bırakmışlardı.

Bükreş'te 23-26 Ekim 1932 de toplanan Üçüncü Balkan Konferansını, Bulgaristan azınlık meselesinin kendi istediği şekilde halledilmemesi üzerine terketmiştir. Bu yüzden, Balkan Paktinin imzalanması yeniden tehlikeye düşmüştü. Konferansın diğer beş üyesi daha az çatışmaya sebep olan ekonomik ve sosyal meseleler üzerindeki çalışmalarına devam etmişler ve Balkan devletleri arasında bir gümrük birliği kurulmasını görüşmüşlerdir¹⁰².

Konferans görüşmeleri sırasında meydana gelen çatışmalara rağmen

¹⁰⁰ Toynbee, *Survey...* 1930, s. 153-154.

¹⁰¹ Toynbee, *Survey...* 1931, s. 324 vd.

¹⁰² Toynbee, *Survey...* 1934, s. 509 vd.

devlet adamları arasında Balkan Entente'ı fikri üzerinde bir görüş birliği teşekkül etmeye başlamıştı. Konferansa katılan devletler arasında bu fikri en fazla Türkiye desteklemiştir. Bu birliğin kurulmasında en büyük tehlike de *status quo*'dan memnun olmıyan Bulgaristan'dan geliyordu. Balkan birliği fikrine gerçekten inanan Türkiye, Balkan devletleri arasında iki taraflı anlaşmaların ötesine giden daha kuvvetli bir güvenlik sistemi kurmak istiyordu.

Dördüncü Balkan Konferansı 5-11 Kasım 1933 de Selânik'te toplandığı zaman siyasi çevrelerde Balkan meselelerinin resmî olmıyan konferanslar yoluyla halledilemeyeceği kanısı kuvvetlenmişti. Nitekim, 1933 yılında Balkan Entente'ini kuracak olan Misak'ın hazırlanması için devlet adamları kesif bir diplomatik faaliyete girişmişlerdi. Bulgaristan'ın revizyonist emellerden vazgeçmesini ve Pakta katılmasını sağlamak, bu siyasi faaliyetin başlıca hedefini teşkil etmişti. Öte yandan, Bulgaristan da amacına ulaşabilmek için bazı Balkan devletlerini kendi tarafına çekmeye çalışıyordu. Balkan devletleri arasında Arnavutluk'tan başka, Bulgaristan tarafına kayabilecek tek devlet Yugoslavya idi. Nitekim, Bulgaristan Yugoslavya'nın desteğini sağlamak için bu devletle temasa geçmişti¹⁰³. Balkan Entente'inin en hararetli taraftarı olan Türkiye ve Yunanistan ise Bulgaristan'ın revizyonist politikasını önlemeye çalışıyorlardı. Bu maksatla Yunan Başvekili Çaldaris'in Ankara'yı ziyareti sırasında iki devlet, 14 Eylül 1933 te, bir "Samimi Anlaşma Misakı" (*Pacte d'Entente Cordiale*) imzalamışlardır¹⁰⁴. Bu Andlaşmanın 1 inci maddesi şöyledir: "Türkiye ve Yunanistan müşterek hudutlarının tecavüzden masuniyetini müteakiben tekeffül ederler." Andlaşmanın 2 nci maddesi gereğince Âkid devletler milletlerarası meselelerde birbirleriyle istişarelerde bulunacaklardır. Andlaşmanın 3 üncü maddesinde ise, milletlerarası konferanslarda birbirlerinin çıkarlarını koruyacakları ve bu konferanslarda bu iki devletten özel çıkarı bulunanının temsilini sağlamaya çalışacakları öngörülmekte idi. Bu andlaşmanın birinci maddesiyle Türkiye'nin, Yunanistan'ın sınırlarının dokunulmazlığı hakkında teminat vermesi, bu devletin ülkesi üzerinde iddiaları bulunan Bulgaristan'da tepki ile karşılanmış ve Türkiye'nin Bulgaristan'a karşı düşmanca bir hareketi olarak yorumlanmıştır. Bulgaristan'ın Balkan Entente'na girmesini tehlikeye sokabilecek olan bu endişeleri önlemek

¹⁰³ *Ibid.*, s. 515-517.

¹⁰⁴ Bu Andlaşmanın metni için bkz: *Düstur*, Üçüncü Tertip, c. 15, s. 195. Bu Andlaşma T.B.M.M. tarafından "Balkan Andlaşması Misakı" ile birlikte 6 Mart 1934 de tasdik edilmiştir.

maksadiyle 20 Eylül 1933 te Başvekil İsmet Paşa ve Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras Sofya'yı ziyaret etmişlerdir. Bu ziyaret sırasında Türk devlet adamları Bulgaristan'ın şüphe ve endişesini bertaraf etmeye çalışmışlar ve Bulgaristan'ın Türk-Yunan Pakti'na katılmasını teklif etmişlerdir. Fakat Bulgarlar bu teklifi reddetmişlerdir¹⁰⁵. Türk Başbakanı ve Dışişleri Bakanı Sofya'da bulundukları sırada 1929 tarihli Türk-Bulgar Tarafsızlık, Uzlaşma ve Hakem Andlaşması 5 yıl süre ile uzatılmıştır.

Bundan sonra Türkiye'yi ilgilendiren diğer bazı önemli diplomatik münasebetler cereyan etmiştir. Ekim ayında Romanya Dışişleri Bakanı Titulescu Ankara'yı ziyaret etmiş ve 17 Ekim 1933 de iki devlet arasında bir Dostluk, Saldırmazlık, Hakem ve Uzlaşma Andlaşması imzalanmıştır¹⁰⁶. Kasım ayında ise, Türk Dışişleri Bakanı Belgrat'a gitmiş ve Türkiye ile Yugoslavya arasında 27 Kasım 1933 de bir Dostluk, Saldırmazlık, Adli Tesviye, Hakem ve Uzlaşma Andlaşması imzalanmıştır¹⁰⁷.

Böylece, Romanya, Yunanistan, Yugoslavya ve Türkiye arasında ikili dostluk ve saldırmazlık andlaşmaları zinciri tamamlanmış oldu. Bulgaristan, Birinci Dünya Savaşından sonra imzaladığı Neuilly Andlaşmasını kendi lehine değiştirmek istediği için, bütün ısrarlara rağmen bu ittifak sisteminin dışında kalmayı tercih etmiştir¹⁰⁸. Bulgaristan'ın bu davranışı karşısında Balkan Devletleri iki şıktan birini tercih etmek durumunda kalmışlardır: Balkan Pakti'ndan vazgeçmek ya da Bulgaristan'ı dışarda bırakan bir Pakt imzahıyarak Bulgaristan'ın sonradan katılmasını beklemek. Balkan devletleri ikinci yolu seçmişlerdir.

Böylece Ekim 1933 te Selânik'te Dördüncü Balkan Konferansı toplanmadan önce Balkan Devletleri arasında kesif bir diplomatik faaliyet cereyan etmiştir. Dördüncü Balkan Konferansında Balkan Pakti meselesi üzerinde önemle durulmuştur. Konferansta kabul edilen bir demeçte Balkan Pakti'na bütün Balkan devletlerinin katılması umudu izhar ediliyordu. 1934 yılının Ocak ayı başında Yunan Dışişleri Bakanı M. Maximos büyük devletlere Balkan Pakti'nın özelliklerini ve bu Pakt karşısında Bulgaris-

¹⁰⁵ Aras *Görüşlerim*, s. 48.

¹⁰⁶ Bu Andlaşmanın metni için bkz: *Düstur*, Üçüncü Tertip, c. 15, s. 189. Bu Andlaşma T.B.M.M. tarafından Balkan Entente'ı ile birlikte 6 Mart 1934 de tasdik edilmiştir.

¹⁰⁷ Bu Andlaşmanın metni için bkz: *Ibid.*, s. 199.

¹⁰⁸ Zamanın Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras Bulgaristan'ın bu sistem dışında kalmak isteği hakkında şöyle demektedir: "Dört Balkan Devleti arasında Balkan Antantı görüşmeleri bir hayli ilerleyince, meseleyi Bulgar Hükümetine de açtık. Bu teşebbüs de sonuç vermedi. Hattâ, Bulgarların memnun edilmesi için, Yugoslavya ve Romanya'dan bazı tâvizlerde bulunmalarını istedik. "Aras, *Görüşlerim*, s. 48.

tan'ın tutumunu anlatmak üzere Londra, Paris ve Roma'yı ziyaret etmiştir. İngiliz ve Fransız devlet adamları Pakt'ı destekliyeceklerini açıkça belirttikleri halde, İtalyan devlet adamları Pakt hakkında müsbet veya menfi bir yorumda bulunmaktan çekinmişlerdir. İtalyan basını ise Pakt'ı soğuk karşılamıştır¹⁰⁹. Pakt'ın gerçekleşmesi için Türk devlet adamlarının gayretleri Bulgar basınında Türkiye aleyhinde yayına sebep olmuştur¹¹⁰.

1934 yılının Şubat ayı başında Türkiye, Yunanistan, Yugoslavya ve Romanya Dışişleri Bakanları Belgrad'ta toplanmışlar ve Balkan Entente'inin tasarısını hazırlamışlardır. Bu tasarının 9 Şubat 1934 tarihinde Atina'da imzalanması ile Balkan Entente'i kurulmuştur¹¹¹.

Balkan Entente'ini kuran Andlaşmanın dibâçesinde Âkidlerin Balkanlarda barışın kuvvetlendirilmesine yardım etmek arzusu ile hareket ettikleri ve "Mevcut ahdî taahhütlere riayeti ve Balkanlarda halen müesses arazi nizamının muhafazasını temine kat'ıyyetle karar vermiş" oldukları belirtiliyordu.

Andlaşmanın esas hükümleri üç kısa madde etrafında toplanmıştır. Bu maddeler şöyledir:

Madde 1 — Türkiye, Yugoslavya, Yunanistan ve Romanya bütün kendi Balkan hudutlarının emniyetini mütakabilen tekeffül ederler.

Madde 2 — Yüksek âkitler bu itilâfnamede tâyin edilmiş olan menfaatlerini ihlâl edebilecek ihtimaller karşısında alınacak tedbirler hakkında birbiri ile görüşmeyi taahhüt ederler. Onlar bu Misak'ı imzalamamış olan diğer herhangi bir Balkan memleketine karşı, birbirine evvelden haber vermeksizin siyasi hiç bir harekette bulunmamayı ve diğer âkitlerin muvafakati olmaksızın diğer herhangi bir Balkan memleketine karşı siyasi hiç bir vecibe altına girmemeyi taahhüt eylerler.

Madde 3 — Bu itilâfname bütün âkit devletlerce imzalanır imzalanmaz mer'iyete girecek ve mümkün olduğu kadar çabuk tasdik edilecektir. İtilâfname, iltihakî âkitler tarafından müsait bir tetkika mevzu teşkil edecek olan her Balkan memleketine açık bulunacak ve işbu iltihak keyfiyeti, diğer imza sahibi memleketlerin muvafakatlerini bildirmeleriyle beraber hüküm ifade edecektir.

Andlaşmanın metninden anlaşılacağı gibi, Balkan Entente'ni yalnız Âkid devletlerin Balkanlar'daki sınırlarını korumak için bu bölgedeki

¹⁰⁹ Toynbee, *Survey...* 1934, s. 526.

¹¹⁰ *Ibid.*, s. 535.

¹¹¹ Balkan Entente'inin metni için bkz: *Düstur*, Üçüncü Tertip, c. 15, s. 185. Entente 6 Mart 1934 de T.B.M.M. tarafından tasdik edilmiştir.

revizyonist devletlere karşı alınmış bir tedbirdir¹¹². Bu bölgede revizyonist politikayı izleyen devlet ise Bulgaristan idi. Gerçekten, Bulgaristan bir taraftan Ege denizine mahreç ararken, diğer taraftan da Romanya'nın bir parçası olan Dobruca'yı almaya çalışıyordu. Bir Balkan devleti olmakla beraber, Entente'in dışında bırakılmış olan Arnavutluk ise İtalya'ya tabi bir devlet olduğu için bağımsız bir dış politika izliyecek durumda değildi.

Türkiye'nin, Balkan Entente'inden beklediklerine gelince: Türkiye Balkan ülkeleri üzerinde hiçbir iddiası bulunmayan ve bu yüzden de Avrupa'daki anti-revizyonist gruba yönelen bir devlet olduğu için bu paktı Balkan devletleri dışından gelebilecek tehlikelere karşı bir engel olarak görüyordu. Bu sırada Türkiye için en büyük tehlike İtalya idi. Mussolini'nin Akdeniz'den "mare nostrum" (bizim deniz) diye bahsetmesi Yakın Doğu'ya, özellikle Türkiye'ye savrulan bir tehditten başka bir şey değildi. Bu devletin Oniki Ada'ya sahip bulunması Türkiye'de ayrıca endişe doğuyordu. Bu sebeplerle Türkiye, İtalya'nın yayılma politikası karşısında Balkanlar'da istikrar istemekte ve Balkan Entente'ini İtalya'ya karşı muhtemel bir engel olarak görmekte idi. Ancak, kabul etmek gerekir ki, Balkan Entente'i Türk devlet adamlarının istedikleri şekilde kuvvetli bir teşkilât değildi. Türkiye Balkan devletlerinin yalnız kendi aralarındaki sınırları garanti eden zayıf bir birlik değil, aynı zamanda bu sınırları diğer devletlere karşı koruyabilecek kuvvetli bir teşkilât istiyordu. Gerçekten, Atatürk başta olmak üzere Türk devlet adamları, asırlarca Türkler tarafından idare edilmiş olan Balkan devletleriyle eşitlik esasına dayanan yakın bir işbirliği yapılabildiği takdirde, Avrupa politikasında önemlice sayılabilecek ağırlığa sahip bir kuvvetin meydana getirilebileceğine inanmışlardı. Türk devlet adamları, 1933 yılının sonunda ve 1934 yılının başında Balkan devletleri arasında kuvvetli bir teşkilâtın kurulması için gayretler sarfetmişlerdir. Böyle bir teşkilât bir taraftan Avrupa'da teşekkül etmekte olan bloklar arasında bir denge unsuru olacak, diğer yandan da bir saldırıma fiili karşısında Balkan devletlerinin teker teker ortadan kalkmasını engelliyecekti. İkinci Dünya Savaşının gelişme seyri göz önünde bulundurulduğunda bu görüşün ne kadar doğru olduğu ortaya çıkar. Balkan Entente'inin üye devletlerin sınırlarını dış tehlikelere karşı koruyacak bir mekanizma kurmaması bu teşkilâtın en zayıf yönü idi. Balkan devletlerine asıl tehlikenin büyük revizyonist devletlerden geleceği

¹¹² Türk Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras 3 Nisan 1934 de *Hâkimiyeti Milliye* gazetesine verdiği bir demeçte, Balkan Entente'inin amacını şöyle özetlemiştir: "Balkan Misakı, her şeyden evvel Balkanlarda antirevizyonizm'in bir ifadesidir".

tabii idi. Balkan Entente'i sınırlı bir amaçla kurulduğu halde Türk devlet adamları Entente'a sadık kalacaklarını her vesile ile belirtmişlerdir. Örneğin, Atatürk 1 Kasım 1934 tarihinde Meclisi açış konuşmasında dış politikamızdan bahsederken özellikle Balkan Entente'i üzerinde durmuş ve şöyle demiştir: "Balkan Andlaşması, Balkan devletlerinin, birbirinin varlıklarına özel saygı beslenilmesini göz önünde tutan mutlu bir belgedir. Bunun, sınırların korunmasında, gerçek bir değeri olduğu besbellidir¹¹³."

Balkan Entente'inin başarısı Balkan bölgesi dışından gelecek tehlikelere karşı üye devletlerin göstereceği direnme isteği ve gücü ile sınırlıydı. Zayıf bir teşilât olmasına rağmen Balkan Entente'i siyasi alanda bazı başarılar gösterebilmiştir. Entente devletleri İtalya'nın 3 Ekim 1935 tarihinde Habeshistan'a karşı giriştiği tecavüz hareketinde Milletler Cemiyeti Meclisi kararına uyarak bu devlete karşı alınan iktisadi zorlama tedbirlerine birlik halinde katılmışlardır. Öte yandan, Balkan devletleri Lausanne'da tesbit edilen Boğazlar rejiminin değiştirilmesi için Türkiye'nin teşebbüsünü desteklemişler ve Montreux Konferansında birlikte hareket etmişlerdir. Bu Konferansta bölgesel güvenlik sistemleri göz önünde bulundurulurken hazırlanan sözleşmeye özel hükümler konulmuştur. Bu hükümler Balkan Entente'mı da kapsamaktaydı. Montreux Sözleşmesinin 19 uncu maddesi ile savaş zamanında muharip devletlerin savaş gemilerinin Boğazlar'dan geçmesi prensip itibarıyla yasaklandığı halde, "Türkiye'yi bağlayan bir mütekabil müzaharet muahedenâmesi mucibince, tecavüze düşen bir devlete yapılacak müzaharet halleri"nde bu devletlere ait olan savaş gemilerinin Boğazlar'dan geçmesi kabul edilmiştir.

Balkan Paktı devletlerinin bu başarıları Pakt'ın 1936 yılından itibaren sür'atle gelişmeye başlayan büyük devletlerin iktisadi ve siyasi yayılma ve nüfuz politikası karşısında çözümlenmesini önleyememiştir. Almanya Balkanları ve Orta Doğu'yu iktisaden boyunduruğu altına almaya başlamış, İtalya ise Balkan devletlerini birbirinden ayırmak için siyasi tertiplere girişmişti. Milletler Cemiyetinin müşterek güvenlik sisteminin mütecavizlere karşı uygulanamaması ve Teşkilâtın en kuvvetli üyeleri olan İngiltere ve Fransa'nın mütecavizlere karşı yatıştırma politikası izlemesi, Balkan devletlerinin teker teker Almanya ve İtalya'ya yaklaşmasına yol açmıştır. Öte yandan, 24 Ocak 1937 de Yugoslavya'nın *status quo*'dan memnun olmayan Bulgaristan'la bir dostluk andlaşması yapması Balkan Entente'inin temelini sarımsı. Balkan devletlerinin giriştikleri bu siyasi kombinezonlar karşısında Entente'i korumak için en büyük gayreti gös-

¹¹³ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, c. I, s. 378.

teren devlet Tüdkiye idi. Türkiye, Entente'ı Balkanlarda barışın korunması için önemli bir unsur sayıyordu. Balkan Entente'ını ayakta tutmak için Başvekil İsmet İnönü ve Dışişleri Bakanı Tefvik Rüştü Aras 1937 yılının ilkbaharında Balkan devletlerini ziyaret ettiler. Başvekil İsmet İnönü 14 Haziran 1937 de, Balkan seyahatinden döndükten sonra yaptığı bir konuşmada, Balkan devletleri arasındaki münasebetler hakkında şöyle demiştir:

Balkan Devletleriyle münasebetlerimizin bütün millet tarafından malûm olmıyan hemen hiç bir safhası yoktur. Dört devlet aramızda açık muahede ve onun hükümlerine bir sulh dâvası için bağlıyız. Yakın bir zamanda ben ve Doktor Aras Balkan müttefiklerimizin payitahtlarını beraber veya ayrı ayrı görmek bahtiyarlığına nail olduk. Memleketimize karşı müttefiklerimiz tarafından gösterilen teveccüh ve muhabbet bütün dünyanın dikkatini celbedecek sıcaklıkta idi. Bu memleket Yugoslavya'dan, Yunanistan'dan ve Romanya'dan gördüğü sıcak tezahüratı aynı hararetle karşıladı. Arkadaşlarım, dört Balkanlı devletin ayrı ayrı cephelerinden dolayı vakit vakit görülen hususi politikaları onların Balkan Antantı taahhütleri üzerinde vaziyetlerinin hafif veya zayıf olduğunu zannettirecek propagandalara sebebiyet vermektedir. Bunu görüyoruz, ama buna inanmayın. En yakın temaslarımızla anlıyoruz ki dört Balkan devleti kendilerini birleştiren sulh idealinde samimi ve sabittirler.

Bulgaristan komşumuzun, evvelce de bir iki münasebetle huzurunuzda arz ettiğim Balkanlarda sulhu muhafaza etmek ve diğer komşularıyla iyi münasebetlerini artırmak için gösterdiği hüsnü niyetleri biz yakından ve en selâhiyetli ağızlardan işittik. Bulgaristan bizimle hususi bir muahede ile bağlıdır. Bulgaristan, Yunanistan ve Rumanya ile münasebetlerini de bu hâle getirmek kararında olduğunu söylemiştir. Bu arzularını Türkiye yalnız teşvik eder ve elinden geldiği kadar teshil eder. Şüphe yok ki Balkanlar'da Bulgaristan'la diğer komşuları arasında sıcak dostluk havasının teessüs etmesi ve bütün Balkan devletlerinin söyledikleri gibi ciddi ve iyi niyetli bir dostluk yoluna girmesi hepimiz için sevinçli bir emel ve Avrupa sulhü için bir mesnettir¹¹⁴.

İnönü'nün bu konuşması Türkiye'nin Balkan Entente'ını yaşatmak arzusunun açıkça ifade etmektedir. Fakat, bu konuşmada Balkan devletleri arasında görüş ayrılıklarının bulunduğu samimi olarak kabul edilmektedir. Balkan Paktı'nı yıkan olaylar bundan sonra sür'atle gelişmiştir. Balkan devletleri son toplantılarını 1940 yılında Belgrad'da yaparken, Teşkilâtın bir üyesi olan Romanya'nın parçalanması teşebbüslerine girişilmişti.

¹¹⁴ İnönü'nün Söylev ve Demeçleri, (İstanbul: 1946) s. 324-325.

Türkiye'in Doğu'lu Devletlerle Münasebeti ve Sâdâbad Paktı

Lausanne'dan 1933 yılına kadar geçen on yıllık süre içinde Türkiye'nin Doğu'lu komşuları ile münasebetlerinden yukarda etraflı olarak bahsetmiştik. Bu devre içinde Türkiye'nin bu devletlerle münasebetleri Osmanlı İmparatorluğu zamanından arta kalan meselelerin halli ile Lausanne'in bırakmış olduğu pürüzlü noktaların çözülmesi ve Türkiye'nin giriştiği sosyal devrimlerin (özellikle dinî devrimin) etkisi altında kalmıştır. 1933 yılına kadar bütün bu meseleler halledilmiş ve Doğulu devletlerle normal, hattâ dostane münasebetler kurulmaya başlanmıştı. Bundan sonra Türkiye'nin Doğulu devletlerle münasebetleri bir yandan Atatürk devri Türk dış politikasının komşu devletlerle iyi münasebetler kurmak ilkesine, öte yandan da dünya mukadderatına hâkim büyük devletlerin davranışlarına göre düzenlenmiştir.

1933 yılından sonra Avrupa'da revizyonist devletlerin yayılma hedefleri belirli bir mahiyet almaya başlayınca Türkiye Balkan Entente'nin kurulmasına önderlik etmişti. Mussolini'nin önderliği altındaki Faşist İtalya'nın 1934 yılından sonra Asya ve Afrika'ya sarkma politikası, Türkiye'yi Doğulu devletlere karşı Balkan politikasına benzeyen bir politika izlemeye sevk etmiştir. Türkiye Balkan Entente'nin kurulmasında öncülük ederken Yunanistan'la sıkı işbirliği yapmıştı. Buna karşılık, Doğulu devletlerle aynı çeşit münasebet kurma teşebbüsünde bulunduğu zaman en sıkı işbirliği yaptığı devlet İran olmuştur. İran Şahı Rıza Pehlevî 1934 yılının Haziran ayında Türkiye'yi ziyaret etmişti; bu ziyaretten sonra iki devlet arasında samimi münasebetler kurulmuştu. Öte yandan, Musul meselesinin hallinden sonra Irak ile de normal münasebetler kurulması mümkün olmuştu. Nihayet, Afganistan'la daha Millî Mücadele yıllarında başlayan işbirliği ve dostluk münasebetleri devam etmiştir.

Türkiye'yi Doğulu devletlerle bir Pakt çerçevesi içinde münasebetler kurmaya sevk eden olay, İtalya'nın Milletler Cemiyeti sistemini ihlâl ederek Habeshistan'a karşı fiili tecavüze girişmesidir. Bu olay üzerine Milletler Cemiyetinde İtalya'ya karşı zorlama tedbirleri alınması düşünüldükten Türkiye, İran ve Irak 2 Ekim 1935 te Cenevre'de üçlü bir andlaşma parafe etmişlerdir¹¹⁵. Bu gruplaşmaya daha sonra Afganistan da katılmıştır. Cenevre'de temelleri atılan Doğu Paktı'nın gerçekleşmesi uzun bir zaman almıştır. Bunun başlıca sebebi İran ile Irak arasındaki sınır uyuşmazlığı idi. Bu uyuşmazlığın uzaması Pak'tın imzalanmasını 1937 yılına kadar geciktirmiştir. Bu süre zarfında Türkiye doğulu devletlerle esasen samimi

¹¹⁵ Toynbee, *Survey...* 1936, s. 801.

olan münasebetlerini daha da geliştirmeye çalışmıştır. 1935 yılında Cenevre'de parafe edilen dostluk andlaşması çerçevesi içinde İran'la girişilen münasebetler 1937 yılının Ocak ve Nisan ayları arasında bu devletle çeşitli konularda birçok andlaşmaların imzalanması ile sonuçlanmıştır. Bu andlaşmalar şunlardır: 14 Mart tarihli İkamet Andlaşması; 20 Nisan tarihli Hava Seyriseferi Andlaşması; 7 Ocak tarihli Telgraf ve Telefon Hatlarının Tesisine Dair Özel Andlaşma; 14 Mart tarihli Suğuların İadesi ve Adli Müzaheret Andlaşması; 20 Nisan tarihli Baytari Andlaşması; 14 Mart tarihli Sınır Bölgesinin Güvenliği Hakkında Andlaşma; 14 Mart tarihli Gümrük Faaliyetlerinin Tanzimi Hakkında Andlaşma; 20 Nisan tarihli Trabzon - Tebriz - Tahran Transit Yolu Andlaşması; 14 Mart tarihli Ticaret ve Seyrisefain Andlaşması¹¹⁶. Bu andlaşmaların hepsi Tahran'da imzalanmıştır. Türkiye ve Irak arasında 5 Haziran 1926 tarihinde imzalanan ve süresi biten Dostluk Andlaşması da Nisan 1937 de nota teatisi ile iki yıl uzatılmıştır¹¹⁷. Öte yandan, Türkiye ile Mısır arasındaki münasebetler, özel bir andlaşmaya dayanmakla beraber, dostane olmakta devam ediyordu. Mısır'la Cumhuriyet Hükümeti ilk dostluk andlaşmasını 7 Nisan 1937 tarihinde Ankara'da imzalanmıştır¹¹⁸. Bu Andlaşmanın 1 inci maddesi şöyle idi: "Türkiye ile Mısır arasında bozulmaz sulh ve samimi ve daimî dostluk cârî olacaktır." Andlaşmanın diğer maddelerinde iki tarafın diplomasi temsilcilerinin sahip olacakları imtiyaz ve muafiyetler ve tayin edecekleri konsoloslar hakkında hükümler bulunuyordu. Türkiye'nin Doğulu devletlerle münasebetlerini yakınlaştırması ve Doğulu devletlerin kendi aralarında iyi münasebetler kurması, 1935 yılında Cenevre'de parafe edilen dörtlü paktın imzalanmasını kolaylaştırmıştı. Bu paktın imzalanmasını engelliyen İran - Irak sınır uyuşmazlığı 4 Temmuz 1937 de imzalanan bir andlaşma ile halledilmişti.

Türkiye, İran, Afganistan ve Irak arasında Dörtlü Pakt 8 Temmuz 1937 de, Tahran'da, Sâdâbad Sarayında imzalanmıştır¹¹⁹. Pak'tın 1 inci maddesi ile Âkidler "birbirlerinin dahilî işlerine her türlü müdahaleden mutlak surette istinkâf siyaseti takip etmeyi" taahhüt etmişlerdir. Pak'tın diğer maddelerinde şu hükümler bulunuyordu: Müsterek sınırların dokunulmazlığına riayet edilecek; müsterek çıkarları ilgilendiren milletlerarası uyuşmazlıklarda istişarede bulunulacak; taraflar birbirlerine karşı tecavüz hareketine girişmeyecek; uyuşmazlıklar Milletler Cemiyeti Meclisine ha-

¹¹⁶ Bu Andlaşmanın metni için bkz: *Düstur*, Üçüncü Tertip, c. 18, s. 379.

¹¹⁷ Bu Andlaşmanın metni için bkz: *Ibid.*, s. 240.

¹¹⁸ Bu Andlaşmanın metni için bkz: *Ibid.*, s. 541.

¹¹⁹ Bu Andlaşmanın metni için bkz: *Düstur*, Üçüncü Tertip, c. 19, s. 298.

vale edilecek; 27 Ağustos 1928 tarihli Kellogg - Briand Paktı'na uyulacak. Pakt beş yıl için imzalanmıştı; ancak, Âkidler bu sürenin sona ermesinden altı ay önce Paktın feshi ihbarında bulunmadıkları takdirde Pakt otomatik olarak 5 yıl süre ile uzatılmış sayılacaktı. Türkiye Dışişleri Bakanı Tefik Rüştü Aras 11 Temmuz'da Pakt hakkında yaptığı bir konuşmada şöyle demiştir:

İmza ettiğimiz Pakt, aynı mahiyette diğer taahhütlere inziham eden ve sulh dâvasına müessir bir yardım teşkil eden basit muntakavî bir anlaşma mıdır? Buna sadece evet cevabı verilemez. Vakıa paktın metni, buna iştirak edenlere kendilerini alâkadar eden meseleler karşısındaki hattı hareketlerini tanzim için ancak bir istişare taahhüdünü tazammun eylemektedir. Paktta ne karşılıklı yardım, ne de asgari bir taahhüt zikredilmiş değildir¹²⁰.

Pakt'ın imzalanması resmî çevrelerde ve basında olumlu karşılanmıştır. Dört devlet başkanı arasında teati edilen telgraflarda Pakt'ın Orta Doğu'da barışın devamı için zarurî olduğu belirtiliyordu¹²¹. Pakt, anti-revizyonist devletler, özellikle İngiltere tarafından da olumlu karşılanmıştır. Aslında Paktın imzalanması sırasında Irak hâlâ İngiliz nüfuzu altında bulunuyordu; bu yüzden, İngiltere'nin muvafakatını almadan Irak'ın Pakt'a katılması da mümkün olamazdı.

Sâdâbad Paktı bugüne kadar taraflarca denonse edilmemiş olmakla beraber, bu Pakt İkinci Dünya Savaşından sonra unutulmuştur.

Türk - Sovyet Münasebetleri

Sovyetler Birliği, 1930 yılından sonra *status quo*'cu devletlere yönelen bir dış politika izleyen Türkiye'nin Milletlerarası münasebetlerde dayandığı tek büyük devlet olmaktan çıkmıştı. Bununla beraber, Türkiye bu devletle iyi münasebetlerini devam ettirmiştir. Türkiye girişmiş bulunduğu sosyal ve iktisadi kalkınmasını gerçekleştirebilmek ve tehlikeli bir durum almaya başlayan dünya olayları karşısında askeri gücünü artırabilmek için Batılı devletler gibi Sovyetler Birliği'nin de yardımına muhtaçtı. 1932 yılının Nisan ayında Sovyet Hükümetinin daveti üzerine Türkiye

¹²⁰ Bu konuşmanın metni için bkz: *Ayin Tarihi*, Temmuz 1934, No. 44, s. 73.

¹²¹ Necmeddin Sadak, 6 Temmuz 1937 tarihli *Akşam* gazetesinde, Paktı tahlil eden bir yazısında şöyle diyordu: "Türkiye, bu suretle, Balkanlardan başlayarak Yakın Şarkta, adım adım tesisini kendisine gaye bildiği, sulh muntakaları'nı tahakkuk ettirmiş bulunuyor. Bir taraftan Balkan Misakı, diğer taraftan dörtlü Şark Andlaşmasıyla Türkiye, içinde ve merkezinde bulunduğu geniş muntakayı huzur ve emniyet kalesi haline getirmiştir".

Başbakanı ve Dışişleri Bakanı Moskova'yı ziyaret ettiler. Bu ziyaret iki devlet arasında siyasi ve iktisadi münasebetlerin tekrar ele alınması için yeni bir zemin hazırladı. Nitekim, bu temaslar sırasında Sovyetler Birliği'nin sanayi maddeleri ve makina ithali için Türkiye'ye 8 milyon dolarlık bir kredi açması hakkında mutabakata varıldı¹²². Yardımın gerçekleşmesine dair Protokol 21 Ocak 1934'de Ankara'da imza edilmiştir¹²³. Moskova görüşmelerinden kısa bir süre sonra Türkiye Milletler Cemiyetine girmekle *status quo*'cu gruba bir adım daha yaklaşmış oluyordu. Ancak, Sovyetler Birliği'nin de iki yıl sonra aynı Teşkilâta üye olması Türkiye'nin Cemiyete girmesindeki isabeti göstermiş ve bu yüzden iki devlet arasında doğabilecek muhtemel çatışmayı önlemiştir.

1933 - 1936 yılları arasında Türkiye ile Sovyetler Birliği sıkı bir işbirliği devresine girmişlerdir. Bunun başlıca sebebi, Avrupa'nın büyük devletleri arasındaki gruplaşma hareketinin yeni bir veçhe alması idi. 1932 yılında Mussolini'nin teşebbüsü ile revizyonist Almanya ve İtalya ile anti-revizyonist İngiltere ve Fransa arasında Dörtlü bir Pakt'ın imzalanmak üzere olduğu söyleniyordu. Böyle bir ihtimalin belirmesi Almanya ve İtalya'nın toprak iddialarında bulundukları devletlerde endişe uyardırmıştı. Türkiye de bu devletler arasında bulunuyordu. Atatürk, Ankara'daki yabancı devlet temsilcilerine verdiği bir akşam yemeğinde, Türkiye'nin Dörtlü Paktı iyi karşılamayacağını açıkça söylemiştir¹²⁴. Aynı şekilde, revizyonist ve anti-revizyonist devletlerin Milletler Cemiyeti dışında bir anlaşmaya varmaları Sovyetler Birliği'ni de tabii olarak endişelendirmişti. Bu yüzden, Sovyetler Birliği, Türk Dışişleri Bakanı Tefik Rüştü Aras'ın tavassutu üzerine, Avrupa ve Yakın Doğu'daki bütün komşuları ile Dörtlü Pakt devletlerine karşı işbirliği yapma teşebbüsüne girişmişti. Bu teşebbüs 1933 yılında Londra'da toplanan Dünya İktisat Konferansı sırasında ilgili devletler arasında görüşmelere yol açmış ve bu devletler "Tecavüzün tarifi" konusunda 3 ve 4 Temmuz 1933 tarihlerinde iki andlaşma imzalamışlardı. Bu andlaşmalardan birincisine Türkiye, Estonya, Letonya, Polonya, Romanya, Sovyetler Birliği, İran ve Afganistan, ikincisine de Türkiye, Romanya, Sovyetler Birliği, Çekoslovakya ve Yugoslavya taraf idiler¹²⁵. Bu andlaşmaların maksadı muhtemel bir tecavüz

¹²² Moskova görüşmeleri hakkında Molotof'un 23 Ocak 1933'de Sovyetler Birliği Merkezî İcra Komitesine vermiş olduğu rapora bkz: Degras, *op. cit.*, v. III, (1933 - 1941) s. 1.

¹²³ Bu Protokolün metni için bkz: *Düstur*, Üçüncü Tertip, c. 15, s. 475.

¹²⁴ Aras, *Görüşlerim*, s. 59.

¹²⁵ Bu Andlaşmanın metni için bkz: *Düstur*, Üçüncü Tertip, c. 15, s. 97 ve 95.

olayı karşısında gerçek mütecavizi ortaya çıkarmak ve dolayısıyla bu devletleri içine alan yeni bir grup teşkil etmekte.

İncelemekte olduğumuz devre içinde Türk - Sovyet münasebetleri ile ilgili en önemli mesele Boğazlar meselesi idi. Lausanne'da tesbit edilen Boğazlar rejiminin değiştirilmesi için Türkiye 1933 yılından itibaren teşebbüs- te bulunmaya başlamıştı. Mart 1933 te toplanan Silâhsızlanma Konferan- sında Boğazları silâhtan tecrit eden Lausanne Boğazlar Andlaşması hü- kümlerinin değiştirilmesi hususunda Türk temsilcisinin yaptığı teklifi Sovyet temsilcisi desteklemişti. İki devlet arasındaki bu yakınlaşma üye- rine 1933 yılında Vorosilov'un başkanlığında bir Sovyet Heyetinin Tür- kiye'yi ziyaret etmesi çok samimi konuşmalara ve fikir teatilerine vesile olmuştur¹²⁶. Daha sonra, 9 Mart 1935 te, Cumhuriyet Halk Partisi Dördüncü Büyük Kurultayını açarken Atatürk Türk - Sovyet münasebet- leri hakkında şöyle demiştir: "Son günlerde Boğazlar meselesini ortaya koyduğumuz zaman, Sovyetler'in, bizim tezimizdeki doğruluğu ve haklı- lığı bildirmiş olmaları, Türk ulusunda yeniden derin dostluk duyguları uyandırmıştır. Türk - Sovyet dostluğu arsiulusal barış için şimdiye kadar yalnız hayır ve fayda getirmiştir. Bundan sonra da yalnız hayırlı ve faydalı olacaktır¹²⁷." Aynı yılın Ocak ayında Molotof Sovyetler Birliğinin dış münasebetleri hakkında yaptığı bir konuşmada, Türk - Sovyet münasebetlerinin "milletlerarası dostane münasebetlerin en iyi örneğini verdi- ğini" belirtmiştir¹²⁸. İki devlet arasında gelişen bu münasebetler sonunda, 7 Kasım 1935 te, Ankara'da Türk Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras ile Sovyet Büyük Elçisi Karahan arasında, 17 Aralık 1925 tarihli Dost- luk ve Tarafsızlık Andlaşması ile bunun uzatılması hakkındaki 17 Aralık 1929 ve 30 Ekim 1931 tarihli iki Protokol ve esas Andlaşmaya Ek 7 Mart 1931 tarihli Deniz Protokolünün müddetinin 7 Kasım 1945 tarihine kadar on yıl süre ile uzatılmasını öngören bir Protokol imzalanmıştır¹²⁹. Böylece, 1921 yılında başlayan Türk - Sovyet dostluk münasebetinin de- vam ettirilmesi için iki devlet anlaşmış oluyordu. Tevfik Rüştü Aras bu süre içindeki Türk - Soyet münasebetlerini şu şekilde özetlemektedir: "Bizim onbeş seneden çok fazla bir müddet içinde Sovyetler Rusyası ile

¹²⁶ Bu ziyaret vesilesi ile Vorosilov'un 27 Ekim 1933 de yaptığı konuşmanın metni için bkz: Degras, *op. cit.*, v. III, (1933-1941), s. 32.

¹²⁷ Atatürk'ün *Söylev ve Demeçleri*, c. I, s. 381-382.

¹²⁸ Bu konuşmanın metni için bkz: Degras, *op. cit.*, v. III (1933-1941), s. 103.

¹²⁹ Bu Protokolün metni için bkz: *Düstur*, Üçüncü Tertip, c. 17 (ikinci baskı), s. 80. Bu protokol 20 Aralık 1935 de T.B.M.M. tarafından tasdik edilmiştir.

yapılan bir işbirliği devremiz vardı. Bu devrede birçok milletlerarası me- selelerinde beraber görüştük ve yürüdük. Bu yüzden bir harbe girmek zarureti belirmediği gibi, aramızda; icabında birlikte harbe girmek taah- hüdü bile yoktu. Fakat ameli bir işbirliğimiz vardı ve her birimizi ilgilen- diren herhangi bir iş üzerinde aramızda görüşmeden bir şey yapılmazdı¹³⁰."

1936 yılına kadar bu şekilde gelişen münasebetler, bu yıl toplanan Montreux Konferansında ve takip eden yıllarda Türkiye'nin İngiltere ile işbirliği yapması üzerine aynı şekilde devam ettirilememiştir.

Türk - İtalyan Münasebetleri

Türk - İtalyan münasebetleri 1928 Andlaşmasından sonra normal ola- rak devam etti. Türk Başvekili ve Dışişleri Bakanı 1932 yılında Roma'yı ziyaret ettiler. Bu ziyaret, Castellorizo (Meis) ve Anadolu sahillerindeki birkaç küçük ada üzerinde iki tarafın iddialarından ileri gelen uyumsuzlu- ğın çözülmesi üzerine hazırlanmıştı. Adalar meselesi iki taraf arasında çatışmalara sebep olmuş ve 30 Mayıs 1929 da imzalanan bir Tahkimnâ- me ile meselenin Milletlerarası Daimi Adalet Divanına havalesi kararlaştırılmıştı¹³¹. Fakat, bu mesele La Haye Divanına gitmeye lüzum kalmadan 4 Ocak 1932 tarihinde Ankara'da imzalanan bir Andlaşma ile halledil- mişti¹³². Türk devlet adamlarının Roma'yı ziyaretleri sırasında, 25 Ma- yıs'ta imzalanan bir Protokolla süresi henüz bitmemiş olan 1928 Andlaş- masının 3 yıl süre ile uzatılması bu devletle iyi münasebetlerin devam edeceği umidini doğurmuştu. Protokol hükümlerine göre mezkûr and- laşma bu sürenin hitamından altı ay evvel feshedilmeyecek olursa 5 yıl daha yürürlükte kalacaktı¹³³. Fakat, bu Protokolün imzalanmasından kısa bir süre sonra, İtalya'nın Orta ve Yakın Doğuya yayılmak emellerinin ortaya çıkması, Türk İtalyan münasebetlerini âniden bozmuştur. Mus- solini 19 Mart 1934 te İkinci Beş Yıllık Faşist Kongresinde yaptığı bir konuşmada, İtalya'nın tarihi emellerinin Asya ve Afrika'da olduğunu açıkça söylemişti¹³⁴. Bu konuşma Türk resmi makamlarının ve basınının şiddetli tepkilerine sebep olmuştur¹³⁵. Bunun üzerine, İtalyan Hariciye

¹³⁰ Aras, *Görüşlerim*, s. 16.

¹³¹ Bu Tahkimnamenin metni için bkz: *Düstur*, Üçüncü Tertip, c. 11 (ikin- ci baskı), s. 102.

¹³² Bu Andlaşmanın metni için bkz: *Düstur*, Üçüncü Tertip, c. 14 (ikinci baskı), s. 12.

¹³³ Bu Protokolün metni için bkz: *Ibid.*, s. 371.

¹³⁴ Türkkaya Ataöv, "Turkish Foreign Policy: 1923-1938" *Milletlerarası Münasebetler Türk Yıllığı*, c. II, 1961, s. 135.

¹³⁵ Bkz: 6 Nisan 1934 tarihli *Vakit*, 7 Nisan tarihli *Milliyet*, 8 Nisan tarihli *İzmir Postası*, 10 Nisan tarihli *Hâkimiyeti Milliye* gazeteleri.

Müstehar Suvich Roma Büyük Elçimize, Mussolini'nin 24 Mart 1934 tarihli nutkunda, "Türkiye'yi istihdaf etmediğini ve gerek kendisinin ve gerekse İtalya hükümetinin Türkiye'yi Asya telâkki etmediğini" söylemiştir. Roma Büyük Elçimiz 30 Mart'ta Mussolini ile yaptığı bir görüşmede, Mussolini kendisine şöyle demiştir: "Sizi samimiyetle ve katiyetle temin ederim ki nutkumda Türkiye'yi hiç kastetmedim ve bunu bir an bile düşünmedim. Bütün nutuk dikkatle okunduğu zaman maksadımın ne olduğu anlaşılabilir¹³⁶." Bu açıklamaya rağmen Mussolini'nin nutku derhal Türkiye'nin dış politikasını etkilemiş ve Türkiye, İtalya'nın hareketlerini şüphe ile karşılamaya başlamıştır. Başvekil İsmet İnönü 5 Temmuzda yaptığı bir konuşmada İtalya ile olan münasebetimizden şu şekilde bahsetmiştir: "İtalya ile münasebatımızda esas mesele emniyet meselesidir. Bu emniyetin siyasi ve ahdî olarak tam olması için bütün ana-sır mevcuttur. Sulh ve emniyet hususundaki hassasiyetimiz bizim bir hususiyetimizdir ki, bütün icabatını takip ederken açık bir politika ifade etmeyi ve iki memleket arasında ciddi bir dostluk ve emniyet siyasetinin devam etmesine hizmet etmeyi hakkıyla takdir ediyoruz¹³⁷."

1936 Yılında İtalya'nın Türk sahillerine yakın Oniki Adayı, özellikle Leros adasını tahkim etmesi iki devlet arasındaki münasebetlerin gergin olduğunu göstermekte ve Türkiye'nin muhtemel İtalyan tecavüzünden duyduğu endişeyi haklı çıkarmaktaydı¹³⁸.

İtalya'nın Habeshistan'a tecavüzü, Türkiye ile İngiltere'nin sıkı işbirliği yapması için bir sebep teşkil etmiştir. İtalya 3 Ekim 1935 de Habeshistana tecavüz ederek, üyesi bulunduğu Milletler Cemiyeti Misakının 12 inci maddesini ihlâl etmiş oluyordu. Bunun üzerine, Cemiyetin Genel Kurulu Misakın 16 ncı maddesi gereğince bu devlete karşı iktisadi ve malî zorlama tedbirlerinin alınmasını kararlaştırmıştı. Türkiye bu sırada Cemiyetin üyesi bulunuyordu. Teşkilâtın aldığı bu karara Türkiye'nin de katılıp katılmıyacağı Büyük Millet Meclisinde tartışmalara konu olmuştu. Milletvekilllerinden biri bu konuda şöyle demişti: "Avrupa diplomasisi esrarengiz bir muammadır. Olabilir ki, yarın, İngiltere ve Fransa Devletleri, İtalya ile anlaşsınlar ve bizim alelacele zecrî tedbirlere iştirâkımız, bizim ticari ve belki de siyasi menafiimize dokunsun. 7 Kânunusânide Fransa ile İtalya arasında aktedilen dostluk muahedelerini unutmıyalım. Acaba zecrî tedbirler içinde bitaraf kalmak mümkün değil mi idi? Bitaraf

¹³⁶ Mussolini'nin nutku ile ilgili olarak Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras'ın 4 Nisan 1934 tarihinde T.B.M.M. de yaptığı konuşmaya bkz: *Ayin Tarihi*, Mayıs 1934, No. 5, s. 82 vd.

¹³⁷ İnönü'nün *Söylev ve Demeçleri*, s. 288.

¹³⁸ Cavid Oral, *Akdeniz Meselesi*, c. II, (İstanbul: 1945), s. 72.

kalmanın mahzuru nedir¹³⁹?" Buna cevap veren Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras ise şöyle demiştir: "Âzasından olduğumuz Uluslar Sosyetesine, yakın malûmunuzdur ki, son aylarda İtalya - Habesh ihtilâfı ile uğraştı. Biz bu mesele ile ancak Milletler Cemiyeti Kararlarının, bizi mecbur ettiği ölçüde istigal ediyoruz, bunun dışında tam bir bitarâflığa riayet ederek karışmak istemiyoruz. İtalya ile münasebetimiz evvelki yıl, on sene uzatılan, bitarâflık ve dostluk muahedesi gerçevesi içindedir ve son zamanlarda daha iyileşmiştir. Hükümetimiz, kendisini ağır mesuliyetlerle karşı karşıya bulunduran bugünün vakıalarını bir taraftan İtalya ile iyi münasebetlerimizi, diğer taraftan Uluslar Sosyetesine karşı olan vazifelerimizi göz önünde tutarak dikkatle takip etmek mecburiyetindedir¹⁴⁰." Dışişleri Bakanının bu izahatından sonra Millet Meclisi Türkiye'nin bu tedbirlere katılmasını öngören bir kanunu ittifakla kabul etmiştir¹⁴¹.

İtalya Milletler Cemiyeti kararlarına uyan diğer devletler gibi Türkiye'ye de 11 Kasım 1935 te bir protesto notası göndermiştir¹⁴². Türkiye'nin cevabî notasında, İtalyan - Habesh anlaşmazlığının çözülmesi için gerek hükümetin, gerek Balkan Entente'nin ve Küçük Entente'm gayret sarfettiği hatırlatıldıktan sonra şöyle deniliyordu: "Türkiye Cumhuriyeti hükümeti bizzat İtalya - Habeshistan ihtilâfıyla doğrudan doğruya alâkadar değildir. Ancak Milletler Cemiyetinin âzası sıfatıyla ve paktın maddelerini tatbik hususunda yapmış olduğu resmî taahhütleriyle bağlı olacaktır ki bu ihtilâfa dair Cenevre'de yapılan müzakerelere iştirâk etmiş ve şimdiki halde müştereken alınmış olan tedbirlere iştirâk etmekte bulunmuştur¹⁴³."

Türkiye'nin, İtalya'ya karşı alınan tedbirlere katılması ticari bakımdan her iki tarafın aleyhine bazı sonuçlar doğurmuştur. Gerçekten, 1934 yılına kadar Türkiye'nin dış ticaretinde İtalya en önemli yeri işgal ederken, aynı yıl münasebetlerin gerginleşmeye başlaması ve müteakip yıl Türkiye'nin zorlama tedbirlerine katılmasıyla iki devlet arasındaki ticaret hacminde büyük bir düşme olmuştur. Bu meselede önemli bir fedakârlığa katlanan Türkiye milletlerarası barışın korunması için kurulmuş bulunan bir teşkilâta bağlılığını göstermiş oluyordu. Türkiye'nin milletlerarası barışın müşterek güvenlik sistemiyle korunmasını destekliyen bir

¹³⁹ T.B.M.M. Zabıt Ceridesi 1935, c. 6, s. 51.

¹⁴⁰ *Ibid.* s. 52.

¹⁴¹ Bu Kanunun ve bu Kanunun yürütülmesi için Vekiller Heyetine verilen yetkileri öngören Kararnamenin metni için bkz: *Düstur*, Üçüncü Tertip, c. 17 (ikinci baskı), s. 5 ve 6.

¹⁴² *Turkey and the United Nations*, s. 41.

¹⁴³ Bu notanın metni için bkz: *Ayin Tarihi*, Aralık 1935, No. 24, s. 79.

dış politika izlemesi küçük bir devlet olarak çıkarlarına uygundu. Türkiye'nin bu konudaki davranışı, Birleşmiş Milletlerin 1950 yılında Kore olayında aldığı zorlama tedbirlerine katılmasıyla mukayese edilebilir.

İtalya ile Türkiye arasındaki nota teatisinden az sonra İngiltere, aralarında Türkiye'nin de bulunduğu Akdeniz devletlerine zecri tedbirlerden doğacak bir tehlikeye karşı karşılıklı bir yardım paktı yapmak teklifinde bulunmuştur. İspanya müstesna diğer Akdeniz devletleri (Fransa, Yugoslavya, Yunanistan ve Türkiye) bu teklifi kabul etmişler ve Pakt'a katılmışlardır¹⁴⁴. Akdeniz Paktı İtalya'nın Habeshistan'ı ilhakından sonra kaldırılmıştır. Fakat, bundan sonra Türkiye status quo'cu gruba, özellikle İngiltere'ye daha fazla yaklaşmıştır¹⁴⁵.

Türkiye'nin Milletler Cemiyetinin zorlama tedbirlerine katılması Lausanne Boğazlar Sözleşmesinin değiştirilmesi için 1936 da yaptığı teklifin birçok devletler tarafından olumlu karşılanmasına yol açmıştır. Öte yandan, Türkiye'nin bu teklifine aynı sebepten dolayı İtalya muhalefet etmiş ve Montreux Konferansına katılmamıştır.

Bununla beraber, İtalya'nın Boğazları en fazla kullanan devletler arasında bulunması ve Türkiye'nin Doğu Akdeniz'in en güçlü devletlerinden biri olması sebebiyle, İtalya Türkiye ile iyi münasebetlerini devam ettirmekte fayda görüyordu. İtalya Türkiye - İngiliz yaklaşmasından da çekiniyordu. Bu devlet 1936 yılının Temmuz ayında Türkiye, Yunanistan ve Yugoslavya'ya ayrı ayrı teminat vermiş ve Türk Hükümetine 1928 Andlaşmasına bağlı olduğunu bildirmiştir. İtalya'nın Türkiye'ye yaklaşmak istemesi ve Milletler Cemiyetinin bu devlete karşı aldığı zorlama tedbirlerinin başarısızlıkla sonuçlanması üzerine Türkiye Addis-Ababa'daki elçisini geri çekmiştir¹⁴⁶.

İngiltere 2 Ocak 1937 de İtalya ile Akdeniz meseleleri hakkında bir andlaşma imzalamıştı. Bu olay Türkiye ile İtalya arasında yeni bir siyasi yakınlaşmaya yol açtı. İtalya - İngiliz Andlaşması ile İtalya Akdeniz'de status quo'ya bağlı kalacağını taahhüt etmişti. Böylece, İtalya, Türkiye'nin toprak bütünlüğünü ihlâl teşebbüsünde bulunmayacağını kabul etmiş oluyordu. Akdeniz bölgesinde durumunu kuvvetlendirmek isteyen Türkiye ise, İtalya'nın Montreux Sözleşmesini imzalamasını istiyordu. Hatay meselesi yüzünden Fransa ile arası açılmış bulunan Türkiye'nin, İtalya'nın dostluğuna ihtiyacı vardı.

Bu gelişmeler sonunda Tefvik Rüştü Aras'ın İtalya'yı ziyaret etmesi

¹⁴⁴ *Ayın Tarihi*, Ocak 1936, No. 25, s. 151.

¹⁴⁵ Esmer, *op. cit.*, s. 223.

¹⁴⁶ Toynbee, *Survey...* 1936, s. 648.

üzerine iki devlet arasında önemli siyasi temaslar cereyan etmiştir. Türk Dışişleri Bakanı ile Kont Ciano arasında 2-3 Şubat 1937 tarihlerinde Milâno'da yapılan görüşmeler sonunda yayınlanan ortak bildiride, görüşmelerin 1928 Andlaşmasına uygun bir hava içinde yapıldığı, iki taraf arasında hiçbir çatışma bulunmadığı ve işbirliği yapılacağı belirtiliyordu¹⁴⁷. Bildiride İtalya'nın Montreux Sözleşmesine katılacağı hakkında bir açıklama yapılmıyordu. Bu yüzden Türk - İtalyan görüşmeleri çeşitli yorumlara sebep olmuştu. İtalya'nın Montreux Sözleşmesine katılmasına karşılık Türkiye'nin dış politikasını değiştirmesini, muhtemelen Roma - Berlin mihverine katılmasını istediği söylenmiştir¹⁴⁸.

Aras - Ciano görüşmeleri hakkında yorumlarda bulunan Türk basını bu bildiriye iyi karşılamış, fakat İtalya'nın Montreux Sözleşmesine girmek taahhüdünde bulunmamasını yumuşak bir dille tenkid etmiştir¹⁴⁹.

Bundan sonra Türkiye'yi İtalyan - Alman mihverine sokmak için çalışan İtalyanın bu gayretleri olumlu bir sonuç vermediği gibi, münferit bazı olaylar da Türk - İtalyan münasebetlerinin gelişmesine engel olmuştur. 1937 yılının yaz aylarında Akdeniz'de bazı ticaret gemilerinin İtalya'ya ait olduğu söylenen denizaltılar tarafından batırılması üzerine buna karşı alınacak tedbirleri görüşmek için 10-11 Eylül 1937 tarihlerinde Nyon'da bir konferans toplanmıştır. Nyon Konferansına birçok Avrupa devletleri iştirâk ettiği halde Almanya, İtalya ve Arnavutluk katılmıyacaklarını bildirmişlerdir. Akdeniz'deki korsanlık olaylarından bazılarının Türk kara sularına yakın bölgelerde cereyan etmesi sebebiyle Türkiye bu Konferansa özel bir önem vermiştir. Esas itibarıyla İtalya'ya karşı tedbirler almak için toplanan bu konferansta Türkiye, Fransa ve İngiltere'yi desteklemiştir. Türkiye bu davranışı ile barışçı bloka bağlılığını açıkça göstermiştir.

Lausanne'dan sonra İkinci Dünya Savaşının başlamasına kadar Türkiye'nin dış politikasını etkileyen en önemli unsur İtalya'nın davranışları olmuştur. Türkiye'nin Balkan Entente'nin kurulmasına ve Doğulu devletlerle Sadâbâd Paktının yapılmasına önderlik etmesindeki amacı, bilhassa bu bölgelerdeki İtalyan tehlikesini karşılamak idi. Türkiye'nin bu devre içinde yavaş yavaş status quo'cu gruba kaymasında İtalya'nın Türk ülkesi üzerindeki emelleri önemli rol oynamıştır. İtalya'nın Türkiye'nin dış politikasındaki bu etkisini İkinci Dünya Savaşından hemen sonra Sovyetler Birliği'nin Türk dış politikası üzerindeki etkisiyle muka-

¹⁴⁷ Bu bildirinin metni için bkz: *Ayın Tarihi*, Şubat 1937, No. 39, s. 75.

¹⁴⁸ Toynbee, *Survey...* 1936, s. 651.

¹⁴⁹ Bkz: 4 Şubat 1937 tarihli *Cumhuriyet*, 5 Şubat 1937 tarihli *Ulus*, 5 Şubat *İstanbul* gazeteleri.

yese etmek mümkündür. 1945-46 yıllarında Sovyetler Birliğinin Türkiye'den ülke taleplerinde bulunması ve Türkiye'nin egemenliği ile bağdaşmayacak iddialar ileri sürmesi, aynı şekilde Türkiye'yi Batılı devletlerle daha sıkı bir işbirliği yapmaya ve bu devletlerin ittifak sistemine katılmaya sevketmiştir.

Türk - Alman Münasebetleri

Birinci Dünya Savaşından sonra müttefik devletler tarafından Almanya'ya zorla kabul ettirilen Versailles Andlaşması bir müddet bu devletin Avrupa diplomasisindeki önemini azaltmıştı. 1919 ile 1932 yılları zarfında Türk - Alman münasebetleri Birinci Dünya Savaşında yapılan işbirliğinin hissi etkisi altında kalmış, fakat bu münasebetler normal siyasi temastan ileri gitmemişti. Almanya, 1933 te Hitler'in itidara gelmesinden sonra silâhlanmaya ve siyasi ve iktisadi nüfuzunu artırmaya başlayınca, Avrupa ve dünya politikasında önemli bir unsur olmuştu. Bundan sonra anti-revizyonist bir dış politika izlemeye başlayan Almanya, sür'atle artan iktisadi gücünü siyasi emellerini gerçekleştirmek için kullanmıştır.

Türkiye'nin iktisadi kalkınma hareketine girişmesi Almanya'da Hitler'in iktidara gelmesi ile aynı zamana raslar. Türkiye ilk beş yıllık sanayi plânını gerçekleştirmek için yeni kaynaklara ihtiyaç duyarken Almanya da Orta Doğu ve Balkan memleketlerinde mamûl maddeler için yeni pazarlar arıyordu. Almanya'nın, iktisadi kuvvetini, siyasi nüfuzunu artırmak için kullandığı başlangıçta kolaylıkla anlaşılamamıştı. Bu sırada dış finansman kaynaklarına şiddetle ihtiyaç duyan Türkiye, Almanya ile sıkı bir iktisadi işbirliğine girişmekte bir sakınca görmemişti. 1934 yılından itibaren büyük Alman firmalarının Türkiye'ye açtıkları krediler sayesinde Türkiye'nin Almanya ile ticaret hacmi sür'atle artmıştır¹⁵⁰.

1936 yılından itibaren Almanya'nın Türkiye üzerinde kurmaya çalıştığı iktisadi hegemonyanın siyasi sonuçları daha belirli bir mahiyet almıştı. Almanya iktisadi nüfuzu ile Türk - İngiliz ve Türk - Sovyet münasebetlerini bozarak Türkiye'yi revizyonist gruba çekmeye çalışıyordu. 1936 yılının Haziran ayında Karabük'te kurulacak olan demir ve çelik işletmelerinin kurma hakkının Alman firması Krupp'a verileceği söylentileri dolayınca İngiliz Brassert firmasına verilmesi, Türkiye'nin Alman iktisadi baskısını azaltmak için düşündüğü bir çare idi.

Almanya'nın Montreux Sözleşmesine karşı davranışı Türkiye ile mü-

¹⁵⁰ Bkz: *Documents on German Foreign Policy 1918 - 1945*, Series D, v. IV, (Washington: United States Government Printing Office, 1953), s. 724.

nesebetlerindeki amacını daha açık olarak ortaya koymuştur. Montreux Sözleşmesi tahmin edildiği gibi konferansa katılmıyan anti-revizyonist iki büyük devlet, yani Almanya ve İtalya tarafından tasvip edilmemişti. Almanya, Lausanne Boğazlar Sözleşmesine taraf olmadığı için Montreux Konferansına çağrılmamıştı. Bununla beraber, Avrupa'nın geleceği ile yakından ilgili olduğu için Monterux görüşmelerini yakından izlemiş ve buraya bir gözlemci göndermişti. Montreux görüşmelerinde İngiliz ve Sovyet tezlerinin Türk çıkarları ile bağdaştırılarak olumlu bir sonuca varılması Almanları memnun etmemişti. Almanya, stratejik önemini muhafaza eden Boğazlar'ın kendisi tarafından tasvip edilmeyen yeni bir rejime bağlanacağından endişe ediyordu. Nitekim, Montreux Sözleşmesinin imzalanmasından sonra, 26 Şubat 1937 de, Almanya Türkiye'ye verdiği bir notada sözleşmenin bazı hükümlerinin, özellikle Sovyet savaş gemilerinin Akdeniz'e serbestçe çıkabilmeleri ile ilgili olanlarının, Alman Hükümeti tarafından tasvip edilmediğini açıklamıştır¹⁵¹. Türkiye 9 Mart 1937 tarihli cevabı notasında, Almanya'nın Lausanne Boğazlar Sözleşmesine taraf olmaması ve Akdeniz'de sahili bulunmaması sebepleriyle Boğazlar rejimine müdahaleye hakkı olmadığını bildirmiştir¹⁵².

Boğazlar rejiminin Montreux'de değiştirilmesi ve özellikle Türkiye'ye Boğazlar bölgesini tekrar tahkim hakkı tanınması üzerine, Türkiye'nin Güney-Doğu Avrupa'daki önemi artmış ve bu yüzden Sovyetler Birliği, İngiltere ve Almanya Türkiye'nin dostluğunu kazanmak için gayret sarfetmişlerdir. Almanya Türkiye'ye Montreux hükümlerinin kendisine de teşmilini sağlamak için ikili bir andlaşma yapmayı teklif etmiştir. Türkiye diğer Akidlerin tasvibi olmadan böyle bir andlaşmayı yapamayacağını, fakat tek taraflı bir demec ile Montreux hükümlerini Almanya'ya da teşmil edebileceğini bildirmiştir¹⁵³.

1938 yılında Almanya Türkiye üzerindeki iktisadi baskısına devam etmiştir. Almanya'nın bu baskısı Alman Dışişleri Bakanlığı İktisadi Politika Dairesi Müdür Yardımcısının Berlin'de cereyan eden Türk Alman ticaret görüşmelerine ilişkin 29 Haziran 1938 tarihli memorandumunda şu şekilde ifade edilmiştir:

Ekonomik sonuçlarından başka, görüşmeler siyasi bir önem de taşımaktadır. Türkiye'nin bize eskisinden daha kuvvetli iktisadi bağlarla bağlanması gerekmektedir... çünkü, İngiltere son zaman-

¹⁵¹ Toynbee, *Survey...* 1936, s. 647.

¹⁵² *Documents on German Foreign Policy 1918 - 1945*, Series D, v. IV, s. 707, not 7.

¹⁵³ Türkiye'deki Alman Elçisinin 27 Ağustos 1937 de Alman Dışişleri Bakanlığına gönderdiği yazının metnine bkz: *Ibid.*, s. 710.

larda özellikle iktisadi alanda Almanya'nın Türkiye üzerindeki etkisini ortadan kaldırmak için gittikçe artan bir çaba sarfetmektedir. Bizim Türkiye'nin dış ticaretindeki hissemiz hâlen % 40 - 50 oranında olduğuna göre, Türkiye ile Almanya'nın ticareti arttırdığı takdirde Türkiye iktisadi bakımından Almanya'ya gittikçe daha fazla tâbi olacaktır... Türkiye'ye verilen İngiliz kredisi bu devletin kredi ihtiyacını karşılamaktan uzak olduğuna ve Türkiye'nin halâ Alman kredisine ihtiyacı bulunduğu göre, Türkiye'yi iktisadi bakımdan Almanya'ya daha fazla bağlamak ve bu devlet üzerindeki nüfuzumuzu arttırmak mümkündür¹⁵⁴.

Bu memorandumun metninden Almanların, 27 Mayıs 1938 Andlaşması ile İngiltere tarafından Türkiye'ye verilen 10 milyon Sterlinglik kredi yüzünden Türkiye üzerindeki iktisadi nüfuzlarının azalacağından endişe ettikleri açıkça anlaşılmaktadır¹⁵⁵.

7 Temmuz 1938 de Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri Numan Menemencioğlu Berlin'de Ribbentrop ile yaptığı görüşmelerde Alman Dışişleri Bakanı, Türkiye'nin Montreux ve Sancak meselelerindeki davranışı ile revizyonist bir devlet olduğunu, bu yüzden revizyonist devletlerin gruba katılması gerektiğini söylemiştir. Numan Menemencioğlu verdiği cevapta, Türkiye'nin Osmanlı devrindeki emperyalist politikaya dönmek niyetinde olmadığını belirtmiştir. Bundan başka, Ribbentrop Türkiye ile Almanya arasında bir tarafsızlık andlaşmasının yapılmasını teklif etmişti. Türk temsilcisi Türkiye'nin sadece komşusu bulunan Sovyetler Birliği, Fransa ve İtalya ile bu çeşit andlaşmalar yaptığını ve İngiltere ile dahi böyle bir andlaşması bulunmadığını söyleyerek bu teklifi reddetmiştir¹⁵⁶.

Böylece, Türkiye revizyonist gruba katılmak niyetinde olmadığını açıklamış oluyordu. Bununla beraber, Almanya Türkiye üzerindeki iktisadi baskısını artırmak için 1938 yılında Alman Ticaret Bakanı Funk'u Türkiye'ye göndermiş ve İstanbul'da iki devlet temsilcileri arasında yapılan görüşmelerde Türkiye'ye 10 yıl süreli 150 milyon Marklık kredi verilmesi üzerinde prensip mutabakatına varılmıştı. Türkiye'ye bu kredinin verilmesini öngören andlaşma 16 Ocak 1939 da Berlin'de imzalanmıştır¹⁵⁷. Öte yandan, 25 Temmuz 1938 de Berlin'de imzalanan bir ticaret andlaşması Türkiye ile Almanya arasında ticari münasebetleri artı-

¹⁵⁴ Bu memorandumun metni için bkz: *Ibid.*, s. 723.

¹⁵⁵ Bkz: Alman Dışişleri Bakanlığı İktisadi Politika Dairesi Müdür yardımcısının 5 Temmuz 1938 tarihli Memorandumu, *Ibid.*, s. 726. İngilterenin Türkiye'ye verdiği kredi hakkında bkz: ileride s. 119.

¹⁵⁶ Bu görüşme hakkında Ribbentrop'un 17 Temmuz 1938 tarihli Memorandumunun metnine bkz: *Ibid.*, s. 730.

¹⁵⁷ Bu Andlaşmanın metni için bkz: *Düster*, Üçüncü Tertip, c. 20, s. 556.

racak hükümler ihtiva ediyordu¹⁵⁸. Bu ticaret andlaşması hakkında Alman Dışişleri Bakanlığı İktisadi Politika Dairesi Müdür Yardımcısının 8 Ağustos 1938 tarihli memorandumunda şöyle deniyordu: "25 Temmuz 1938 tarihli Andlaşma ile Türk - Alman ticaretinde meydana gelmesi beklenen artış İngiltere'nin Türkiye üzerindeki iktisadi nüfuzunu önemli bir şekilde engelliyecek ve İngiltere ile Türkiye arasında geçen Mayıs'ta yapılan kredi anlaşmasına rağmen Almanya'nın Türkiye'deki iktisadi durumunu kuvvetlendirecektir¹⁵⁹.

1938 yılında Avrupa'da silâhlı çatışmanın son hazırlıkları yapılırken Türkiye Almanya'nın davranışlarından endişe etmeye başlamıştı. Fakat, Almanya ile ticaret yapmak Türkiye için faydalı oluyordu; bu devletle ticari münasebetleri tamamen kesmek Türkiye'nin çıkarlarına aykırı idi. Türkiye, Boğazlara hâkim bir devlet olarak bu su geçitleri üzerinde hayati menfaat gören Almanya ve İngiltere'nin çıkarları arasında bir denge politikası izlemeye çalışıyordu. Almanya'nın Türkiye'ye verdiği önem sadece Boğazların Türkiye'nin elinde bulunmasından ileri gelmiyordu; bu devlet Türkiye'yi Orta Doğu'ya atlamak için bir basamak olarak kullanmak istiyordu. 1939 yılında Almanya'nın en mahir diplomatlarından biri olan Von Papen'in Ankara'ya elçi olarak gönderilmesi, bu devletin Türkiye'ye vermiş olduğu önemi gösteriyordu. Ancak, yeni Türkiye, Osmanlı İmparatorluğunun 1914 de yaptığı hatayı tekrarlamak niyetinde değildi. Almanya 1939 yılında Türkiye'nin dış politikasını değiştirmek için giriştiği teşebbüslerde başarılı sonuç alamamıştır.

Türk - İngiliz Münasebetleri

Lausanne'dan sonra Türkiye ile İngiltere arasında en önemli siyasi çatışma Musul meselesi üzerinde cereyan etmiştir. Yukarıda belirttiğimiz gibi bu meselenin 1926 yılında kesin bir şekilde hallinden sonra iki devlet arasındaki münasebetler, dostane olmamakla beraber, normal bir seyir takip etmiştir. Bundan sonra Türk - İngiliz münasebetleri önce İtalya'nın, daha sonra da Almanya'nın Orta Doğu'da siyasi ve iktisadi nüfuzlarını artırma gayretlerinin etkisi altında gelişmiştir. 1934 yılından sonra Türkiye üzerinde tesirlerini göstermeye başlayan İtalyan tehlikesi, Türkiye'yi daha kesin bir şekilde İngiltere'ye yaklaştırmıştır. Öte yandan, İtalya'nın Habeşistan'a saldırmasından sonra Akdeniz'de kuvvet dengesini kendi lehine bozması, İngiltere'yi doğu Akdeniz'in en güçlü ve müstakar devleti olan Türkiye ile işbirliği yapmaya sevk etmiştir.

¹⁵⁸ Bu Andlaşmanın metni için bkz: *Ibid.*, s. 179.

¹⁵⁹ Bu Memorandumun metni için bkz: *Documents on German Foreign Policy 1918 - 1945*, Series D, v. IV, s. 732.

Türk - İngiliz yaklaşması Montreux Konferansında daha belirli bir şekilde ortaya çıkmıştır. İngiltere bu konferansa sırf kendi çıkarları yönünden hazırlanmış bir tez ile geldiği halde Türk tezinin görüşme esası olarak kabul edilmesine muvafakat etmiştir. Konferanstan gayri memnun çıkacak bir Türkiye'nin revizyonist gruba katılması ihtimali İngiltere'yi endişeye düşürüyordu.

Montreux'den sonra Türk basını iki devlet arasında gelişen münasebetleri öven yayımda bulunmuştu. 1936 yılında Karabük demir ve çelik işletmelerinin inşası bir İngiliz firmasına verilmişti. Montreux'de Türkiye'nin Boğazlar bölgesini tekrar silâhlandırma hakkını elde etmesi üzerine bu bölgenin silâhlandırılması işi de başka bir İngiliz firmasına havale edilmişti. Nyon Konferansında Türkiye'nin İngiltere'yi desteklemesi iki devletin çıkarlarının aynı yönde olduğunu gösteriyordu.

1935 yılından itibaren Türkiye'nin Alman iktisadi tahakkümüne girmesini önlemek ve Türk - İngiliz ticaretini artırmak amacıyla iki devlet arasında yeni ticari münasebetlere girilmişti. Türkiye'de müessir bazı çevrelerde ötedenberi yerleşmiş İngiliz aleyhtarlığını değiştirmeye yardım eden önemli olaylardan biri 1936 yılının yazında İngiliz Kralı VIII. Edward'ın İstanbul'u ziyareti olmuştur. Bu kısa ziyaret sırasında İngiliz Kralı Atatürk tarafından karşılanmış ve iki devlet reisi arasında samimi görüşmeler yapılmıştır. Bundan sonra, 1937 yılında Londra'da İngiliz Kralının Taç Giyme Merasimine katılan Başbakan İsmet İnönü de aynı şekilde İngiliz Hükümeti tarafından samimi kabul görmüştür. Bu ziyaretten sonra İsmet İnönü Türk Hükümetinin iç ve dış siyaseti hakkında 14 Haziran 1937 tarihinde yaptığı bir konuşmada Türk - İngiliz münasebetleri hakkında şöyle demiştir:

İngiltere ile münasebetlerimizin hakikî bir dostluk ve emniyet hislerine müstenit olduğunu söylemek benim için bahtiyarlıktır. İngiltere'de bulunduğum zaman da İngiliz Milletinin en selâhiyetkar ricalinde memleketim hakkında samimî dostluk hisleri müşahade ettim ve en selâhiyetkar rical İngiltere'nin Türkiye hakkında beslediği samimî ve ciddi dostluk hissiyatını memleketime getirmemden memnun olacaklarını bana izhar etmişlerdir. Yalnız resmî mahfillerde değil, hususi mahfillerde de memleketimiz hakkında itimat ve sempati gösterilmektedir. Sulh dâvasında İngiltere'nin takip ettiği hattı hareketi, zihniyetimize uygun bulmaktayız. Memleketlerimiz arasındaki itimat hisleri, aradaki münasebetlerin inkişafı için ve beynelmilel sulh dâvasında ve emniyet havasında kıymetli bir âmil olarak müessir olmak için çok faydalı olacaktır¹⁶⁰.

¹⁶⁰ İnönü'nün *Söylev ve Demeçleri*, s. 322.

1937 yılına kadar Türk - İngiliz münasebetleri devamlı bir gelişme gösterdiği halde iki devlet arasındaki iyi münasebetler müşehhas bir formüle bağlanmamış, bir dostluk ya da tarafsızlık andlaşması imzalanmamıştı. 1937 yılında bir ittifak andlaşması akdi için Türkiye tarafından yapılan teklif, böyle bir andlaşmanın yapılmasına durumun müsait olmadığı gerekçesi ile, Chamberlain hükümetince reddedilmiştir¹⁶¹. Fakat aynı yıl Almanya'nın Türkiye üzerindeki iktisadi nüfuzunun artması, Türkiye ile İngiltere arasında iktisadi münasebetlerin gelişmesine de yol açmıştır. Bunun üzerine 27 Mayıs 1938 de iki devlet arasında Türkiye'ye 10 milyon Sterlinglek bir kredi açılmasını öngören bir andlaşma imzalanmıştır¹⁶². Bu Andlaşmadan sonra Almanya'nın Türkiye'ye 150 milyon Marklık bir kredi açması, Avrupa'daki iki muhasım kampa dahil devletlerin Türkiye'yi kendi taraflarına çekmek için yaptıkları gayreti gösteriyordu. Türkiye 1938 de daha çok anti-revizyonist gruba yönelmekle beraber, Avrupa'daki bloklardan hiçbirine kesinlikle bağlanmış değildi. Eylül 1938 de Münih'teki yatıştırma politikasının Mart 1939 da Almanya'nın Çekoslovakya'ya tecavüzü ile iflâs etmesi, İngiltere'de Türk ittifakının bir zaruret olduğu kanısını uyandırdı. Bunun üzerine, Türkiye İngiltere ile 12 Mayıs'ta ve Fransa ile 23 Haziran'da mahiyetleri itibariyle aynı olan birer bildiri imzalamıştır. Bu bildirimlerde savaşın Akdeniz bölgesine yayılması halinde taraflar arasında fiili işbirliği yapılacağı öngörülmüştür¹⁶³. Bundan sonra, 19 Ekim 1939 da üç devlet arasında imzalanan Karşılıklı Yardım Andlaşması ile Türkiye Avrupa'daki savaşta anti-revizyonist devletlerle işbirliği yapmayı prensip itibariyle kabul etmiştir¹⁶⁴.

Türkiye'nin Boğazlar Politikası ve Montreux Sözleşmesi

Lausanne Konferansında Türkiye ile Müttefikler arasında genel barış görüşmeleri cereyan ederken, Boğazlar'ın rejimini tesbit eden bir Boğazlar Sözleşmesi hazırlanmıştı. Boğazlar Sözleşmesi bir taraftan İngiltere, Fransa, İtalya, Japonya, Bulgaristan, Yunanistan, Romanya ve Yugoslavya, diğer yandan da Türkiye tarafından imzalanmıştı. Boğazların bu Sözleşme ile tesbit edilen statüsü 1936 yılına kadar yürürlükte kalmıştır. 1923 Boğazlar Sözleşmesinin yabancı gemilerin Boğazlar'dan geçmesi ile ilgili hükümleri genel olarak Misak-ı Milli esaslarına uygundu. Fakat bu Sözleşmeye, Türkiye'nin muhalefetine rağmen, Boğazlar'ın

¹⁶¹ Vere - Hodge, *op. cit.*, s. 120.

¹⁶² Bu Andlaşmanın metni için bkz: *Düstur*, Üçüncü Tertip, c. 19, s. 1618.

¹⁶³ Bu bildirilen metni için bkz: *Ayın Tarihi*, Mayıs 1939, No. 66, s. 215 ve *Haziran 1939*, No. 67, s. 89.

¹⁶⁴ Bu Andlaşmanın metni için bkz: *Düstur*, Üçüncü Tertip, c. 21, s. 15.

silâhtan tecridi ile ilgili hükümler de konmuştu. Bu hükümlerin değişen dünya siyasi şartları içinde Türkiye'nin güvenliği ile bağdaşmayacağı belli idi. Bundan başka, bu Sözleşme ile, yabancı gemilerin Boğazlar'dan geçişine nezaret etmek için kurulan Milletlerarası Komisyon da Türkiye'nin egemenliğini sınırliyordu. Türkiye Müttefik devletlerin ısrar ve tazyikleriyle büyük fedakârlıklar bahasına bu hükümlerin Sözleşmeye konulmasını kabul etmişti.

Lausanne Boğazlar Sözleşmesi ile kabul edilen Boğazlar'dan geçiş serbestliği ve gayri askerî hale getirilen bu bölgenin güvenliği Milletler Cemiyetinin teminatı altına konulmuştu. Bu Sözleşmenin 18 inci maddesinin 1 inci ve 2 inci fıkraları şöyledir:

Boğazlar'ın ve civar mıntakaların gayri askerî hale ifrağının Türkiye için askerî noktai nazardan bigayri hakkın bir tehlike teşkil etmemesini ve ef'ali harbiyenin Boğazlar'ın serbestisini veya gayri askerî hale ifrağ edilmiş olan menatıkn emniyet ve inzibatını tehlikeye ilka eylememesini arzu eden Tarafeyni Aliyeyni Âkideyn, ahkâmı âtiyeyi kabul ederler:

Eğer serbestii mürura müteallik ahkâma ika edilen bir tescavüz, nagihanî bir taarruz, yahut herhangi bir fiilî harp veya tehdidî harp, Boğazlar'da seyrüseferin serbestisini veya gayri askerî mıntakaların emniyetini tehlikeye koyacak olursa Tarafeyni Aliyeyni Âkideyn ve her halde Fransa, Büyük Britanya, İtalya ve Japonya bu hususta Cemiyeti Akvam Meclisinin karar vereceği bütün vesaitle onları müstereken menedeceklerdir¹⁶⁵.

Türkiye 1923 yılında bu teminat üzerine ve genel bir silâhsızlanmaya gidileceği umuduyla Boğazlar bölgesinde egemenliğinin sınırlandırılmasını kabul etmişti. Fakat, silâhsızlanma çalışmaları olumlu bir sonuç vermemiş ve Milletler Cemiyetinin müşterek güvenlik sistemi mütecacizlere karşı başarı ile uygulanamamıştı. Milletlerarası taahhütler, revizyonist devletler tarafından tek taraflı hareketlerle çiğnenmekte idi. İtalya Milletler Cemiyetinin bir üyesi olan Habeşistan'ı işgal etmiş, Almanya 1936 yılında Versailles Andlaşmasını ihlâl ederek Ren bölgesini silâhlandırmış, Lausanne Boğazlar Sözleşmesine taraf olan Japonya da Milletler Cemiyetini terketmişti. Nihayet, küçük bir devlet olan Avusturya da olubittî politikasına uyarak Saint-Germain Andlaşmasını ihlâl eden bir hareketle Nisan 1936 da mecburî askerlik ihdas etmişti. Revizyonist devletlerin milletlerarası hukuku ihlâl eden bu hareketleri karşısında Lausanne'da öngörülen Boğazlar teminatı ile Türkiye'nin haklarının korunamayacağı ortada idi. Buna rağmen, Türkiye Boğazlar üzerindeki tabii

¹⁶⁵ *Düstur*, Üçüncü Tertip, c. 5 (ikinci baskı), s. 62.

hakkını kuvvet gösterileri ile elde etmek yoluna gitmemiştir. Gerçekten, haklarını hukukî yollardan araması bakımından Türkiye'nin bu davranışı iki dünya savaşı arasındaki milletlerarası politikada özel bir yer işgal etmektedir. Türkiye'nin bu meselede dayandığı milletlerarası hukuk prensipi *rebus sic stantibus* (şartlar değişmiştir) prensipidir.

Boğazların silâhtan tecrit edilmiş olması, milletlerarası münasebetlerin bozulmaya başlamasından sonra Türkiye'yi endişelendirmeye başlamıştı. Türk temsilcileri çeşitli milletlerarası konferanslarda Boğazlar Sözleşmesinin değiştirilmesini ileri sürmüşlerdir. Yukarıda belirttiğimiz gibi Türk Hükümeti bu isteğini ilk defa, Londra'da toplanan Silâhsızlanma Konferansının genel görüşmeleri sırasında, 23 Mayıs 1933 te, ortaya atmıştır. 1934 yılında Balkanlar'daki Bulgaristan - Yugoslavya yakınlaşması ve aynı yıl Mussolini'nin Asya ve Afrika'daki emellerini açığa vuran konuşmasından sonra, Türkiye bu isteğini Milletler Cemiyeti ve Balkan Entente'î toplantılarında tekrarlamıştır¹⁶⁶. Ancak, Türkiye'nin Boğazlar Sözleşmesini tâdil talebi revizyonist devletlerin emellerine örnek teşkil edebileceği mülâhazası ile, Sovyetler Birliği dışında, 1923 Sözleşmesine taraf olan büyük devletlerce olumlu karşılanmamıştı. Sovyetler Birliği ise Türkiye'yi bu konuda 1933 yılından itibaren desteklemişlerdir. Nihayet, Balkan Entente'î kurulduktan sonra Entente üyelerinin bu konuda Türk görüşüne katıldıklarını yukarıda belirtmiştik. Boğazlar meselesi ile Türkiye'den sonra en fazla ilgili devletlerden biri olan İngiltere, Türkiye'nin 1923 Sözleşmesini değiştirme teklifine ancak, 1936 da Almanya'nın tek taraflı olarak Ren bölgesini silâhlandırması üzerine muvafakat etmiştir¹⁶⁷.

Türkiye Boğazlar rejimini değiştirmek teşebbüsüne Atatürk'ün muvafakatı ile girişmiştir. Tevfik Rüştü Aras bu meseleden Atatürk'e bahsettiği zaman Atatürk şöyle demiştir: "Benim görüşüme göre de Avrupa durumu böyle bir teşebbüs için elverişlidir... Bu işte behemehal muvaffak olacağız¹⁶⁸."

Türk Hükümeti 11 Nisan 1936 tarihinde Lausanne Boğazlar Sözleşmesine taraf olan devletlere birer nota göndererek Sözleşmenin tâdili istemiştir. Bu notada Türkiye'yi böyle bir teklife zorlayan sebebin milletlerarası münasebetlerdeki yeni gelişmeler olduğu belirtilmekte ve bu gerçekler özetlendikten sonra şöyle denilmekte idi:

¹⁶⁶ Bu konuda bkz: Aras, *Görüşlerim*, s. 122 - 126. Ayrıca bkz: Esmer, *op. cit.*, s. 224 - 225 ve Toynbee, *Survey...* 1936, s. 601 - 603.

¹⁶⁷ Aras, *Görüşlerim*, s. 126.

¹⁶⁸ *Ibid.*

Yukarda bildirilen mülâhazatı göz önünde tutan ve boğazlar mukavelesinin dört büyük devletin müşterek garantisine taallük eden 18 inci maddesi ahkâmının mahkûk ve işlemez bir hale geldiğini ve arazisine müteveccih harici bir tehlikeye karşı bu ahkâmın Türkiye'yi artık ameli bir surette muhafaza edemeyeceğini haklı olarak düşünen Cumhuriyet Hükümeti, Türk arazisinin taarruzdan masuniyeti için elzem emniyet şeraiti dahilinde ve Akdeniz ile Karadeniz arasında ticari seyrisefainin daimî inkişafı için en liberal bir zihniyetle Boğazlar rejimini tanzime mâtuf itilâfların yakın bir zamanda akdi zımında müzakerata başlamaya âmade olduğunu, boğazlar mukavelesi müzakerelerine 19-tirak etmiş olan devletlere bildirmekle kesbi şeref eyler ¹⁶⁹.

Türkiye'nin bu teklifi karşısında muhtelif devletlerin tutumları şöyle olmuştur: İngiltere bu teklifi olumlu karşılamıştı. Bilindiği gibi, Fransa genel olarak Versailles Andlaşmasının harfi harfine uygulanmasına taraftardı ve bu Andlaşma ile kurulan düzenin değiştirilmesine muhalif idi. Buna rağmen, bu sıradaki Fransız - Sovyet yakınlaşması sebebiyle bu devlet de Türkiye'nin teklifine müsbet cevap vermiştir. Sovyetler Birliği Boğazlar rejiminde kendi lehine değişiklikler yapılmasını istediği için Boğazlar konusunda toplanacak bir konferansa taraftardı. Esasen, Sovyetler 1923 te tesbit edilen Boğazlar rejiminden memnun değillerdi. Bu yüzden de Lausanne Boğazlar Sözleşmesini tasdik etmemişlerdi. Öte yandan, Karadeniz'e sahildar olan ve Balkan Entente'ı dışında bulunan Bulgaristan Türkiye'nin Boğazlar üzerinde mutlak egemenlik kurmasını esas itibariyle istemediği halde, Boğazlar Sözleşmesinde yapılacak bir değişikliğin Neuilly Andlaşmasının da tâdiline yol açabileceğini düşünerek Türk teklifine muhalefet etmemiştir. Romanya ise, genel olarak andlaşmaların tâdiline muhalifti. Nihayet İtalya, Habeşistan tecavüzü sırasında Milletler Cemiyetinin aldığı zorlama tedbirlerine Türkiye'nin de katılmış olması sebebiyle Boğazlar Rejiminin değiştirilmesine muhalefet ediyordu.

Boğazlarla ilgili Türk notası gönderildikten sonra, Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri Numan Menemencioğlu toplanması istenen konferans hakkında muvafakatlarını almak için Nisan ayında Roma ve Tokyo müstesna Lausanne Boğazlar Sözleşmesine taraf olan devletlerin merkezlerini ziyaret etmiştir. Bundan sonra, Balkan Entente'ı Daimî Konseyi 4 Mayıs 1936 da Belgrat'ta yaptığı toplantıda Entente üyelerinin Türkiye'yi destekliyeceğini kararlaştırmıştı¹⁷⁰. Nisan ayının sonuna kadar İtalya dışında

¹⁶⁹ Bu notanın metni için bkz. *Ayın Tarihi*, Nisan 1936, No. 29, s. 47.

¹⁷⁰ Toynbee, *Survey*, 1936, s. 610.

Konferansa katılma hakkına sahip olan bütün devletler olumlu cevap vermişlerdir.

Boğazlar rejimini tâdil edecek olan Konferans 22 Haziran 1936 da İsviçre'nin Montreux şehrinde toplanmıştır. Konferansın ikinci günlük oturumunda Türk temsilcisi Türkiye'nin tâdil tasarısını açıklamıştır. 13 maddeden ibaret olan bu tasarıya göre, Türkiye Boğazlar bölgesini gayri askerilikten çıkarmak, tahkim etmek ve buralarda askerî kuvvet bulundurmamak istiyordu. Bunun için tasarıda gayri askerilikten hiç bahsedilmiyordu. Bundan başka, Türkiye Boğazlar Komisyonunun da kaldırılmasını istiyordu. Boğazlar tahkim edildikten sonra Milletler Cemiyetinin teminatından vazgeçilebilirdi.

Bu esaslar dahilinde Türkiye ticaret ve savaş gemilerinin Boğazlardan geçiş serbestliğini bazı şartlar ve kayıtlar altında kabul etmekte idi. Ticaret gemilerinin Boğazlardan geçişinde Lausanne Sözleşmesinin esaslarına benzer esaslar uygulanabilirdi. Savaş gemilerine gelince, Türkiye bu konuda geçiş serbestliğini bazı şartlarla kabul ediyordu. Bir kere, Boğazlar'da transit halinde bulunacak yabancı savaş gemilerinin tonajı 14 bin tonilâtöyü geçmiyecekti. Ancak, Karadeniz'e sahildar olan bir devlet önceden müsaade almak ve refakatinde başka gemi bulundurmamak şartıyla 25 bin tonilâtöyü kadar olan bir gemisini Boğazlardan geçirebilecekti. Bunun dışında Karadeniz'e sahildar bir devletin her iki istikamete geçirebileceği gemi tonajına bir tahdit konulmamıştı. Öte yandan, Karadeniz'e sahildar olmıyan devletlerin bu denizde bulundurabilecekleri savaş gemilerinin tonajı 28 bin tonilâtöyü aşmıyacaktı. Bu gemiler Karadeniz'de en çok on-beş gün kalabileceklerdi.

Savaş zamanında Türkiye tarafsız olduğu takdirde savaş gemileri yukarda belirtilen esaslar dahilinde Boğazlardan serbestçe geçebileceklerdi. Savaş zamanında Türkiye muharip olduğu takdirde ise savaş gemilerinin geçişi Türkiye'nin müsaadesine tâbi olacaktı. "Türkiye kendisinin harb tehdidine maruz bulunduğunu hisettiği takdirde" de gene bu esaslar uygulanacaktı¹⁷¹.

Türkiye'nin Boğazlar üzerindeki egemenliğini yeniden ihdas etmeğe mâtuf olan bu hükümler Karadeniz'e sahildar olmıyan devletlerin gemilerinin bu denize girmesini önemli bir şekilde tahdit etmesi bakımından Sovyetler Birliği tarafından da prensip itibariyle desteklenmiştir¹⁷². Eşa-

¹⁷¹ Türk tasarısının metni için bkz: *Ayın Tarihi*, Haziran 1936, No. 31, s. 46.

¹⁷² Bu konuda Litvinof'un Konferansın 23 Haziran 1936 tarihli toplantısında Türk tasarısı hakkında yaptığı konuşmaya bkz: Degras, *op. cit.*, v. III (1933 - 1941), s. 192.

sen, bu tasarrufların hazırlanmasında Sovyetler Birliği ile işbirliği yapılmıştır¹⁷³. Konferans sırasında devletler kendi çıkarları ile ilgili birçok teklifler ileri sürmüşler ise de, Türkiye'nin Boğazların silâhlandırılması isteği daha başlangıçta kabul edilmişti. Öte yandan, Boğazlardan geçişle ilgili konularda Sovyet ve İngiliz tezleri çatışmıştır. Sovyetlere göre, Boğazlardan geçecek savaş gemilerine ait tahditler sadece Karadeniz'e sahildar olmıyan devletlerin savaş gemilerine uygulanmalıydı. Karadeniz'de sahili olan devletlerin savaş gemileri Boğazlardan serbestçe geçmeliydi. İngiltere ise ticaret gemilerinin Lausanne Sözleşmesi esasları içinde geçiş serbestliğinden faydalanmalarını istiyordu. Bundan başka İngiltere'ye göre, Boğazlar'da bütün devletlerin transit olarak bulundurabilecekleri savaş gemilerinin azamî tonajı ile Karadeniz'e sahildar olmıyan devletlerin bu denizde bulundurabilecekleri savaş gemilerinin tonaj yekûnu Türk tezinde öngörülen miktardan biraz fazla olmalıydı.

İki ay kadar süren Konferans görüşmeleri sırasında İngiliz ve Sovyet temsilcileri arasında Boğazlardan geçebilecek yabancı gemiler hakkında çetin tartışmalar olmuştur. Fakat, 1935 Fransız - Sovyet Andlaşması sebebiyle Fransa, Karadeniz'in yabancı devlet gemilerine kapalı kalmasında çıkarları olması sebebiyle de Balkan devletleri, Sovyet görüşünü desteklemişlerdir. Bu yüzden, İngiltere'nin de görüşünde fazla ısrar etmemesi üzerine Konferans çalışmalarını nispeten kısa bir zamanda bitirebilmiştir¹⁷⁴.

Montreux Boğazlar Sözleşmesi 20 Temmuz 1936 tarihinde Türkiye, Bulgaristan, Fransa, İngiltere, Japonya, Romanya, Sovyetler Birliği, Yugoslavya ve Yunanistan tarafından imzalanmıştır¹⁷⁵. Konferansa iştirâk etmemiş olan İtalya Boğazlar Sözleşmesine sonradan, 2 Mayıs 1938 de, katılmıştır¹⁷⁶.

Sözleşmenin 1 inci maddesinin ilk fıkrasında "Yüksek Âkid Taraflar Boğazlar'da denizden geçiş ve seyrisefain serbestisi prensipini kabul ve teyit ederler" denilmektedir. Aynı maddenin 2 inci fıkrasında bu serbestliğin bundan böyle bu Sözleşme hükümleri ile düzenlendiği belirtilmektedir. Savaş zamanında Türkiye tarafsız ise, ticaret gemilerine barış zamanı şartları içinde serbest geçiş tanımıştı (Madde: 4). Türkiye muharip ise, 5 inci maddeye göre "Türkiye ile harb eden bir memlekete mensup

¹⁷³ Aras, *Görüşlerim*, s. 127.

¹⁷⁴ Toynbee, *Survey...* 1936, s. 627.

¹⁷⁵ Bu Sözleşmenin metni için bkz: *Düstur*, Üçüncü Tertip, c. 17 (ikinci baskı), s. 665.

¹⁷⁶ *Ayın Tarihi*, Mayıs 1938, No. 54, s. 133.

olmıyan ticaret gemileri, düşmana hiçbir suretle müzaharet etmemek şartıyla, Boğazlar'da geçiş ve seyrisefer serbestisinden müstefit olacaklardır."

Savaş gemilerinin durumuna gelince: Karadeniz'e sahili olmıyan devletlerin Boğazlarda transit halinde bulundurabilecekleri savaş gemilerinin azamî tonajı 15 bin tonilâtı aşmıyacaktır (Madde: 14). 18 inci maddeye göre, bu devletlerin barış zamanında Karadeniz'de bulundurabilecekleri savaş gemilerinin tonilâto toplamı 30 bin tonu aşmıyacaktır. Eğer, "herhangi bir zaman Karadeniz'in en kuvvetli filosunun tonajı işbu Mukavelenâmenin imza tarihinde bu denizde en kuvvetli olan filonun [Bu filonun Sovyet filosu olacağı tabiidir] tonajını, asgarî 10 bin ton" aşarsa, Karadeniz'e sahildar olmıyan devletlerin bu denizde bulundurabilecekleri savaş gemilerinin tonajı da en çok 45 bin tonilâtıya kadar çıkartılabilecektir. Bu devletlerin denizaltıları Karadeniz'e geçemeyecektir. Nihayet, gene bu devletlerin savaş gemileri Karadeniz'de 21 günden fazla kalamıyacaklardır.

Sözleşmede Karadenize sahildar devletlerin lehine bazı farklar gözetilmiştir. Bu devletler, transit olarak 15 bin tonilâtodan yüksek tonajda bulunan "hattı harb gemilerini, Boğazlardan geçirmeğe mezundurlar, şu şartla ki: bu gemiler Boğazları birer birer ve refakatlerinde en çok iki torpido ile geçerler" (Madde: 11). Sahildar devletler, bu istisna dışında, Sözleşmenin 14 üncü maddesine tâbidirler. Öte yandan, sahildar devletler 12 inci maddeye göre bu deniz dışında inşa ettirdikleri veya satın aldıkları denizaltı gemilerini, Türkiye'yi önceden haberdar etmek şartıyla, deniz üslerine katılmak üzere Boğazlar'dan geçirebileceklerdir. Adı geçen devletlere ait denizaltılar, bu hususta Türkiye'ye bilgi vermek şartıyla, bu deniz dışındaki tezgâhlarda tamir edilmek üzere keza Boğazlar'dan geçebilirler. Bu durumda denizaltılar gündüz ve deniz üstünde seyrisefer edecekler ve Boğazlar'dan teker teker geçeceklerdir.

Savaş halinde Türkiye tarafsız ise, Sözleşmenin 19 uncu maddesine göre, "Muharip herhangi bir devletin harb sefinelerinin Boğazlar'dan geçmesi memnu olacaktır." Bunun iki istisnası vardır: Bir kere, Milletler Cemiyetinin aldığı zorlama tedbirlerini uygulamak için Boğazlar'dan geçmesi gereken savaş gemileri bu yasağın dışında bırakılmıştır. Aynı şekilde, Türkiye'yi bağliyan bir karşılıklı yardım andlaşması gereğince, tecavüze uğramış bir devlete yapılacak yardım hali bu yasağın dışında kalmaktadır. Savaş halinde Türkiye tarafsız ise, tarafsız devletlerin gemileri barış zamanındaki şartlar altında Boğazlar'da tam geçiş serbestliğinden faydalanacaklardır.

Savaş halinde Türkiye muharip ise, 20 inci maddeye göre, bütün savaş gemilerinin geçmesi "tamamen Türkiye Hükümetinin rey ve ihtiyarına bırakılacaktır."

Nihayet, "Türkiye kendisini pek yakın bir harb tehlikesi tehdidinde maruz telâkki ettiği takdirde", Sözleşmenin 21 inci maddesine göre, savaş gemilerinin Boğazlardan geçmesi yine Türkiye'nin rey ve ihtiyarına bırakılmaktadır.

Lausanne Boğazlar Sözleşmesinin süresiz olmasına karşılık, Montreux Sözleşmesinin süresi 20 yıldır. Ancak, bu sürenin geçmesinden iki yıl önce Âkid Taraflardan hiçbirisi Sözleşmenin feshini talep etmezse, Sözleşme böyle bir fesih talebinden itibaren iki yıl sonraya kadar yürürlükte kalacaktır. Montreux Sözleşmesinin süresi 1956 yılında sona erdiği halde, böyle bir fesih talebinden bulunulmadığı için Sözleşme hâlâ yürürlükte dir. Sözleşmenin feshi için Âkid Taraflardan biri bir talepte bulunursa, 28 inci maddeye göre "Yüksek Âkid Taraflar yeni bir Mukavele-nâmenin ahkâmını tesbit etmek üzere kendilerini bir Konferansta temsil ettirmek hususunda mutabıktırlar."

Montreux Sözleşmesinden sonra Boğazlar'da Türk egemenliğinin yeniden kurulması Türkiye'nin milletlerarası münasebetlerdeki ağırlığını artırmıştır. Bu sebeple, 1936 yılından sonra Türkiye iki muhasım grup tarafından dostluğu şiddetle aranan bir devlet olmuştur. Sözleşmenin imzalanmasından sonra Başvekil İsmet İnönü Türkiye'nin milletlerarası alanda artan itibarını şu şekilde ifade etmiştir:

Arkadaşlar, beynelmilel muahedelerin her biri bir devrim ifadesidir. Denilebilir ki, yeni Boğazlar Mukavelesi 923 ten beri yeni Türk Devletinin siyasetini ve varlığını gösteren bir vesikadır. Bu varlık, hergeyden evvel kudret ifade eder. Atatürk Rejiminin Türk Milletine bu kadar az bir zaman zarfında her sahada temin ettiği kuvvet, kudret ve itibar, beynelmilel bir sahada tasdik edilmiş oluyor¹⁷⁷.

Montreux Sözleşmesi iki dünya savaşı arasındaki devrede başta Atatürk olmak üzere Türk yöneticilerinin en önemli başarılarından biri sayılmak gerekir. Türk yöneticileri bu zaferi sabırlı ve basiretli hareketleri ve teşebbüs zamanını iyi ayarlamaları sayesinde elde etmişlerdir.

Türk - Fransız Münasebetleri ve Hatay Meselesi

Lausanne'ı takip eden on yıllık süre içinde Türkiye ile Fransa arasındaki münasebetler yukarıda özetlenmişti. Bu süre zarfında iki memle-

¹⁷⁷ İnönü'nün *Söylev ve Demeçleri*, s. 298.

ket arasındaki münasebetlerde en önemli mesele Osmanlı borçlarının tasfiyesi idi. Osmanlı borçları meselesi 1933 yılında kesin bir hal şekline bağlandıktan sonra Türk - Fransız münasebetleri normal, hattâ dostane bir mahiyet almıştı. Fransa ile Türkiye, bir taraftan Küçük Entente'm ve Balkan Entente'mın birer üyesi olan Yugoslavya ve Romanya vasıtasıyla, diğer yandan da 2 Mayıs 1935 tarihli Fransız - Sovyet Karşılıklı Yardım Andlaşması ile birbirleriyle dolaylı olarak bağlanmışlardı.

İncelemekte olduğumuz devrede Türk - Fransız münasebetlerini etkileyen en önemli olay İskenderun Sancağı (Hatay) yüzünden çıkan uyuşmazlıktır. Bu olay Türk - Fransız münasebetleri bakımından olduğu gibi, Atatürk devrinde Türkiye'nin dış politikası ile ilgili olayların en çetinlerinden birini teşkil etmesi bakımından da önemlidir. Sancak bölgesinde Türk unsuru en büyük çoğunluğu teşkil ettiği için bu bölge Misak-ı Milli sınırları içine alınmıştı. Fakat, Milli Mücadele sırasında Fransa ile silâhlı çatışmanın durdurulması bahasına bu devlet ile Ankara'da, 20 Ekim 1921 de, Sancak'ın Türkiye sınırları dışında kalmasını öngören bir itilâfname yapılması zaruri ve Türkiye'nin çıkarları bakımından lüzumlu görülmüştü. Bununla beraber, Ankara Hükümeti bu itilâfnameye Sancak'taki Türk unsurunun çıkarlarını koruyacak ve bu bölgeye muhtariyet verilmesi için gerekli zemini hazırlıyacak hükümler koydurmuştu. İtilâfnamenin 7 inci maddesi şöyle idi: "İskenderun mıntıkası için bir usulü idarei mahsusa tesis olunacaktır. Mıntika-i mezkûrenin Türk ırkından olan sekenesi harslarının inkışafı için her türlü teşkilâttan müstefit olacaklardır. Türk lisanı orada mahiyeti resmîyeyi haiz olacaktır."

Suriye'nin Fransız Mandası altına konulacağı 25 Nisan 1920 de San Remo Andlaşması ile tesbit edilmişti. Bu sırada Anadolu'da Milli Mücadele hareketi devam ettiği için Suriye'nin kuzey sınırları henüz kesin olarak tesbit edilmemişti. Bu sınırlar yukarıda söz konusu edilen 1921 Ankara İtilâfnamesi ile tâyin edilmiş ve Lausanne Andlaşmasının 3 üncü maddesi ile de teyit edilmişti. Bu şekilde, Ankara Andlaşmasının 7 inci maddesi hükümleri mahfuz kalmak şartıyla Sancak Fransız Mandası altına girmiş oluyordu. Suriye üzerindeki Fransız Mandası Milletler Cemiyeti Meclisi tarafından 23 Eylül 1923 te tasdik edilmişti¹⁷⁸. Fransa bundan sonra 1921 Andlaşmasına uygun olarak Suriye içinde Sancak bölgesi için muhtar bir idare kurmuştur.

Suriye üzerinden Manda idaresinin kaldırılması ve bu ülkeye bağımsızlık verilmesi için Fransa ile Suriye arasında 9 Eylül 1936 da bir Andlaşma yapılmıştı. Bu Andlaşma Sancak'ın statüsü meselesini tekrar or-

¹⁷⁸ Walters, *op. cit.*, v. I, s. 172.

taya çıkarmış ve bu mesele Fransa ile Türkiye arasında 1939 yılına kadar devam eden bir uyuşmazlık konusu olmuştur. Adı geçen Andlaşmanın 3 üncü maddesi şöyle idi: "Yüksek Âkid Taraflar Manda rejiminin sona erdiği gün, Fransız Hükümeti tarafından Suriye ile ilgili olarak, ya da bu memleket adına imzalanan bütün andlaşma, sözleşme ve diğer milletlerarası taahhütlerden doğan hak ve vecibelerini yalnız Suriye Hükümetine devretmek için bütün tedbirleri alacaktır¹⁷⁹." Bu madde hükümünden de anlaşılabilirliği gibi, Fransa Suriye üzerindeki haklarını yeni Suriye Hükümetine devrederken İskenderun Sancakı üzerindeki hak ve vecibelerini de bu hükümete devretmiş oluyordu. Bu andlaşmanın metni yayınlanınca, Sancak'ta yaşayan Türklerin mukadderatı Türk basınında ve resmi çevrelerinde endişe uyandırmıştı¹⁸⁰. Milletler Cemiyeti Meclisinin 26 Eylül 1936 tarihli oturumunda Tefvik Rüştü Aras Sancak meselesi hakkında Fransız Hükümeti ile ikili görüşme yapılmasını teklif etmiştir. Fransız temsilcisi buna verdiği cevapta, Mandater devlet olarak Fransa'nın Suriye üzerindeki bütün hak ve vecibelerini yeni Suriye Hükümetine devrettiğini, bu sebeple Fransa ile Türkiye arasında bu konuda yapılacak görüşmelere Suriye Hükümetinin temsilcisinin de katılması gerektiğini bildirmiştir¹⁸¹.

Türk ve Fransız temsilcileri tarafından Milletler Cemiyetinde yapılan bu konuşmalardan sonra Türk Hükümeti 9 Ekim 1936 da Fransız Hükümetine bir nota vermiştir. Bu notada, *inter alia*, şöyle deniliyordu:

Fransa ile Suriye mümessilleri arasında imza edilen ve Lübnan mümessilleri ile de aktedilmek üzere bulunan muahedeye müşabih bir muahedenin, azim ekseriyeti Türk olan, İskenderun ve Antakya mıntakasının ahalisi delegeleri ile de aktedilmesinin Fransa Hükümetince münasip görülüp görülmediği hakkında karar vermek üzere lâzım gelen tedbirlerin ittihazını rica ederim... Fransa Mandası çerçevesi içerisinde Suriye ve Lübnan'ın elde ettiği tekâmül doğru ve haklı bir benzeyiş sebebiyle İskenderun ve Antakya'ya teşmil edilmelidir ve tâbi oldukları vesayetten sonra Suriye ve Lübnan'a bahşedilen istiklâl İskenderun'un muahedat ile müstefit olageldiği geniş otonomiden sonra bu mıntaka için de tanınmalıdır¹⁸².

Türkiye'nin Sancak meselesine verdiği önem Atatürk'ün 1 Kasım

¹⁷⁹ Toynbee, *Survey...* 1936, s. 769.

¹⁸⁰ Örneğin bkz: 24 Eylül 1936 tarihli *Ulus ve İstanbul*, 25 Eylül tarihli *Ulus*, 28 Eylül tarihli *İstanbul* gazeteleri.

¹⁸¹ Toynbee, *Survey...* 1936, s. 771.

¹⁸² *Ayın Tarihi*, Kasım 1936, No. 36, s. 92.

1936 da Türkiye Büyük Millet Meclisini açarken yapmış olduğu konuşmada şu şekilde ifade edilmişti:

Bu sırada, Milletimizi gece gündüz meşgul eden başlıca büyük mesele, hakiki sahibi öz Türk olan 'İskenderun - Antakya' ve havalisinin mukadderatıdır. Bunun üzerinde, ciddiyet ve kat'iyetle durmaya mecburuz. Daima kendisiyle dostluğa çok ehemmiyet verdiğimiz Fransa ile aramızda tek ve büyük mesele budur. Bu işin hakikatini bilenler ve haklı sayanlar, alâkamızın şiddetini ve samimiyetini iyi anlarlar ve tabii görürler¹⁸³.

Fransız Hükümeti 10 Kasım 1936 tarihli cevabi notasında Manda Andlaşmasının 1 inci ve 4 üncü maddeleri gereğince Fransa'nın Suriye Mandasını ancak iki kısma ayırabileceği, oysa, Suriye ve Lübnan andlaşmalarına benzer bir andlaşma Sancak ile yapıldığı takdirde Suriye ülkesinin parçalanmış olacağı, Fransa'nın ise buna yetkili olmadığını bildirmiştir¹⁸⁴. Bundan sonra teati edilen notalarda iki devlet görüşlerini tekarlamışlar ve Fransa meselenin Milletler Cemiyetine getirilmesini teklif etmişti. Türkiye'nin bu teklifi kabul etmesi üzerine Sancak meselesi 14-16 Aralık 1936 tarihleri arasında Milletler Cemiyeti Meclisinde görüşülmüştür¹⁸⁵. Bu sırada Sancak'ta nümayişler yapılmakta ve Türklerle Fransız polisi arasında kanlı çarpışmalar cereyan etmekteydi.

Cemiyet Meclisi 14 Aralık'ta İsveç temsilcisi Sandler'i Sancak meselesi için raportör tâyin etmişti. Sandler 16 Aralık'ta Meclise şu esasları ihtiva eden bir rapor sunmuştur: 1) Sancak meselesi Cemiyet Meclisinin Ocak ayındaki olağan toplantısında tekrar ele alınmalıdır. Aaradaki zaman zarfında taraflar raportörle temas halinde meseleyi görüşmeye devam etmelidirler. 2) Mümkün olan en kısa zaman içinde Sancak bölgesine üç kişilik bir gözlemci heyeti gönderilmelidir. 3) Bu raporun kabul edilmesi meselenin esası üzerinde verilmiş bir karar sayılmamalıdır.

Bu raporun Meclis tarafından tasdik edilmesi üzerine, 22 Aralık'ta, Hollanda, Norveç ve İsviçre tâbiyetinde olan üç kişilik bir gözlemci heyeti kurulmuş ve Heyet 1937 yılının Ocak başında görevine başlamak üzere Sancak'a gitmiştir. Bundan sonra Meclisin kararı gereğince ikili görüşmelerde bulunmak üzere Tefvik Rüştü Aras 21-22 Aralık 1936 tarihleri arasında Paris'i ziyaret etmiştir. Fakat, Fransız Hükümeti ile yapılan temaslarda olumlu bir sonuca varılamamıştır.

¹⁸³ *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, c. I, s. 392.

¹⁸⁴ Toynbee, *Survey...* 1936, s. 772 - 773.

¹⁸⁵ Türk Dışişleri Bakanı Tefvik Rüştü Aras ile Cemiyet Meclisindeki Fransız temsilcisinin konuşmaları için bkz: *Ayın Tarihi*, Aralık 1936, No. 37, s. 102 vd.

Milletler Cemiyeti Meclisi 20 Ocak 1937 de tekrar toplanmıştı. Bu toplantılar sırasında Türk ve Fransız temsilcileri İngiliz Dışişleri Bakanı Eden'in dostane teşebbüsü ile Sancak meselesi üzerinde ikili görüşmeler yapmışlardır. Bu görüşmelere M. Sandler de katılmıştır. Türk - Fransız görüşmeleri sonunda, 26 Ocak'ta, Sancak meselesi üzerinde bir prensip anlaşmasına varılabilmektedir. Anlaşmaya varılan hususlar 27 Ocak'ta M. Sandler'in raporu şeklinde Cemiyet Meclisi tarafından tasvip edilmiştir.

Bu prensip, anlaşmasının esasları şöyle idi: İskenderun ve Antakya iç işlerinde tam bağımsız, fakat Suriye ile gümrük birliği halinde olan ve bir Statü ve bir Anayasa ile idare edilen "bir ayrı varlık" teşkil edecekti. Sancak'ın dış işleri, bazı şartlar altında, Suriye Hükümeti tarafından idare edilecekti. Türkçe resmî dil olacak, diğer dillerin kullanılmasının şartları Cemiyet Meclisi tarafından tesbit edilecekti. Statü'nün ve Anayasa'nın uygulanması Meclisçe tâyin edilen ve Sancak'ta ikamet eden bir Fransız vatandaşı tarafından temin edilecekti. Sancak'ta mecburi askerlik usûlü uygulanmayacak ve bu bölge tahkim edilmeyecekti. Sancak'ın ülke bütünlüğü, bu maksatla yapılacak bir andlaşma gereğince, Türkiye ve Fransa tarafından teminat altına alınacaktı¹⁸⁶.

Sandler raporunun Cemiyet Meclisi tarafından tasvip edilmesi üzerine 27 Ocak 1937 de Atatürk'ün Başvekil İsmet İnönü'ye çektiği telgrafta şöyle deniyordu:

Hatay'ın mukadderatını tâyin eden kararın konsey'den çıkmış olduğunu Hariciye Vekilimizin şimdi aldığı telgrafnamesinden anladım... Bu eser, Cumhuriyet Hükümetinin millî meseleler üzerinde ne kadar şaşmaz bir dikkatle durduğunu ve onları en mâkul tarzlarda intaç için cesaret ve feragatla hareket ve faaliyetlere geçebilecek enerji ve kaabiliyetle bulunduğunu gösteren yeni bir örnek olmuştur. Türkiye Cumhuriyeti Hükümetinin bu siyaset kavrayışının dünyada sulh ve huzur isteyen ve bunun icabı tabiisi olan hakseverliği şiar edinmeyi fazilet bilen bütün dünya milletlerince takdirle karşılanacağına şüphe yoktur. Türkiye Cumhuriyeti haklı olduğuna kani bulunduğu dâvasını, büyük ve âdil hakem heyeti olmasını daima arzu ettiği ve bu sıfat ve selâhiyetin daha çok çetin meseleler hallinde en yüksek kudret ve kuvveti haiz olmasını temenni eylediği Cemiyeti Akvam'a bırakmakla insanlık namına isabetli bir harekette bulunmuştur. Bu suretle medeniyet namına da yüksek bir vazife ifa etmiş olmakla sadece takdir ve tebrike şayandır¹⁸⁷.

¹⁸⁶ Raporun metni için bkz: *Ayın Tarihi*, Ocak 1937, No. 38, s. 95 - 99.

¹⁸⁷ *Ibid.*, s. 106.

Aynı gün Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras Cemiyet Meclisinde yaptığı konuşmada, Türkiye ile Fransa arasında Sancak konusunda anlaşmaya varılmasında önemli yardımı dokunan Eden'in tavassutuna deyinerek şöyle demiştir: "... Yalnız şunu söylememe müsaadenizi rica ederim ki, bu mesut netice hususunda hiçbir menfaat görmeyen yardımlar ibzal olunmuştur. Türkiye ve Fransa'nın müşterek dostları müzakerelerimiz esnasında çıkan büyük müşkülâtı yatıştırmak için bütün nüfuzlarını kullanmışlardır. Büyük Britanya Mümessili B. Eden'in şahsında bulduğumuz dostane ve müessir yardımı bilhassa kaydetmek isterim" "... Gene aynı konuda Beşvekil İsmet İnönü Türkiye Büyük Millet Meclisinde 29 Ocak 1937 de yaptığı konuşmada şöyle demiştir: "... Arkadaşlar, bu meseleye İngiliz Hariciye Nazırı, bütün Türkiye'yi mütehassıs edecek bir mebzuliyetle emek sarfetmiştir... İngiltere, Hatay dâvasında Fransızlarla Türkler arasında bir uzlaşma olması için sarfettiği emeklerin müsbet bir neticeye varmış olduğundan, ne kadar memnuniyet hissederse, Türk efkârı umumiyesinin İngiliz politikasına karşı beslediği itimadın ayrıca kuvvetlendirilmesinden de memnuniyet hissetmekte haklı olacaktır¹⁸⁹.

Cemiyet Meclisinin bu kararı gereğince, Sancak için Bir Statü ve Anayasa hazırlamak üzere bir uzmanlar komitesi kurulacaktı. Bu Komite 25 Şubatta kurulmuş ve Sancak'a gönderilmiş bulunan gözlemci heyeti ile birlikte çalışmalarına başlamıştır. Komite Türkiye ve Fransa tarafından sunulan tasarıları göz önünde bulundurarak 15 Mayıs'ta Statüyü, Anayasayı ve Sancak'ın sınırlarını kapsıyan bir rapor hazırlamıştır. Bu rapora göre Sancak'ta resmî dil Türkçe ve Arapça olacaktı. Raporun diğer kısımlarında Türkiye ile Fransa arasında 26 Ocak'ta varılan mutabakatın esasları bulunuyordu.

Komite bu çalışmalarını yaparken Türkiye ile Fransa arasında direkt görüşmeler cereyan etmiştir. Bu görüşmeler sonunda Sancak üzerinde birçok noktalarda mutabakata varılmış ve iki devlet arasında Cenevre'de, 29 Mayıs 1937 de, Sancak'ın millî bütünlüğünü teminat altına alan ve yeni Türkiye - Suriye sınırını tesbit eden bir andlaşma yapılmıştır¹⁹⁰. Aynı gün, Cemiyet Meclisi tâyin etmiş olduğu Komitenin raporunu tasvip etmiştir¹⁹¹.

Türk - Fransız Andlaşması ve Milletler Cemiyeti Meclisinin kararı Sancak meselesini kökünden halledememiştir. Türkiye Sancak'ta yeni re-

¹⁸⁸ *Ibid.*, s. 99.

¹⁸⁹ *Ibid.*, s. 109.

¹⁹⁰ Bu Andlaşmanın metni için bkz: *Düstur*, Üçüncü Tertip, c. 18 (ikinci baskı), s. 548.

¹⁹¹ Bu raporun metni için bkz: *Ayın Tarihi*, Mayıs 1938, No. 42, s. 239 - 242.

jimin derhal uygulanmasını istediği halde, Suriye'deki Arapların protesto ve isyan hareketleri ve Sancak'taki Fransız sömürge idaresinin Arapları kışkırtan davranışları 1937 yılının yaz aylarında yeni birtakim güçlüklerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu olaylar Sancak hakkındaki Statünün 32 inci ve Anayasanın 6 ve 15 inci maddeleri esaslarına göre yapılması gereken seçimleri geciktirmiştir. Bu arada, Milletler Cemiyetinin tâyin ettiği bir komisyon tarafından hazırlanan seçim sistemi Sancakta'ki Türkler aleyhine sonuçlar verecek mahiyette olduğu için Türk Hükümeti tarafından Cemiyet nezdinde protesto edilmiştir¹⁹². Bunun üzerine Cemiyet Meclisi Sancak'ta uygulanacak seçim sistemini görüşmüş ve Ocak 1938 de bu sistem Türkiye'yi tatmin edecek şekilde değiştirilmiştir. Daha sonra Sancak'ta seçimlere nezaret edilmesi ve bu bölgede Fransa ve Türkiye tarafından müştereken emniyet ve âsaiyetin temini meselesi yeniden uyuşmazlık konusu olmuştur. Bu meselenin halli için 1938 yılının Haziran ayının başından itibaren Paris'te ve Antakya'da ikili görüşmeler yapılmıştır.

Bu sırada Avrupa'da milletlerarası münasebetler gerginleşmişti. Almanya'nın Avusturya'yı ilhak etmesinden sonra Avrupa'da kuvvet dengesinin Mihver devletlerinin lehine değişmeye başlaması, anti-revizyonist devletlerin Türkiye'ye olan ihtiyacını artırmıştır. Bu gergin durum karşısında Fransa Sancak meselesi sebebiyle Orta Doğu'nun en güçlü devleti olan Türkiye ile münasebetlerini kısa zamanda düzeltmek ihtiyacını duymuştu. Avrupa'da harb tehlikesinin yaklaşması Sancak hakkında yapılan görüşmelerde Fransız temsilcilerini Türk haklarını teslim mecbur etmişti. Antakya'da Türk - Fransız askeri temsilcileri arasında yapılan görüşmeler sonunda, 3 Temmuz 1938 de, Sancak'ın mülki bütünlüğünün ve siyasi statüsünün müştereken korunması hakkında bir askeri anlaşma yapıldı¹⁹³. Askerî anlaşma ve buna ek Protokol gereğince, Sancak'ta sükkün ve asayiş 6000 kişilik bir kuvvet tarafından sağlanacaktı. Bu kuvvetin 1000 kişisi Sancak'tan, geri kalan kısmı da yarı yarıya Türk ve Fransız kuvvetlerinden temin edilecekti. Bu Andlaşmanın yapılmasından iki gün sonra Türk kuvvetleri Sancak'a girmişlerdir.

Öte yandan, Paris'te başlıyan ve sonradan Ankara'da devam eden Türk - Fransız görüşmeleri de olumlu gelişmiş ve 4 Temmuz'da Ankara'da Türk Dışişleri Bakanı ile Fransa'nın Ankara Büyük Elçisi arasında bir

¹⁹² Protesto notalarının metni için bkz: *Ayın Tarihi*, Ocak 1938, No. 56, s. 60 - 72.

¹⁹³ Bkz: *Ayın Tarihi*, Temmuz 1938, No. 56, s. 93. Ayrıca bkz: Toynbee, *Survey...* 1938, v. I, s. 486 - 487.

Dostluk Andlaşması parafe edilmiştir. Bu Andlaşmanın hükümleri özet olarak şöyle idi: Taraflar içlerinden birine müteveccih siyasi ve iktisadi hiçbir anlaşmaya ve hiçbir kombinezona girmeyeceklerdir; taraflardan biri tecavüze uğrarsa diğer taraf mütecavize yardımında bulunmayacaktır; doğu Akdeniz'de barışın devamı için taraflar, Sancak'ın bütünlüğünü teminat altına alan 29 Mayıs 1937 tarihli andlaşma hükümlerini yerine getireceklerdir¹⁹⁴.

Türk - Fransız Andlaşmasının imzalanmasından sonra, Temmuz ayının sonuna doğru Sancak'ta yapılacak seçimler hakkında çalışmalara tekrar başlanmıştır. Ağustos'ta yapılan seçimler sonunda Sancak'taki Türk topluluğu Sancak Meclisinde 40 mebusluktan 22 sini elde etmişlerdi. Sancak Meclisi ilk toplantısını 2 Eylül 1938 de yapmıştır. Sancak Statüsüne göre resmî dillerin Türkçe ve Arapça olması gerektiği halde bütün topluluklara mensup mebuslar yeminlerini Türkçe yapmışlardı. Meclis, Sancak'a Türçe adıyla, Hatay Devleti adını vermiştir.

Hatay'ın bağımsız bir devlet olmasından sonra Türkiye ile Fransa arasındaki münasebetler sür'atle gelişmiştir. İki devlet arasında 23 Haziran 1939 da, Ankara'da, Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu ile Fransa Büyük Elçisi René Massigli tarafından Türkiye ile Suriye arasındaki ülke meselesini kesin olarak halleden bir Andlaşma ve aynı gün Paris'te bir Karşılıklı Yardım Bildirisi imzalanmıştır. Bu Andlaşmada Hatay Devletinin kesin sınırları ve Hatay vaandaşlarının statüsü hakkında hükümler bulunuyordu¹⁹⁵. Öte yandan, Karşılıklı Yardım Bildirisi 12 Mayıs 1939 tarihli Türk - İngiliz Karşılıklı Yardım Bildirisi ile aynı hükümleri ihtiva ediyordu. Türk - Fransız Bildirisinin daha geç imzalanması Hatay meselesinin henüz halledilmemiş olmasından ileri geliyordu. Bu Bildiri Türkiye, Fransa ve İngiltere arasında Üçlü bir Karşılıklı Yardım Andlaşmasının imzalanması için gerekli zemini hazırlamıştı. Türkiye ile Batılı demokrasiler arasında işbirliğini öngören bu Andlaşma 19 Ekim 1939 da imzalanmıştır.

Eylül 1938 de kurulan Hatay Devleti bir yıl kadar bağımsız kalmıştır. Bu süre içinde Türkiye ile bu devlet arasında çok sıkı işbirliği yapılmış ve esasen Türk olan Hatay Devleti yöneticileri Hatay'ın Türkiye'ye katılmak arzusunu birçok vesilelerle belirtmişlerdir. Nihayet, 29 Haziran 1939 da son toplantısını yapan Hatay Meclisi oybirliğiyle Anavatana katılmaya karar vermiştir.

¹⁹⁴ Bu Andlaşmanın metni için bkz: *Ayın Tarihi*, Temmuz 1938, No. 56, s. 87. Bu Andlaşma hiçbir zaman tasdik edilmemiştir.

¹⁹⁵ Bu Andlaşmanın metni için bkz: *Düstur*, Üçüncü Tertip, c. 20, s. 1530.

Hatay'ın Türkiye'ye katılması Atatürk devrindeki Türk dış politika-sının son başarısı olmuştur. Hatay Anavatana Atatürk'ün ölmünden sonra katılmakla beraber, Misak-ı Milli sınırları içinde bulunan bu bölgenin Türkiye içine alınması teşebbüsleri Atatürk zamanında başlamıştı. Hatay olayındaki Türk başarısını Atatürk devrinde izlenen barışçı dış politianın bir semeresi olarak kabul etmek gerekir. Türkiye *status quo*'dan memnun olmıyan küçük ve büyük birçok devletlerin aksine, gerek Montreux'de, gerek Hatay meselesinde ulusal çıkarlarını elde etmek için *fait accompli* yoluna gitmemiş, hukuk yoluna başvurmuştur. Küçük bir devlet için ulu-sal çıkarların hukuk yolu ile elde edilmesinin en iyi bir dış politika yolu olduğunu Atatürk devrindeki Türk dış politikasının başarıları doğru-lamaktadır.

S O N U Ç

Atatürk devrinde izlenen Türk dış politikasının ilk hedefi, kendi ka-derine hâkim millî bir devlet kurmak idi. Türk unsurunu kapsıyan millî sınırlar içinde bir Türk devleti kurmak, Millî Mücadelenin öncülüğünü yapan Mustafa Kemal'in başlıca amacı idi; "Millî Türk devleti" fikrini ilk önce bu mücadele sırasında şuur kazanmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu çok milletli bünyeye sahip bir devlet idi. İm-paratorluk devrinde, özellikle ondokuzuncu yüzyılda, Balkan milletlerinin ayaklanması ve milliyetçi Avrupa devletlerinin Osmanlı ülkesi üzerindeki emperyalist emelleri yüzünden, milliyetçilik cereyanları tehlikeli göröl-müş, hattâ vatan hainliği sayılmıştır. Askeri ve sivil idareci zümre ken-disine "Osmanlı" demiş ve "Osmanlı" olmakla iftihar etmiştir. "Türk" tâbiri daha çok okumamış Anadolu zümre için kullanılmıştır. Fakat, Balkan ülkelerinde milliyetçi cereyanların başarılı çalışmaları ve Avrupa devletlerinin saldırıları karşısında devamlı yenilgiye uğranılması, Osmanlı şuurunun yerine yeni bir Türk şuurunun doğmasına yol açmıştır. Mustafa Kemal millî bir devlet kurmak fikrini 1923 te yaptığı bir konuşmasında şöyle ifade etmiştir:

... Biz milliyet fikirlerini tatbikte çok gecikmiş ve çok te-kâsül göstermiş bir milletiz. Bunun zararlarını fazla faaliyetle telâfiye çalışmalıyız. Bilirsiniz ki, milliyet nazariyesini, milliyet mefkûresini inhilâle sâi olan nazariyatın dünya üzerinde kabili-yeti tatbikiyesi bulunamamıştır. Çünkü, tarih, vukuat, hâdisat ve müşahadat hep insanlar ve milletler arasında, hep milliyetin hâkim olduğunu göstermiştir ve milliyet prensipi aleyhindeki büyük mikyasta fiilî tecrübelerle rağmen yine milliyet hissini öldürülemediği ve yine kuvvetle yaşadığı görülmektedir.

Bahusus bizim milletimiz, milliyetinden tegafül edişinin çok acı cezalarını gördü. Osmanlı İmparatorluğu dahilindeki akvama muhtelif hem millî âkidelere sarılarak, milliyet mefkûresinin kuvvetiyle kendilerini kurtardılar. Biz ne olduğumuzu, onlardan ayrı ve onlara yabancı bir millet olduğumuzu sopa ile içlerinden koğulunca anladık. Kuvvetimizin zaafa uğradığı anda bizi tahkir, tezlil ettiler. Anladık ki, kabahatimiz kendimizi unutmaklığımız-mış. Dünyanın bize hürmet göstermesini istiyorsak evvelâ bizim kendi benliğimize ve milliyetimize bu hürmeti hissene, fikrene,

fiilen bütün ef'al ve harekâtımızla gösterelim; bilelim ki, millî benliğini bulmayan milletler başka milletlerin şikâridir¹.

Jön Türklerin, dış politikadaki yanlış hareketleri yanında, Pan Osmanlı, Pan Türk, Pan İslâm ve Batılılaşma gibi birbirleriyle gelişme hâlindeki akımlara bağlanmaları, Osmanlı Devletini maceralara sürüklemiştir. Ancak Balkan harblerinden sonra, yabancı unsurların çoğunlukta bulundukları ülkelerin tasfiyesi üzerine İmparatorluk içinde Türkler çoğunluk durumuna gelebilmişlerdir. Birinci Cihan Savaşından sonra İmparatorluk içinde Türklerin çoğunlukta bulunduğu ülkelerin parçalanması üzerine Mustafa Kemal, geçmiş hataları tashih ederek, Türk unsurundan kurulu millî bir devlet teşkil etmek teşebbüsüne girişmiştir.

Osmanlı devletini terkedip yeni bir Türk devleti kurmak fikrini yaymak ve kabul ettirmek için sarfedilen çabalar birçok engellerle karşılaşmıştır. Dikkat edilecek olursa Misak-ı Milli'de dahi hâlâ "Osmanlı - İslâm" halklardan bahsedilmiş, "Türkler" deyimi bu belgenin hiçbir yerinde kullanılmamıştır. Fakat, Mustafa Kemal, birçok konuşmalarında Türk halkı için savaşıldığı için ve ne ırkî ne de dinî sebeplerle millî sınırlar dışında maceraya girmek niyetinde olmadığını belirtmiştir. Mustafa Kemal Büyük Nutkunda millî bir devlet kurmak amacını şöyle ifade etmiştir:

Efendiler, haricî siyasetin, en çok alâkadar olduğu ve istinat ettiği husus, devletin dahilî teşkilâtıdır. Haricî siyaset, dahilî teşkilâtla mütenasip olmak lâzımdır. Garpta ve şarkta başka, başka tabayı ve harse ve emele mâlik mütehalif unsurları cemmeden bir devletin dahilî teşkilâtı, elbette asılsız ve çürük olur. O halde haricî siyaseti de esaslı ve metin olamaz. Böyle bir devletin teşkilâtı dahiliyesi, bilhassa millî olmaktan uzak olduğu gibi, meslekî siyasîsi de millî olamaz. Buna nazaran, Osmanlı Devletinin siyaseti millî değil, fakat, şahsî, gayrivazih ve gayrimüştakâr idi.

Muhtelif milletleri, müşterek ve umumi bir unvan altında cemetmek ve bu muhtelif unsur kütlelerini aynı hukuk ve şerait altında bulundurarak kavi bir devlet tesis etmek parlak ve cazip bir noktaî nazarı siyasîdir. Fakat aldatıcıdır. Hattâ, hiçbir hüküt tanıyarak, dünyada mevcut bütün Türkleri dahi bir devlet halinde birleştirmek, gayrikabili istihsal bir hedeftir. Bu, asırların ve asırlarca yaşamakta olan insanların çok cı, çok kanlı hadisat ile meydana koyduğu bir hakikattir.

Pan islâmizm... pan turanizm siyasetinin muvaffak olduğu na ve dünyayı sahai tatbik yapabildiğine tarihte tesadüf edilememektedir. Irk farkı gözetmeksizin, bütün beşeriyete şâmil, cı hangirâne devlet teşkilî hırslarının netayici de tarihte mazbut-

¹ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, c. II, s. 143.

tur. Müstevli olmak hevesleri, mevzuubahsimizin haricindedir. İnsanlara her türlü hissiyat ve revabıtı mahsusalarını unutturup, onları uhuvvet ve müsavâtı tamme dairesinde birleştirerek, insanî bir devlet kurmak nazariyesi de kendine mahsus şeraite mâliktir.

Bizim vuzuh ve kabiliyeti tabikiye gördüğümüz meslekî siyasi, *millî siyaset*dir. Dünyanın, bugünkü umumi şeraiti ve asırların dimağlarda ve karakterlerde temerküz ettirdiği hakikatler karşısında hayalperest olmak kadar büyük hata olamaz. Tarihin ifadesi budur, ilmin, aklın, mantığın ifadesi böyledir.

Milletimizin, kavi, mes'ut ve müstakil yaşayabilmesi için, devletin tamamen millî bir siyaset takip etmesi ve bu siyasetin, teşkilâtı dahiliyemize tamamen mutabık ve müstenit olması lâzımdır. Millî siyaset dediğim zaman, kasdettiğim mâna ve medlûl, şudur: Hududu milliyemiz dahilinde, herşeyden evvel kendi kuvvetimize müsteniden muhafazai mevcudiyet ederek millet ve memleketin hakiki saadet ve umranına çalışmak... Alehlâk tulû emeller peşinde milleti işgal ve izrar etmemek... Medeni cihandan, medeni ve insani muameleye ve müteakıl dostluğa intizar etmektir².

Uzun müddet dine ve hanedana bağlı bir halkı yeni Türkiye sınırlarına alıştırmak kolay olmamıştır. "Türkiye" deyimi bile Türkler için yeni ve onlara yabancı idi. Batıda asırlarla ifade edilen bir süre önce başlayan ve yavaş yavaş halka mal olan milliyetçilik akımı ve millî bir devlet kurmak fikri Türk halkına yabancı geliyordu. Atatürk bir taraftan Türk ülkesini paylaşan düşmanlarla savaşırken, diğer yandan da içerde bu fikri yaymaya çalışmış ve bunun mücadelesini yapmıştır. Bunun mücadelesi, istilâcılara karşı girilen mücadele kadar zor olmuş, direnmelerle karşılanmıştır.

"Türk milletinden kurulu Türk devleti" fikri birçok aydınlar arasında derhal yayılmış olmakla beraber, hilâfetçi-dinci ve Turancı-Türkçü çevrelerin tepkisi ile karşılaşmıştır. Hilâfetçi-dinciler için hilâfetin ve İmparatorluk içindeki mukaddes şehirlerin kurtarılması, Türk ülkelerinin kurtarılmasından daha önemliydi. Diğer taraftan, ondokuzuncu yüzyıldan itibaren Osmanlı İmparatorluğu içinde ve Turancı diye bilinen oldukça faal bir grup, Trakya'dan Altay dağlarına kadar uzanan bir alanda yaşayan ve Türkçe konuşan halkların siyasi bir birlik içinde toplanması için mücadeleye girişilmesini savunmuştur. Çarlık Rusyasının 1917 de yıkılması Turancıların ümitlerini artırmış, Jön Türklerin bazı liderlerini maceralara sürüklemiş ve bu uğurda hayatlarını kaybetmelerine sebep olmuştur.

² Nutuk, c. II, s. 3 - 4.

Mustafa Kemal memleketin kuvvetini bu yollarda tüketmenin hatalı olduğunu telkin etmiş ve bu çeşit hareketleri bertaraf etmeye çalışmıştır. Mustafa Kemal için Türklerin yeni Türkiye sınırları içinde yapacakları birçok önemli işler vardı. Anavatanı maceralara sürüklemek, mevcudun elden kaçırılmasına da sebep olabilirdi. Türkiye için Türk vatani, Misak-ı Milli ile çizilen sınırlardı; Türk halkı bu sınırlar içinde memleketin egemenliğini korumak ile görevli idi. Bu sebeplerle Mustafa Kemal, her şeyden önce, Anadolu'nun Türklerin gerçek vatani olduğunu Türk halkına kabul ettirmek ve modern devlet sisteminde vatanperverliğin esasını teşkil eden millet ve memleket sevgisini yaymak ile işe başlamıştır.

Birinci Cihan Savaşından sonra Mustafa Kemal'in önderliği ile başlayan Türk milliyetçiliği akımı, bazı Balkan ve Orta Doğu ülkelerinde sık sık gördüğümüz yıkıcı, mağrur ve mütecaviz bir milliyetçilik olmamıştır. Gerçekten, Türkiye Lausanne'dan sonra irredentist bir dış politika izlememiştir. Osmanlı İmparatorluğundan ayrılan ve halkının çoğunluğunu Türkler teşkil eden Musul ve Batı Trakya hakkında Lausanne hükümlerine ve sonradan yapılan andlaşmalara bağlı kalmıştır. Suriye'ye ve Lübnan'a bağımsızlık verilmesi sırasında İskenderun Sancağının statüsü hakkında Fransa ile yapılan görüşmeler, iki devlet arasında Milli Mücadele sırasında aktedilen Ankara İtilâfnamesi hükümlerine uygun şekilde cereyan etmiştir. Lausanne Andlaşması ile Kıbrıs üzerindeki haklarından İngiltere lehine feragat eden Türkiye ile bu devlet ve Yunanistan arasında cereyan eden Kıbrıs'ın statüsü ile ilgili son olaylarda Türkiye'nin tutumu da, İskenderun Sancağı meselesindeki tutumu ile aynı mantık içinde kalmıştır; Türkiye Kıbrıs'taki Türk halkının idaresini İngilizlere teslim etmiş, fakat aynı halkın Yunanistan tarafından idaresini kabul etmemiştir. Bu yüzden Türkiye Adanın idaresinde *status quo*'nun devamından başka kabul edilebilecek sık olarak, Kıbrıs'ın taksimini ya da bağımsız bir devlet haline getirilmesini teklif etmiştir. İskenderun Sancağı olayında Türkiye'nin hukukî iddialarda bulunmasına karşılık, Kıbrıs olayında hukukî ve siyasi sebepler ileri sürülmüştür.

Türkiye'de millî bir devlet kurmak için girişilen mücadelenin, Türkiye dışında sömürge ya da yarı sömürge statüsünde bulunan ülkeler üzerinde de önemli etkisi olmuştur. Millî Mücadele, yirminci yüzyılın başlangıcından itibaren tarihe karışmaya başlayan klâsik tipte sömürgeler kurmak amacı ile hareket eden devletlere karşı girişilmiş bir mücadele idi. Bu mücadele sonunda kazanılan zafer, sömürgecilğe karşı indirilmiş bir darbe olmuştur. Millî Mücadele, tam ya da yarı sömürge statüsünde bulunan ülkeler halkının bağımsızlık mücadelesine girişmeleri için cesa-

ret verici bir örnek teşkil etmiştir. Mustafa Kemal bu gerçeği daha Milli Mücadele sırasında görmüş ve 1922 yılında bu konuda şöyle demiştir:

Türkiye'nin bugünkü mücadelesinin yalnız Türkiye'ye ait olmadığını, bütün arkadaşlarımız ifade etmiş iseler de, bunu bir defa daha teyit etmek lüzumunu hissediyorum. Türkiye'nin bugünkü mücadelesi yalnız kendi nam ve hesabına olsaydı belki daha kısa, daha az kanlı olur ve daha çabuk bitebilirdi. Türkiye azim ve mühim bir gayret sarfediyor. Çünkü müdafaa ettiği bütün mazlûm milletlerin, bütün şarkın dâvasıdır ve bunu nihayete getirinceye kadar Türkiye, kendisiyle beraber olan şark milletlerinin beraber yürüyeceğinden emindir. Türkiye şimdiye kadar mevcut tarih kitaplarının icabatını değil, tarihin hakiki icabatını takip edecektir. Filhakika mevcut tarihlerin kaydettiği hadisat milletlerin hakiki efkâr ve âmâli, hareketi değildir³.

Atatürk 1933 yılında aynı konuda şöyle demiştir:

Bugün, günün ağardığını nasıl görüyorsam, uzaktan, bütün Şark milletlerinin de uyanışını öyle görüyorum. İstiklâl ve hürriyetine kavuşacak olan çok kardeş millet vardır. Onların yeneden doğuşu, şüphesiz ki terakkiye ve refaha müteveccih vukubulacaktır. Bu milletler bütün güçlülere ve bütün mânilere rağmen muzafer olacaklar ve kendilerini bekleyen istikbale ulaşacaklardır.

Müstemlekecilik ve emperyalizm yeryüzünden yok olacak ve yerlerine milletler arasında hiçbir renk, din ve ırk farkı gözetmeyen yeni bir ahenk ve işbirliği çağı hâkim olacaktır.

Atatürk Türkiye'nin dış politikasının esaslarını tesbit ederken, milletlerarası münasebetleri etkiliyen ilkelerle memleketin millî çıkarlarını göz önünde bulundurmıştır. Küçük bir devlet olması, büyük devletlerin yayılma yollarının üzerinde bulunması ve stratejik bakımdan önemli bölgeleri elinde tutması sebepleri ile, Türkiye tarafından izlenecek dış politikanın milletlerarası münasebetlerin gelişmesine göre ayarlanması gerekmektedir. Türkiye Millî Mücadeleden sonra bağımsızlığını bu gerçekçi dış politikası sayesinde koruyabilmiştir.

Türkiye'de Millî Mücadele hareketi başladığı zaman, Sovyetler Birliği müstesna, bütün büyük devletlerle savaşmak durumunda kalmıştı. Bu durumda Türkiye'nin Sovyetler Birliği ile işbirliği yapması tabii idi. Sovyetler Birliği ile işbirliği yapılması ideolojik sebeplerden ileri gelmemiştir. İki devlet arasında imzalanan 1921 Andlaşması, şartların doğurduğu bir zaruret idi. 1921 Andlaşmasının akdine varan çalışmalara katıl-

³ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, c. II, s. 40.

⁴ Dünya Gazetesi, 20 Aralık 1954.

mak üzere Türk temsilcilerinin Moskova'ya hareket ettiği sırada, Rus dostluğu ile komünizm arasında bir bağ bulunup bulunmadığı hakkında kendisine sorulan bir soruya Mustafa Kemal şu cevabı vermiştir:

Komünizm içtimai bir meseledir. Memleketimizin halı, memleketimizin içtimai şeraiti, dinî ve millî an'anelerinin kuvveti Rusya'daki komünizmin bizce tatbikine müsait olmadığı kanaatini teyit eder bir mahiyettedir. Son zamanlarda memleketimizde komünizm esasatı üzerine teşekkül eden fırkalar da bu hakikati bit-tecrübe idrak ederek tatil-i faaliyet lüzumuna kani olmuşlardır. Hattâ bizzat Rusların mütefekkirleri dahi bizim için bu hakikatın sübûtuna kaail bulunuyorlar. Binaenaleyh bizim Ruslarla olan münasebet ve muhadenemiz ancak iki müstakil devletin ittihat ve ittifak esasları ile alâkadardır⁵.

Bu cevaptan da anlaşılacağı gibi, Atatürk, hilâfetçiliğe ve turancılığa iltifat etmediği gibi, komünist ideolojiye de iltifat etmemiştir.

Türkiye'deki milliyetçi hareket ile, Rusya'da 1917 ihtilâli ile kurulan sistemin ideolojik esasları birbirinden tamamen farklı olmasına rağmen, Sovyetler de o sıradaki şartlar içinde Türkiye ile işbirliği yapmakta fayda görmüşlerdir. Sovyetler bir taraftan dış düşmanlarla savaşırken, diğer yandan da yeni iktisadî ve sosyal sistemlerini yerleştirmeye ve bundan doğan iç huzursuzlukları halletmeye çalışıyorlardı. Bu yüzden Bolşevikler dünya ihtilâli projelerini bir müddet için geri bırakmayı uygun görmüşlerdi. Buna rağmen, Millî Mücadele sırasında Moskova'ya giden Türk heyetinin Sovyetlerle andlaşma aktetmesi pek kolay olmamıştır. Bu andlaşma ancak, Türkiye'deki milliyetçi hareketin küçümsenemeyecek bir kuvvet olduğunun savaş meydanlarında kazanılan zaferlerle ispat edilmesinden sonra imzalanmıştır.

Millî Mücadeleden sonra Türkiye o devrin en güçlü devletleriyle komşu durumuna gelmişti. İngiltere Irak Mandası, Fransa Suriye Mandası, İtalya da Oniki Ada vasıtasıyla Türkiye ile sınırdış olmuşlardı. Birinci Cihan Savaşından kısa bir süre sonra bu devletler arasında gruplaşmanın başlaması ve savaşta yenilgiye uğramasına rağmen eski kuvvetini yeniden kazanmaya başlamış bulunan Almanya'nın güney doğu Avrupa'da ticarî ve iktisadî nüfuzunu sistematik bir şekilde artırması, Türkiye'yi yeniden yakın tehlikelerle karşı karşıya bırakmıştı. Bu gelişme karşısında Türkiye, bir taraftan büyük devletlerle dostluk münasebetlerini devam ettirmeye çalışırken, diğer yandan da Milletler Cemiyetine girmiş ve batıdaki ve doğudaki komşuları ile bölge anlaşmaları yapmıştır. Bununla beraber, iyi niyetle düşünülmüş olmasına rağmen, bölge anlaş-

⁵ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, c. III, s. 21.

malarının ve Milletler Cemiyetinin Türkiye'yi büyük bir devletin muhtemel tecavüzü karşısında koruyamayacağı belli idi. Türkiye güvenliğini ancak büyük bir devlet ya da devletler grubu ile yapacağı işbirliği ile koruyabilirdi. Misak-ı Milli sınırları ile tatmin edilmiş bulunan ve milletlerarası meselelerden barışçı yollardan halledilmesi gerektiğine inanan Türkiye'nin *status quo*'dan memnun olmıyan devletlerle işbirliği yapması söz konusu olamazdı. Lausanne'dan sonra Türkiye'nin Batılı demokratik devletlerle münasebetleri gelişirken, Sovyetler Birliği ile Millî Mücadele sırasında kurulan dostluk bağları yavaş yavaş bozulmaya başlamıştı. Gerçekten, Millî Mücadeleden sonra Türkiye'nin dış politikasında görülen en belirli gelişme budur. Bunun bir sonucu olarak Türkiye, Atatürk'ün ölümünden sonra, 19 Ekim 1939 tarihinde, İngiltere ve Fransa ile ittifak anlaşmaları yapmıştır. Aynı yıl (23 Ağustos 1939) Sovyetler Birliği ile Almanya arasında yapılan andlaşma, Türkiye ile Sovyetler Birliği'nin yolunu ayırmıştı. Bu andlaşmanın imzalanmasından sonra Sovyetler, Boğazlar üzerinde taleplerde bulunmuşlardır. İkinci Dünya Savaşından galip çıkan Sovyetler Birliği, 1945 yılında Boğazlar üzerindeki iddialarını yenilemiş, Doğu Anadolu'nun bazı bölgelerini ilhak etmek istemiş ve iki devlet arasında o sırada hâlâ mer'i olan 1925 Andlaşmasını yenilemeyeceğini bildirmiştir. Bugün Batılı devletlerin ittifak sistemine girmiş bulunan Türkiye'nin dış politikası, 1945 teki Sovyet iddia ve talepleri karşısında gelişmiştir.

Atatürk devrinde Türkiye'nin Batı'ya yönelen dış politikası, kültür alanında Batı ile bağlar kurmak çabası ile birlikte yürümüştür. Millî Mücadelede Batılı devletlere karşı kazanılan zaferler, Türkiye'deki milliyetçi akıma psikolojik bir güven duygusu kazandırmış, bu yüzden sür'atli Batılılaşma mümkün olabilmıştır. Atatürk, Türkiye'nin medenî dünyada gerçek yerini alabilmesi için Batılılaşmanın gerekli olduğuna inanmıştı. Atatürk bir konuşmasında bu görüşünü şöyle ifade etmiştir:

... Türkler bütün medenî milletlerin dostlarıdır. Ecnebi memleketimize gelsinler; bize zarar vermemek, hürriyetlerimize müşkülât irasına çalışmamak şartıyla burada daima hüsnükabul göreceklidir. Maksudımız yeniden mukarenet peyda etmek, bizi başka milletlere bağlayan revabıtı tezyit etmektir. Memleketler muhtelifdir, fakat medeniyet birdir ve bir milletin terakkisi için de bu yegâne medeniyete iştirak etmesi lâzımdır. Osmanlı İmparatorluğunun sükûtu, garbe karşı elde ettiği muzafferiyetlerden çok mağrur olarak, kendisini Avrupa milletlerine bağlayan rabı-taları kestiği gün başlamıştır. Bu bir hata idi, bunu tekrar etmeyeceğiz.

Bu maksatlardan, ... pek büyük memnuniyetle malûm ola-

cak şey, siyasetimizin, an'anelerimizin, menafiimizin bizi fikrî temayül itibariyle bir Avrupa Türkiyesi, daha doğrusu garba teveccüh etmiş bir Türkiye arzu etmeye meylettirmesi olacaktır⁶.

Batılı devletlerle sosyal, kültürel ve siyasi alanlarda işbirliği yapmak için Atatürk tarafından başlatılan hareket, Atatürk'ten sonra da devam etmiştir. Gerçekten, Batılı devletlerin İkinci Dünya Savaşından sonra kurdukları teşekküllere (Avrupa Konseyi, O. E. D. C., Müşterek Pazar v.s.) girmek, Türk dış politikasının başlıca amaçları arasında olmuştur. Bugün dünyada yaşayan insanların üçte ikisini teşkil eden Asya ve Afrika devletlerinin Avrupa ve Kuzey Amerika ile münasebetlerini gözden geçirdikleri bu sırada, Türkiye Atlantik Camiasına girmiş Avrupalı ve Hristiyan olmayan tek devlettir⁷.

Atatürk devrinde izlenen dış politikanın, milletlerarası münasebetleri etkiliyen unsurları Türkiye'nin millî çıkarları ile en iyi şekilde bağdaştıran dış politika olduğu kanısındayız.

⁶ *Ibid.*, s. 67.

⁷ Dışişleri Bakanı Feridun Cemal Erkin 2 Şubat 1963 tarihinde Cumhuriyet Senatosunda yaptığı konuşmasında, Türkiye'nin bugün izlediği dış politikada, Atatürk'ün dış politikası ilkelerine bağlı kaldığını şu sözlerle ifade etmiştir: "Batı camiası içinde tesanüdün en ileri mânasıyla tahakkukuna hizmet mahiyetinde telâkki ettiğimiz her teşebbüsün kendi imkânlarımızın bütün gücü ile teşvik etmiş ve bu gibi teşebbüslere bilfiil iştirak etmişizdir. Bu tutumumuz, İkinci Dünya Harbinden bu yana kuvvetle tezahür etmiş olan dünyanın ikiye bölünmesi keyfiyetiyle de ilgili olmakla beraber, esasında memleketimizle Batı camiası arasında medeniyetin çeşitli alanlarında sıkı bir işbirliği tesis edilmesi ve geliştirilmesi hususunda Büyük Atatürk tarafından tâyin ve Cumhuriyet Hükümetince titizlikle tatbik edilmiş olan millî siyasetimizin bir sonucudur." *Ulus* gazetesi 5 Şubat 1963.

B İ B L İ Y O G R A F Y A [*]

1. Belgeler, Söylev ve Demeçler

Aras, Tefik Rüşti, *Lozan'ın İzlerinde On Yıl*, İstanbul: 1935.

Başvekâlet Neşriyat ve Müdevvenat Umum Müdürlüğü, *Düstur*, Üçüncü Tertip, c. 2 - 20.

Degras, Jane (selected and edited) *Soviet Documents on Foreign Policy*, c. I. (1917 - 1924), c. II, (1925 - 1932), c. III, (1933 - 1941) (issued under the auspices of the Royal Institute of International Affairs), London: Oxford University Press, 1951, 1952, 1953.

Department of State Publication 4964, *Documents on German Foreign Policy 1918 - 1945*, Series D, c. V, United States Government Printing Office, Washington: 1953.

Gazi Mustafa Kemal, *Nutuk*, c. I (1919 - 1920), c. II (1920 - 1927), İstanbul: 1934.

Hurewitz, J. C., *Diplomacy in the Near and Middle East; A Documentary Record: 1914 - 1956*, c. II, Princeton, New Jersey: D. Van Nostrand Co., Inc., 1956.

İsmet Paşa'nın Siyasi ve İçtimai Nutukları, 1920 - 1933, Ankara: 1933.

Matbuat Umum Müdürlüğü, *Ayın Tarihi*, 1929 - 1939.

Reşat Ekrem, *Osmanlı Muahedeleri ve Kapitülasyonlar (1300 - 1920) ve Lozan Muahedesi*, İstanbul: 1934.

Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Yayınları No. 2, *İnönü'nün Söylev ve Demeçleri*, c. I (1919 - 1946), İstanbul: 1946.

Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları No. 1, *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, c. I (1919 - 1938), c. II (1906 - 1938), c. III (1918 - 1937), Ankara: 1952, 1954, 1961.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, 1929 - 1938, Ankara.

Wheeler - Bennett, J. W., *Documents on International Affairs*, 1928 ve 1930. (issued under the auspices of the Royal Institute of International Affairs), London: Oxford University Press, 1929, 1931.

2. Kitaplar

Adivar, Halide Edib, *Türkün Ateşle İmtihanı*, İstanbul: 1962.

Aras, Tefik Rüşti, *Görüşlerim*, İstanbul: 1945.

[*] Bibliyografyada gösterilen eserler kitabımızın hazırlanmasında kullanılan başlıca kaynaklardır.

- Bayur, Yusuf Hikmet, *Türkiye Devletinin Dış Siyaseti*, İstanbul: 1938.
- Bıyıklıoğlu, Tevfik, *Atatürk Anadolu'da, 1919 - 1921*, Ankara: 1959.
- Cebesoy, Ali Fuat, *Moskova Hâtıraları, (21/11/1920 — 2/6/1922)*, İstanbul: 1955.
- Edmonds, C. J., *Kurds, Turks and Arabs*, London: Oxford University Press, 1957.
- Eşmer, Ahmet Şükrü, *Siyasi Tarih (1919 - 1939)*, Ankara: 1953.
- Fisher, Louis, *The Soviets in World Affairs, 1917 - 1929*, c. I, New Jersey: Princeton University Press, 1951.
- Gönlübol, Mehmet ve Ataöv, Türkkaya, *Turkey in the United Nations; A Legal and Political Appraisal*, Ankara: 1960.
- Grew, J. G., *The Turbulent Era; A Diplomatic Record of Forty Years, 1904 - 1945*, c. I, Boston: Houghton Mifflin Co., 1952.
- Howard, N. Harry, *The Partition of Turkey; A Diplomatic History, 1913 - 1922*, Norman, Okla., 1931.
- Lenczowski, George, *The Middle East in World Affairs*, (second ed.), New York: Cornell University Press, 1956.
- M. Cemil, *Lozan*, c. I, İstanbul: 1933.
- Macartney, C. A. and others, *Survey of International Affairs, 1925*, (issued under the auspices of the Royal Institute of International Affairs), c. II, London: Oxford University Press, 1928.
- Oral, Cavit, *Akdeniz Meselesi*, c. II, İstanbul: 1945.
- Smith, Elaine Diana, *Turkey: Origins of the Kemalist Movement and the Government of the Grand National Assembly (1919 - 1923)*, Washington, D. C.; 1959.
- Toynbee, A. J. and Kirkwood, K. P., *Turkey*, New York: 1927.
- Toynbee, A. J., *The Western Question in Greece and Turkey*, Boston: Houghton Mifflin Co., 1923.
- , *Survey of International Affairs, 1920 - 1923, 1925, 1928, 1930, 1931, 1934, 1936, 1938* (issued under the auspices of the Royal Institute of International Affairs), London: Oxford University Press, 1927, 1929, 1931, 1932, 1935, 1936, 1941.
- Turkey and the United Nations*, National Studies on International Organization (prepared under the auspices of the Institute of International Relations of the Political Sciences at the University of Ankara for the Carnegie Endowment for International Peace), New York: 1961.
- Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, c. IV, İstanbul: 1931.
- Vere-Hodge, E. R., *Turkish Foreign Policy; 1918 - 1948*, Ambilly - Annemasse: 1950.

3. Makaleler

- Ataöv, Türkkaya, "Turkish Foreign Policy: 1923 - 1938", *Milletlerarası Münasebetler Türk Yıllığı*, 1961, Ankara: 1963.
- Bayur, Hikmet, "Kuvay-ı Milliye Devrinde Atatürk'ün Dış Siyaset ile İlgili Bazı Görüş ve Davranışları", *Bellekten*, c. 20, sayı 80 (Ekim 1956).
- Davison, R. H., "Turkish Diplomacy from Mudros to Lausanne", *The Diplomats; 1919 - 1939*, (ed. Gordon A. Craig and F. Gilbert), Princeton, New Jersey: Princeton University Press: 1953.
- Erim, Nihat, "Milletlerarası Daimî Adalet Divanı ve Türkiye; Etabli Meselesi", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, c. 2, sayı 1 (1944).
- , "Milletlerarası Daimî Adalet Divanı ve Türkiye; Musul Meselesi", *Ankara Hukuk Fakültesi Dergisi*, c. 3, (1946).
- Gönlübol, Mehmet, "Atatürk Devrinde Türkiye'nin Dış Politikası", *Milletlerarası Münasebetler Türk Yıllığı*, 1961, Ankara: 1963.
- Harbord, J. G., "American Military Mission to Armenia", *International Conciliation*, c. CLI (Juna 1920).
- İnönü, İsmet, "Negotiation and the National Interest", *Perspectives on Peace, 1910 - 1960*, (issued by the Carnegie Endowment for International Peace), New York: Frederick A. Praeger, 1960.
- Tamkoç, Metin, "The Question of the Recognition of the Republic of Turkey by the United States", *Milletlerarası Münasebetler Türk Yıllığı*, 1960, Ankara: 1961.